

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

Մ Ո Ւ Ր Ա Տ

Հրատ . Մուրատ ֆոնտի կեդրոնական վարչութեան

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ՄՈՒՐԱՏ

(ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ ՌԱԶՄԻԿԻՆ ԿԵԱՆՔՆ
ՈՒ ԳՈՐԾԸ)

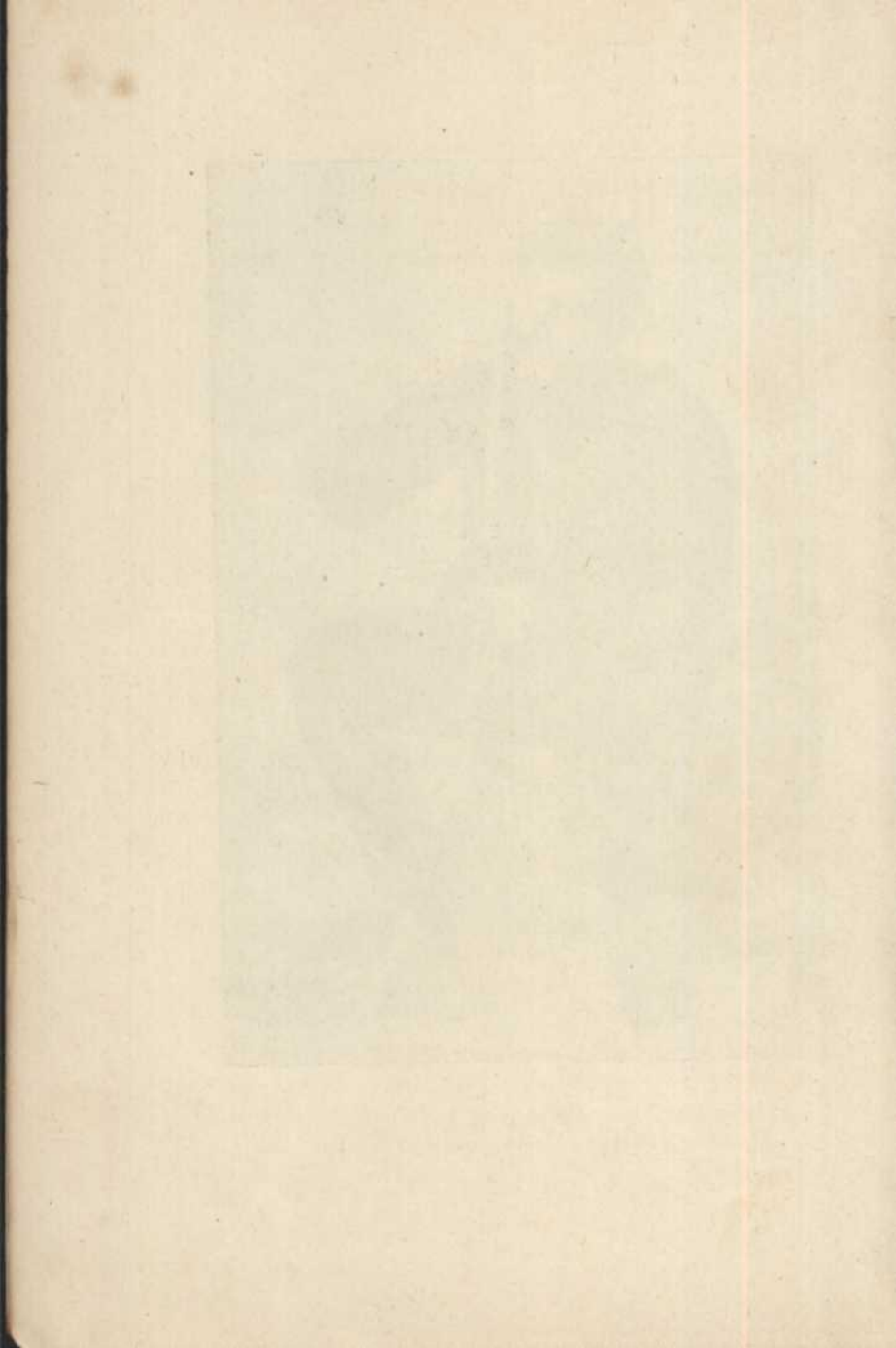
1931

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ՏՊԱՐԱՆ

Պ Ո Ս Թ Ը Ն

U N I P U S

Մ Ո Ւ Ր Ա Տ

ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԳԻՐՔԸ

Աւարայրը ունեցաւ իր սսկերերան «Բլբուլը», որ սրտատուչ դայլայլիկներով յաւերժացուց Վարդանանց թոխչքը:

Քանի՜ Աւարայրներ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ... Բայց Հայկական Ազատամարտը դեռ կը սպասէ իր Եղիշէին:

Եթէ չենք կարող աւելին ընել, գէթ հերոսներու կենդանագիրը տանք:

Փան Փակ Ռուսո կ'ըսէ տեղ մը, իր «Սոստովանանք»ին մէջ, որ ամէն մարդ, եթէ իր մտաւոր հասունութեան մէջ գրէր մանրամասնօրէն եւ լիակատար անկեղծութեամբ իր կեանքի բոլոր միջադէպերը, կ'ընար գեղեցիկ գիրք մը կազմել: Փան Փակ կը դատէր իր անձնական օրինակով:

Ի՞նչ հոյակապ գրքեր պիտի կազմէին Հայ Շարժման առաջամարտիկ հերոսները իրենց ալեծուսի կեանքերու մասին, պատանի հասակէն մինչեւ մահ...

Տարարախտարար, անոնք չգրեցին այդ գրքերը — չուզեցին գրել, չնաչխարհիկ համեստութեամբ մը թագնուելով ստուերներուն մէջ:

Որքա՞ն, սակայն, անհրաժեշտ էր այդ: Սոչոր գէժքերէն միայն Անդրանիկը թողեր է ընդարձակ

Յիշատակարան «Դրօշակ»ի արշիւններուն մէջ — այն
 եւս, հարկաւ, անկատար :

Ո՛ւր է Գրիստափորի, Սիմոնի, Ռոստոմի
 «Դիրքը» :

Ո՛ւր են Սերոբի, Եփրեմի, Դումանի, Քեռիի,
 Արամի, Հրայրի, Չաւուշի, Մուրատի «գրքերը»...
 Իշխանի, Համազասպի, Սաքօի, Խէչօի, Ապրօի,
 Գուրգէնի գրքերը... Տրապիդոնցի Աւօի, գիւմրեցի
 Մալօյեանի, դարաբաղցի Նիկօյի, Վարդան Վար-
 դապետի, Կալծակ-Առաքելի, Սպաղանաց Մակարի,
 Վանայ Իշխանի, Կոստիի, Վազգէն Տերօսեանի, Յով-
 սէփ Արղութեանի, Արամ Արամեանի, Բարգէն-Սիւ-
 նիի, Գնունիի, Խանի, Կուկունեանի գրքերը...

Ո՛ւր են յիշատարականները Տուրբախի, Սար-
 դիսի, Վահանի, Աշոտ-Երկաթի, Արիստակէս Զօր-
 եանի, Գալուստ Ալօյեանի... Ո՛ւր են «գրքերը» մեր
 ողբացեալ մտաւորականներու՝ Ակնունիի, Վոսմ-
 եանի, Յոնանի, Չաւրեանի ու Չարգարեանի, Գա-
 րօի ու Հրաչի, Խաթակի ու Շահրիկի, Սիւսանիսի
 ու Վարուժանի, Սարգիս Մինասեանի, Շահապի ու
 Սեւակի, Գալֆայեանի ու Թովչեանի, Մաթէոսի ու
 Փիլիսի, Բարգոյի ու Գեղամի եւ հարիւրաւոր ու-
 րիչներունը...

Ո՛ւր են «գրքերը» մեր հնագոյն յիշափոխական-
 ներուն — Դաշնակցական, Հնչակեան, Արմենական
 — Արարօի, Լեւոնի, Յունօի, Ղարամելիքի, Աչք-
 զեօղանի, Չաթօի ու Շէրօի, Մուրատի (Պոյաճ-
 եան), Ժիրայրի, Պետօի, Իւսուֆեանի, Տերսիմի
 Քեռիի, Աւետիսեանի, Շմաւոնի, Բարսեղ Չաքար-
 եանի, Մանուկ Շաւուրեանի... եւ այլն եւ այլն եւ-
 այլն :

* * *

Մեռածները չուզեցին զրել իրենց փոթորկալից ապրումները — մե՛նք պիտի զրենք այն (ուեննալով, աւա՛ղ, ծանօթութիւններու եւ վաւերագրերու աղքատիկ պաշար միայն) :

Մենք՝ որ աւելի «բախտաւոր» եղանք ու ճողոպրեցինք համայնաւեր խորշակներէն, մենք պատուի եւ խղճի պարտք ունինք՝ մեր անձէն, սիրտէն ու ճիգերէն բաժին մը տրամադրելու մեր պաշտելի մեռելներուն :

Հաղարաւորնե՛ր են անոնք, որ զոհարեցին իրենց կեանքը հարազատ ժողովուրդին եւ քանի՛ք քանիսը կորան անյայտ խորշերու մէջ, անթաղ եւ անչիրթ . . .

Մեր սիրտը — անոնց գերեզմանը :

Բայց որպէսզի մեզմէ յետոյ ալ անոնց յիշատակը ձգուի դարէ-դար, սերունդէ-սերունդ, պէ՛տք է որ գրուի՛ն անոնց գործերը, պէ՛տք է որ պատմուի անոնց կեանքը :

Հերոսներու օր մըն ալ թերեւս հռչակելու ենք համազգային տօնակատարութեան համար, ինչպէս որ հռչակած ենք նահատակներու օրը — Ապրիլ 24 :

Չունինք պակսէօսի, ազգային սրբատաճար, ուր ամփոփէինք նշխարները յեղափոխական մեծ դէմքերու, որոնք բարոյական իրենց նկարագրով, խիղախութեամբ ու արիութեամբ՝ զարդը կը լինէին ամենէն քաղաքակիրթ ազգերու պանթէօններուն :

Չունինք «Անյայտ Ձինուորի» գերեզման մը, որու չուրջը ծնրադրութեան թափօր ընէին երախտագէտ բազմութիւնները :

Մեր հաւաքական պաշտամունքը կարող ենք միայն արտայայտել զբռնով ու խօսքով — կենսագր-

րական հատորներով եւ հրատարակային հանդէսներով :

Սրբազան պարտք մը, որ կը ծանրանայ դարձեալ զազութային հայութեան վրայ :

Հայրենիքը ոչինչ կարող է ընել :

Հայրենիքը զրկուած է իր մեծագոյն գաւակները սիրելու, պատուելու իրաւունքէն :

Հայրենիքի մէջ պատկած քաջերու դերեզմանները մոռացութեան խոտով կը ծածկուին եւ անոնց անխօս բնակիչները պաշտօնական գրականութեան մէջ կ'աճրաստանուին ու կ'անարգուին : Այդպէս կը թեյաղրէ կարմիր զուլումներու ընկերային-բարոյական աշխարհաճայեացքը :

Բայց մենք ալ 700,000 ենք մեր լայնարձակ գաղթաշխարհին մէջ, մենք ալ ոյժ մըն ենք :

Դո՛ւք, հարիւրաւոր երիտասարդ մտաւորականներ, ցաք ու ցրիւ աշխարհի բոլոր անկիւններում, չափահաս՝ ուրբեր, զաղափարական անվթար ոյժեր, որ ունիք զրիչ, շնորհք ու տաղանդ, որ դեռ կ'ապրիք հայրենի յիշատակներով, որ կ'ոգևորուիք մեր անմահ լեզէոններու գործերով եւ կ'ուզէք ապրիլ անոնց պէս ջինջ անձնուրացութեան ու վսեմ խենթութեան վայրկեաններ, — դո՛ւք էք, որ պիտի ցուէք անարգ մամուլը այդ խնկելի դերեզմաններու շուրջ, դո՛ւք էք, որ պիտի հանէք մեր երախտաւոր գործիչները սեւ մոռացութեան անդունդներէն եւ իրենց թովիչ պատկերներով ցուցաբերէք հայոց աշխարհին :

Հաւաքեցէ՛ք խնամքով, գուրգուրանքով մեր հերոսներու ցիրուցան «մասունքները» — ինքնագիր նամակներ, լուսանկարներ, ծերերու յուշեր, բերնէ-բերան պաշտող զրոյցներ, ամէն տեսակ վա-

ւերագիրներն ու յիշատակներ մեր հին ու նոր ռազմիկներու եւ մտաւորական առաջնորդներու կեանքէն ու գործունէութենէն — դրի՛ առէք եւ ստեղծեցէք Հայկական Հերոսամարտի շքեղ, ալեծուփ գրականութիւնը :

Վայրենի ցեղերն անգամ իրենց իգիթներու պաշտամունքն ունին, որ հէքեաթային զրոյցներով համեմուած կը փոխանցեն սերունդէ-սերունդ . . .

Գիտեմ, աւա՛ղ, պիտի ըսէք, թէ կան տարրեր մեր զարմանալի ցեղին մէջ, որոնց բարոյական մակարդակը այդ վայրենիներէն ա՛լ ստոր է . . .

Կ'անցնի՞ն անոնք, կը շքանա՛ն, տրորուելով ժամանակի ալիքներուն մէջ . . . Թողէ՛ք ժանգոտած հոգիները եւ կատարեցէք ձեր պարտքը հանդէպ նահատակ հերոսներու :

Անոնք մեր պատիւն են, մեր փառքն ու պարծանքը :

Անոնք մեր գերագոյն արդարացումն են աշխարհի առջեւ, մեր շքեղագոյն տիտղոսը՝ յառաջաջադէմ, պատուաւոր ու կիրթ ցեղի մը :

Անոնք մեր հոգեւոր գանձն են, մեր դադափարային հարստութիւնը, առանց որու մենք սոսկ կուպիտ, անփառունակ միւլք մըն ենք, խօսուն նախիր, մարդկային թափթփուկ — փոշի մը :

Կատարե՛նք մեր պարտքը հանդէպ մեր մեծ մեռելներուն, եթէ չենք ուզեր, որ պատմութիւնը սեւ ապերախտութեան կնիքը դրոշմէ մեր ճակատներուն :

Գրե՛նք . . . Եւ թո՛ղ այդ վեհ, դադափարարոյր պատկերները խո՛ր մխուին մեր սերունդներու գիտակցութեան մէջ, յաւերժանան, ինչպէս որ յա-

ւերժացեր են լէզենդական կլէփտները Հելլէններու արիւնայից դիւցազներդու թեան մէջ :

Վասնզի հերոսներու պաշտամունքը ամենախոշոր ազգականերէն է մարդկային քաղաքակրթութեան, ամենահզօր խթաններէն ազգերու յառաջադիմութեան . . .

* * *

Եւ ահա Մուրատը :

Մուրատներ շատ ունի հայ ազատագրական շարժման պատմութիւնը : Շատուոր են եւ Նիկիոյները, Խէչօները, Աշոտները . . . Բայց կայ մէկը իւրաքանչիւր բոյլին մէջ, որ առաջին անգը կը բռնէ իր մտքի կամ սրտի արտակարգ կարողութիւններով, իր կատարած սխրագործութիւններու հմայքով :

Երբ կ'արտասանուի «Նիկիօ» անունը, կը հասկըցուի Գուման-Նիկիօլը, Շարժման հնադոյն դէմքերէն — միանգամայն զինուորական եւ մտաւորական առաջնորդ — որ 1914-ին անողոք ցաւէն խորատուած եւ անկարող նետուելու պատերազմի դաշտ դարաւոր ոստիին դէմ, ատրճանակի հարուածով մը փութացուց վախճանը իր հարուստ ու արկածալի կեանքին . . .

Նմանապէս «Խէչօ» անունը լսելով, իւրաքանչիւրը կը պատկերացնէ իր մտքին մէջ այն լուռ ու խոնարհ հսկան, պարտաճանաչութեան ու կարգապահութեան այն հոյակապ զինուորը, որու քաջութիւնն ու անձնազոհութիւնը համաչափ էին իր տիրանեան հասակին — «Գաշնակցական Խէչօն» — որ 1915-ին ընկաւ Գատուանի մօտ, բուն, արիւնայի ճակատամարտի մէջ, թողնելով խորունկ կսկիծի մրմունջը մեր բոլոր շարքերում :

Աշոտներու շարքին մէջ տիրական դէմք է այն

բարձրահասակ, հմայիչ երիտասարդը — Արամ Արամեան — որ 1899-ին էրզրումի մէջ, թիւրքական կախազանէն Յեղափոխութիւն ու Ազատութիւն կը գոռար դահիճներու երեսին:

Ազա Մուրաաներու շարքը:

Չենք մոռնար ցրօնքցի Մուրատը եւ մանաւանդ չին Մուրատը — Պոյաճեանը — որ կապեր է իր անունը իննսունական թուականներու Սասնոյ առաջին բնկումներուն հետ, մաշեր է իր կեանքը տասներկու տարի թիւրքական բերդարդելութեան մէջ եւ, ազատուելով նահատակուեր է 1915-ի զարհուրանքի թուականին, մեր հարիւրաւոր մտաւորականներուն հետ:

Եղեր են եւ ուրիշ Մուրաաներ: Բայց մէկը կ'իշխէ բոլորի վրայ իր առնական տեսքով, իր թովիչ նկարագրի հրապոյրներով, միանգամայն խելքով ու արիութեամբ — մէկը՝ որու հանդէպ Դանտէ Ալիգերի պիտի ըսէր՝

“Mai non pensammo forma piu nobile d'Eroe”.*)

— ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ ՄՈՒՐԱՏԸ:

Ահա այդ մեծ հայդուկն է, որ կանգնած է մեր առջեւ իր հմայիչ կերպարանքով: Անոր պայծառ յիշատակին է, որ կը նուիրենք այս համեստ աշխատութիւնը:

* * *

Նիւթեր հասցուցին մեզի, նախ՝ Մուրատի համբաւաւոր զինակիցն ու մտերիմը — Սեպուհ:

*) Երբեք չենք պատկերացուցեր մեզի՝ հերոսի մը աւելի ազնուական կերպարանք:

Ապա ուրիշ անբաժան ընկեր մը թափառական հե-
րոսին — Վարդան Շահպազը, մեր հին ու ծանօթ
գործիչներէն: Տասնապետեանը՝ Երուսաղէմէն:
Վահան Համբարձումեանը, Մուրատի համազիւղա-
ցի մտաւորականներէն: Լեւոն Մեսրոպ — Մար-
սէյլի մեր ընկերներէն — որ ճանչցեր է Սերաստացի
Ռազմիկը 1895-ի օրերուն Պոլսոյ մէջ: Միքա-
յէլեանը՝ որ ուղեկցեր է Մուրատին, 1915-ի անոր
յուզումնալից Ողիտականի օրերուն՝ Սերաստիա-
յէն-Պաթում: Դերսէս Արք. Մելիք-Թանգեանը, որ
Մուրատի գործակիցը եղած է 1905-906 թուական-
ներուն Չանդեղուրի մէջ: Տէր Մեսրոպ քահանայ Ե-
րանոսեան, Տիգրան Դէվօեան, Յարութիւն Թէլլալ-
եան, Ոսկան Երկանեան եւ ուրիշ շարք մը սերաս-
տացի հայրենակիցներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը
տուեր է մեզ ուշագրաւ մանրամասներ հանդուցեալ
Ռազմիկի կեանքէն ու գործունէութենէն:

Վերջապէս, Մուրատի քոյրը, որուն առիթ ու-
նեցանք երկարօրէն հարցուփորձ ընելու իր ողբաց-
եալ եղբոր մասին, Մարսէյլի մօտ, Սէնտ-Անթուան
արուարձանին մէջ, ուր հաստատուած է քանի մը
տարիէ ի վեր, իր ամուսնուն եւ 3-4 լաճերուն հետ:

Ամենուն սրտանց շնորհակալութիւն:

Չենք կարող մեր ջերմ երախտագիտութիւնը
չյայտնել նաեւ Ամերիկարձակ Սերաստացի հայրե-
նակիցներու Ընկերութեան, որ Մուրատ ֆոնտը*)

*) Ընկերութիւնը հիմնուած է հերոսի մահէն
քիչ յետոյ: Ծրագրին 1 եւ 3 յօդուածներուն մէջ կը
կարդանք հետեւեալը. —

Մուրատ ֆոնտի նպատակն է՝ սերաստացի ան-

Հիմներ է, որու նախաձեռնութեամբ կը հրատարակուի այս գիրքը — եւ որու բոլոր անդամները՝ կուսակցական թէ՛ չէ՛զոք՝ տողորուած են ամենէն քնքոյշ սիրով, ճշմարիտ պաշտամունքի զգացումով հանդէպ իրենց հռչակաւոր հայրենակցին: Անոնք կամեցան շարք մը ձեռնարկներով յաւերժացնել Մուրատի յիշատակը, հրատարակել նախ եւ առաջ անոր ընդարձակ կենդանագիրը:

Հակառակ իմ անպատրաստութեան, չուզեցի մերժել այդ խնդրանքը, եւս առաւել, որ ինքս ալ տաղանդաւոր Զինուորին հիացողներէն եմ 1905-1906-ի օրերէն ի վեր, երբ նա կովկասի մէջ իր գինակից ընկերներուն հետ երկաթի կուռ հարուածներով յետ կը մղէր թաթարական յորձանքը եւ ապա—զրեթէ անդրադէտ, բայց լուրջ ու համարձակ բանակուող մը — կը բերէր իր բուռն մասնակցութիւնը մեր թիֆլիզեան ժողովներուն ու տենդային վիճարանութիւններուն:

մահ Մուրատի անունով եւ յիշատակին արհեստանոց մը եւ բազմարուեստի Բարձրագոյն վարժարան մը հիմնել . . . Այդ նպատակը իրականացնելու համար Ընկերութիւնը պէտք է ունենայ 25,000 տուար:

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆ

«Բօշեց» տոհմը .— Կովտուն եւ դպրոց .— Սիրահարութիւն .— Պատանեկան արկածներ .—
դէպի Պոլիս :

Քիչ րան գիտենք Մուրատի կեանքին այդ շքեղաներու մասին եւ այդ քիչն ալ մեզի կուտայ Սեպուհ իր անտիպ Յիշատակարանին մէջ, առած լինելով իր տեղեկութիւնները բուն իսկ Մուրատէն :

Ռազմիկը ծներ է Սերաստիոյ Կովտուն գիւղին մէջ 1874 թուին, գաղթական բնտանիքէ մը, որ Խրիմեան անունը կը կրէր եւ ենթադրաբար հաստատուեր էր հոն, Կովտունի մէջ, 70-ական թուականներու սկիզբներուն :

Ուրիշ գաղթեր էր, յայտնի չէ : Ամեն պարագայի, Խրիմեան Հայրիկի հետ կապ մը չունի այդ բնտանիքը, որ բնդհանուր վկայութեամբ բոշա եղած է :

Մուրատ բոշայական ծագումն ունէր :

Կովտունցի երիտասարդ մտաւորականներէն, մեր բնիկեր Վահան Համբարձումեան, կը վկայէ, թէ այդ հանգամանքը որոշ խորութիւն մը ստեղծեր էր գիւղին մէջ, թէ Կովտունցիները խորթ աչքով կը նայէին հայ բոշաներու գերդաստանին վրայ :

Իսկ Սեպուհ կը յաւելու, որ հետագային Մուրատի հայ հակառակորդներն ալ, զինքը վարկարե-

Ս Ե Պ Ո Ի Հ

կելու համար, ետանդով կը տարածէին, թէ «բոշա-
յի դաւակ մըն է»...

Հին, անմիտ նախապաշարում... Առաջին ան-
գամը չէ, որ օտար արիւնէ սերուած անհատներ,
ապրելով հայի հայրենիքին մէջ, իւրացնելով անոր
լեզուն, սնուելով անոր պատմութեամբ ու դրակա-

նութեամբ, կը ձուլուին իսպառ հայ ցեղին հետ, կը դառնան մոլեռանդ հայեր, ջերմ, խանդավառ հայրենասէրներ: Յիշենք միայն Փափազեաններու տոհմը, որ տուեր է նշանաւոր հայ գրող մը եւ հայ յեղափոխական գործիչ մը: Իսկ հին ու միջին դարերու մէջ՝ շարք մը մեծանուն ազգային գործիչներ, Հայաստանի շինարարներ ու ռազմիկներ եւ — մեծագոյնը այդ ռազմիկներէն — Վարդան Մամիկոնեանը:

* * *

Մուրառ Յակոբեան-Սրբմեան նշանաւոր տոհմ մըն էր արկածասէր թափառականներուն մէջ, որու ժառանգներէն մէկ քանիսը եղեր են քաջասիրտ կռուողներ: Մանուկ Մուրատը սնուեր էր անոնց աւանդութիւններով, յաճախ կը պատմէր մանաւանդ իր Սարգիս պապի ռազմական սխրագործութիւնները:

Եւ գիտէր պատմել... համով ու հոտով, իր պարզ, ռամիկ, բայց թեւաւոր բարբառով:

Ո՞ւրիկէ եկած էր այդ Սարգիսը — ինքն ալ չգիտէր: Կ'ըսէր միայն, թէ հաւանօրէն Սրբմէն գաղթեր էր եւ գուցէ այդ պատճառով ալ ընտանիքը Սրբմեան կը կոչուէր:

Արհեստով մաղաղործ՝ նա թափառեր էր շատ տեղեր, տեսեր էր շատ երկիրներ — միշտ վրանարնակ ու աստանդակահան: Միակ ընկերը — իր էջը: Բնութեան ազատ ու անհող գաւաի՝ նա կը պտըտէր ամենուրեք — մղուած յաճախ լսկ թափառելու ազօտ տենչանքէն — անկելով իր վրանը մերթ լեռներու դազաթներուն, մերթ դաշտի վրայ, ձորերու մէջ, կարկաչահոտ աղբիւրներու եզերքին: Ամէն տեղ ընտանի է նա եւ վախ չունի — չունի թշնամի:

լեռան աւազակն ալ բարեկամ է, դիւղի հարուստն ալ: Մաղազործը անհրաժեշտ մարդ մըն է եւ ամէն տուն կը մտնէ ու կ'ելլէ:

Վհուկ ալ է: Գիտէ կարգալ սպառալի մշուշին մէջ, թուղթ բանալ, դժբախտները քաջալերել իր վարդազոյն գուշակութիւններով, սիրահարները խանդավառել, իրենց մուրազին հասցնելով:

Եւ հպարտ է Սարգիս պապը, ջերմօրէն նախանձախնդիր իր անձնական ու ընտանեկան պատուին: Վա՛յ անոր, որ կը յանդգնի բռնանալ այդ պատուին վրայ... Վիրաւորը ահեղ բարկութեան մէջ կ'որոճայ երկար վրէժխնդրութեան սուրբ պատգամը, կը սպասէ յարմար վայրկեանին, կը հասցնէ անողոք հակահարուածը եւ սատանայի պէս կ'անհրեւոյթանայ...

Ո՞ւր չէր թախտեր Սարգիս պապը: Քանի մը անգամ Սրիմն էր ոտի տակ տուեր, չափչփեր է Ռուսաստանի լայնատարած ստեպները, անցեր է եւ Կովկաս, չրջեր է Գաղստանի լեռներուն մէջ, պտըտեր է Թիւրքաց Հայաստանը, Էրզրում, Վան, Մուշ... դացեր է մինչեւ Արարիայի խորքերը եւ վերադարձին բերեր է հետը մէկ-երկու սիրուն նրժոյգներ:

Նորէն — Սրիմ: Կ'ուզէ վերջապէս հանգիստ առնել. բայց անակնկալ գէպք մը կը ստիպէ վերսկըսիլ արկածալից ուղևորութիւնները: Թաթար մը շատոնց աչք էր դրեր իր գեղեցիկ կնոջ եւ մէկ գիշեր դադտուկ կ'ուզէ մտնել Սարգսի վրանը՝ կինը անարգելու: Սարգիս տեղն ու տեղը կը սպաննէ թաթարը: Ապա ոստիկանութեան հետապնդումներէն խուսափելու համար, կ'առնէ կինն ու երեխաները ու վերստին կը նետուի արտասահման: Նորէն դէպի

Թիւրքահայաստան, Կարին, Երզնկայ, Քեմախ, կը շարունակէ թափառիլ մինչեւ խոր ծերութիւն, միշտ նոր ու նոր արկածներու ետեւէ, ընդհարումներ կ'ունենայ թիւրք իշխանութիւններուն հետ, կը զարնէ քանի մը ենիչէրիներ... Մահը կուգայ վերջ տալու իր այեծուփ կեանքին:

Ահա այսպիսի պատմութիւններով սնուեր է մանուկ Մուրատը, անոր բնականէն սուր միտքը եւ հարուստ երեւակայութիւնը:

Սարգսի զաւակները — Յակոբ եւ Մկրը — խրդեր են պապենական աւանդութիւնը, վերջ գնելով թափառական գոյութեան եւ եկեր հաստատուեր են Կոմտունի մէջ:

Յակոբէն — չորս զաւակ: Մէկը — ապագայ հերոսը:

Հայ բնակչութեան մէկ մասը սկիզբէն կը հակառակի «Բօշենց» բնտանիքի տեղաւորուելուն: Բօշաներու փոթորիտ անցեալը, անոնց հայրերու եւ պապերու կատարած սպանութիւններն ու արիւնալից արկածները սարսափ կ'ազդէին հայ գեղջուկներուն: Գիւղը կը բաժնուի երկու մասի: Բայց Յակոբի պաշտպանները աւելի ուժեղ լինելով, յաղթութիւնը կը մնայ անոնց կողմը:

* * *

Մուրատի ծննդալայրը զուտ հայարնակ գիւղ մըն էր, Սերաստիոյ արեւելեան կողմը, Ալիս գետի ափերուն վրայ: Մօտ 300 տուն բնակիչներ: Գետէն քիչ հեռու, բլրակի մը վրայ սիւսուած են Պալլըխու կոչուած մարգագետինները, ուր օրն ի բուն կ'արածէին Կոմտունի նշանաւոր ձիերը: Աւելի հեռուն՝ անանցանելի ճահիճներ:

Դէպի հիւսիս կը բարձրանայ Սախառի լեռը իր

արօտատեղիներով, որ ամարանոց մըն էր արջառներու, ոչխարներու համար :

Ուրիշ լեռ մը — Սիւրի — Կովտունցիներու ամարանոցն էր : Վերջապէս, զիւզի արեւելեան եւ հիւսիսային կողմը կը փռուէին ընդարձակ վարելահողերը :

Կովտունը իր ուխտատեղիներն ալ ունէր : Նըշանաւոր էր Սուրբ Կարապետը, ուր Վարդափառին եւ այլ սօներու ատեն կը հաւաքուէին մօտակայ զիւղերու բնակիչները իրենց աղօթքի ու մատաղի համար, կը կատարէին ուրախութեան հանդէսներ, պար, գօտեմարտ, եւայլն :

Սերաստիոյ ժողովուրդը սիրահար էր գօտեմարտելու : Չկայ սերաստացի մը, որ մարզուած չլինի այդ խաղին մէջ : Եւ բազմաթիւ էին ըմբիշները :

Սուրբ Կարապետը հայ-քրիստոնէից ժամադրափայր էր նաեւ երաշտի տարիներուն, երբ չըջակայ զիւղերէն այր եւ կին, ծեր, մանուկ ու երիտասարդ կուզային տէրտէրներուն հետ թափօր ընելու եւ անձրեւ հայցելու չորցած երկինքէն :

Ուսում չէր առած Մուրատը : Գրեթէ անգրագէտ էր բնականէն օժտուած այդ մեծ զինուորը, որ ոչ միայն հմտութեամբ սուր ու հրացան կը խաղցնէր կռուի դաշտում, այլ եւ կուսակցական ժողովներու մէջ կը մրցէր մեր ուսումնական երիտասարդներուն հետ տենդային վիճարանութիւններու օրերուն՝ ազգային ու քաղաքական այլ եւ այլ խնդիրներու շուրջ :

Դպրոց, ուրեմն, չէր անցած : Դպրոցի մէջ հաղիւ սորված էր այր-բենը միայն : Այդպէս — Անդրանիկը : Այդպէս — շատ շատերը մեր հին, տա-

դանդաւոր զինուորներէն: Եւ ի՞նչ զարմանք...
 Հայ գիւղերու մէջ միակ ուսումնականներն էին
 տէրաւորն ու տիրացուն եւ իշխողն էր համբաւաւոր
 Տէր-Թողիկը:

Եօթ-ութ տարեկան Մուրատը կը զրկուի Կով-
 տունի Տէր-Թողիկեան վարժարանը: Սակայն չի
 կրնար տոկալ ծեծի ռեժիմին ու երկար չի մնար
 հոն: Ապագայ ռազմիկի հոգին կը խոսովի ու կ'ըմ-
 քոստանայ խալիֆա վարժապետին դէմ, որ ծայրա-
 յեղ անգլթութեամբ կը վարուէր անմեղ մանուկնե-
 րուն հետ: «Եթէ ոյժերս ներէին — կ'ըսէր Մուրատ
 հետագային — ես այդ խալիֆան տեղն ու տեղը կը
 շամփրէի»...

Կը հեռանայ դպրոցէն եւ կը մտնէ ծառայու-
 թեան մէջ, գիւղացիի մը մօտ, որպէս հօտաղ:

Մանուկ-Մուրատը կը նկարագրեն որպէս ազ-
 նիւ ու համեստ տղեկ մը, ներողամիտ դէպի թոյ-
 լերը եւ ըմբոստ ու անողոք՝ հօրներուն, ճնշողնե-
 րուն դէմ: Միանգամայն — լեզուանի ու ճարպիկ:
 Այդ յատկութիւններու շնորհիւ, ամենուրեք իր ըն-
 կերներու սիրելին եղած է: Նա ինքը այսպէս կը
 պատմէր իր առաջին ըմբոստացումները «ճնշողնե-
 րուն» դէմ.

«Գիւղի մէջ, կ'ըսէր, քանի մը հարուստի տղա-
 ներ կային, որ միշտ արհամարհանքով կը նայէին
 ինձի եւ իմ հետեւորդներու վրայ: Երբ մենք մեր
 եզներն առած կ'երթայինք դէպի ունէ արօտատեղ,
 անոնք անմիջապէս կուգային մեր դիմաց եւ կ'ար-
 գիլէին յառաջ երթալ: Ստիպուած, կը շեղէինք մեր
 ճամբէն եւ տարբեր ուղղութիւն կ'առնէինք: Երբ
 այս տղեղ արարքներու մասին կը հաղորդէի հօրս
 ու մեծ եղբայրներուս, անոնք միշտ կը խրատէին,

թէ պէտք է համակերպիլ, քանի որ գործ ունինք հարուստ դրացիներու դաւակներուն հետ... Այսպէս օրերը կ'անցնէին, սակայն այդ տղաները ուխտըւածներու պէս կը շարունակէին իրենց գործը ու կը հետեւէին մեզ...

«Համբերութիւնն ալ չափ ու սահման ունէր. տղաներու վարմունքը այլ եւս անհանդուրժելի կը դառնար: Ուստի, երկար խորհելէ յետոյ որոշեցի կազմակերպել իմ ընկերները եւ լաւ դաս տալ այդ գոռոզ, հարուստ կոչուած ստահակներուն: Օր մը առաւօտեան իմ կազմակերպած հօտապնդուս հետ քշեցինք եզները դէպի Սուրբ Կարապետի ուխտատեղին: Ամէնքն ալ, իմ հրահանգիս վրայ երզուեցան եւ ուխտեցին, որ կռուի պարագային իմ հրամանները պիտի կատարեն: Եւ միաձայն որոշում տուինք, որ ուխտադրութները պիտի արտաքսուին մեր խումբէն ու պիտի պատժուին, որպէս դաւաճաններ:

«Մէկը բոլորի համար — բոլորը մէկի»...

«Պիտի կռուինք, մինչեւ որ այդ մեծատան տըղաները մարդալայել վերաբերմունք ցոյց տան դէպի մեզ»:

Ուխտը կը կատարուի: Եւ երբ, ըստ սովորութեան, հակառակորդ խումբը կը յառաջանայ իր եզներով, Մուրատ իր տղաներէն մէկ երկուքը կը զրկէ անոնց մօտ բանակցելու եւ յայտարարելու՝ որ «այսօր մեր եզները պիտի արածին այդ արօտատեղին մէջ եւ ուրիշ ոեւէ մէկին չենք թոյլ տար հոգ քշելու իր նախիրը»:

Հակառակորդ խումբը կ'արհամարհէ Մուրատի պատգամները եւ կ'ուզէ ծեծել անոր բանազնացները: Այն ատեն Մուրատ իր միւս ընկերներուն հետ

բունն յարձակում կը գործէ եւ հակառակորդները, յանկարծակիի եկած, փախուստ կուտան: Քիչ յետոյ, աղքատ գեղջուկներու յանդուզն արարքը պատժելու համար, կը կազմակերպուին ու կուզան յարձակուելու Մուրատի խումբին վրայ, բայց վերջապէս գլուխները ջարդուած, յետ կը մղուին: Եւ գիւղի մէջ այդ առթիւ իրարանցում կ'ընկնի: Հակառակորդները կ'ուզեն վրէժ հանել Մուրատէն ու իր կողմնակիցներէն: Բարի մարդիկ կը միջամտեն ու վէճը կը հարթուի:

Այս գէպերէն յետոյ, Մուրատ իր հասակակից հօտաղներու պետք կը դառնայ եւ ամէնքը սիրով կը հնազանդին անոր:

Հետագային ընդհարումներ տեղի կ'ունենային նաեւ հարեւան թուրք գիւղերու հօտաղներուն հետ: Մուրատ իր կազմակերպչական ձիրքով եւ ինքնապաշտպանութեան մէջ մարդուած ընկերներով միշտ յաջողութեամբ յետ կը մղէր յարձակումները:

Օր մըն ալ կոպտունէն քաղաք երթալու ատեն, քանի մը դարանակալ երիտասարդներ առաջը կը կտրեն ու կ'ուզեն սպաննել: Մուրատ գրպանի փոքրիկ դանակով այնպիսի արիութեամբ մը կը ճակատի անոնց, որ ամէնքը փախուստի կը մատնէ:

Սիրած զրազմունքներէն մէկն էր՝ որսորդութիւնը: Ալիսի եզերքին փռուած ճահիճը իր վայրի բազերով ու սագերով յաճախ ժամադրաւայր մըն էր Մուրատի համար: Տնէն դադատուկ կը վերցնէր հօրեղբոր հրացանը եւ որսի կ'երթար:

Իր հասակակիցներուն մէջ ամենաուժեղն էր եւ ամենաճարպիկ ձի նստողը, ինչպէս եւ լաւագոյն

նշանառուն: Մորվեր էր իր հօրեղբորմէն, որ նշանաւոր որսորդ մ'է եռած:

Ժողովրդական ուխտագնացութեան օրերուն պատանի Մուրատը պարազուխ մըն էր եւ ամէն աեղ, ուր նա երթար, ուրախութիւնն ու խրախճանները անպակաս կը լինէին:

Վարժ էր եւ պարի ու գօտեմարտի մէջ: Կրօնադներու աստղն էր, օրիորդներու ծածուկ գուր-գուրանքի առարկան եւ դափնէ պսակները զրեթէ միշտ անոր կ'երթային:

* * *

Գարբիճեճի գիւղի ամենէն հարուստն էին: Մուրատ անոնց մշակն էր եւ երբեք ի հարկէ, չէր համարձակեր վայրկեան մը անգամ աչք դնել այդ հարուստ տան սիրուն աղջկանը: Եւ սակայն աղջիկը թիթեանիկի պէս Մուրատի շուրջը կը դառնար եւ սոէպ իր մօրէն ծածուկ խոհանոցին լաւագոյն պատաններէն անոր տողրակին մէջ կը դնէր:

Մուրատն ալ կը տանջուէր անոր սիրով, առանց սակայն կարենալու բառ մ'իսկ փոխանակել անոր հետ: Երկու սիրահարները կը խեղդուէին նահապետական ընտանիքի օրէնքներու կասկանքներուն տակ:

Կուգան Վարդավառի տօները: Ամէն ոք իր սայլը կը լծէ, ու իր ձին կը նստի — դ'սպի շրեշտակապետ վանքը: Մուրատն ալ կ'երթայ, երիտասարդներու ստուար խումբի մը գլուխն անցած: Խինդ ու բերկրանք ուխտավայրին մէջ: Ուխտաւորները ծեր ու երիտասարդ, խումբ-խումբ նստած դեանի վրայ, բացօթեայ, խորովածի ու զինիի շուրջը: Լուսնկայ զիշեր, աստղազարդ երկինք եւ ամե-

նուրեք ճարճատող կրակներ, երգ ու պար, անուշա-
սուր մթնուտա: Միրահարներու մթնուրար...

Հոն են եւ Գարրինենք: Երկու սիրահարները
կը փնտոեն զիրար: Մէկը՝ երիտասարդը՝ անձկու-
թեամբ պտըտելով, միւսը՝ աղջիկը՝ սպասելով:

Մուրատ կ'անցնի վրանէ վրան, սայլէ սայլ եւ
կը դտնէ վերջապէս սիրած աղջիկը, ծնողներու վը-
րանէն քիչ հեռու: Որոշեր էր այդտեղ արդէն սիրտը
բանալ անոր առջեւ: Գիտէր, որ ընտանիքը յօժա-
րակամ պիտի չտար — վճուեր էր փախցնել օրիոր-
դը: Իզիթը կ'արհամարհէ ամէն խոչընդոտ. բաւ է,
որ զիտէ ձի նստել, զէնք խաղցնել եւ բազէի պէս
սլանալ լեռ ու ձորերու վրայ:

Կամացուկ սահելով աղջկան առջեւէն, հազիւ
հազ կրնայ շնջալ անոր ականջին.

«Վաղը քեզ կը սպասեմ Լուսաղբիւրի մօտ. կու-
զաս, կը խօսինք»:

— Կուզամ, կը պատասխանէ աղջիկը:

Լուսաղբիւրը, Հրեշտակապետ վանքին հարա-
ւային կողմը, սիրահարներու ժամադրաւայր մըն
էր, տօն օրերուն:

Կը հասնի խորհրդաւոր ժամը, Մուրատ անձկա-
նօք կը սպասէ. օրիորդը կ'ուշանայ — ուժեղ է ծնող-
ներու հսկողութիւնը — բայց ի վերջոյ կուզայ,
սիրտերը կը բացուին, աղջիկը կ'ընդունի սիրած ե-
րիտասարդի առաջարկը — փախչիլ:

— Ես քո սիրոյն արժանանալ չեմ կարող ուրիշ
կերպ, կ'ըսէ Մուրատ, քո եւ իմ մէջ տարբերու-
թիւնը մեծ է, դուն հարուստ, ես աղքատ... կը մը-
նայ, որ ուժով առնեմ քեզ. կը պատրաստեմ ձիերը
եւ օր մը կ'անհետանանք... Երբ յուզուած մտքերը

կը հանգստանան — կը վերադառնանք մեր օջախը, մեր ազգատիկ տնակը:

Եւ մինչ երիտասարդը կ'որոճար փախուստի ծրագիրը, անակնկալ դէպք մը եկաւ ամէն բան տակն ու վրայ ընելու:

Ընթերցողը կը յիշէ, որ մանկութեան օրերուն Մուրատ բազմաթիւ թշնամիներ ունէր թէ հայերու եւ թէ թուրքերու մէջ: Օր մը քաղաք դնալու ատեն քանի մը թուրքեր առջեւը կուգան սպաննելու դիտաւորութեամբ: Թուրք մը կը զարնէ եւ միւսները փախուստի մատնելով կ'ազատուի:

Լուրը կը հասնի քաղաք (Սերաստիա), ոստիկանութիւնը կը թափուի դէպքին վայրը. խուճապ ու քննութիւն: Կուգան գիւղը՝ ձերբակալելու մարդասպանը: Բայց նա չկայ. անհետացեր է Սախառի լեռներուն մէջ: Մտողներն ալ տեղեկութիւն չունին: Ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ Մուրատի հայրը — Յակոբը:

Մուրատ, լսելով այդ, անմիջապէս լեռէն վար կ'իջնէ ու կը յանձնուի ոստիկանութեան, իր հայրը ազատելու համար:

Յակոբ կ'ազատուի, Մուրատ կը բանտարկուի: Բայց քանի մը ամիս բանտարկուելէ յետոյ, լինելով տակաւին անչափահաս, ինքն ալ ազատ կ'արձակուի:

Սակայն այլ եւս չի կարող մնալ գիւղին մէջ, հրաժեշտը կուտայ հարազատ օճախէն, կը թաղէ իր առաջին սէրը, պանդխտութեան ցուպը կ'առնէ ու կ'երթայ Պոլիս... հոն, աւելի ապահով, շարունակելու մշակութեան տխուր արհեստը, որպէս համալ, քիմիակիր...

ԱՆԱԲԵԿԻԶԸ

Տենդային օրեր Կ. Պոլսոյ մէջ .— Տերթօրական քր-
նիչքները եւ լրտեսներու սարսափը .— Իզմիր-
լեան Պատրիարքի միջամտութիւնը .— Մու-
րատ՝ հալածական՝ կը ձգէ Պոլիսը :

Le poignard, seul espoir de la terre
Est ton arme sacré(e*)

Andre' Chenier

1890 թուականն էր, երբ Մուրատ, 16-17 տարե-
կան, եկաւ օսմանեան մայրաքաղաքը : Նշանաւոր
թուական մը հայութեան կեանքին մէջ : Յեղափո-
խական շարժումները ծայր կուտային Երկրում :
Էրզրումը կուտար ազգանշանը, Ժողովրդական ա-
ռաջին ըմբոստացումով : Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունե-
նար Գում-Գափուի ցոյցը : Ազա եւ հայ թերթեր,
զրականութիւն, Ազգային ժողով, հաւաքոյթներ,
հայկական դատ — այդ բոլորը թեւեր կուտան
Մուրատի երեւակայութեան եւ առաջ կը բերեն հայ-
րենասէր «համալ»ին մէջ ահազին յեղաշրջում :

Նա կը սկսի հեռաքրքրուիլ թերթերով ու զըր-

*) «Քո սուրբ զէնքն է դաշոյնը,
Աշխարհի միակ յոյսը :

քերտով : Աւա՛ղ, սակայն, այր-բենը միայն սորված էր...

Պատահմամբ կը ծանօթանայ Լուսինեան անու- նով հայ երիտասարդի մը հետ : Վերջինը կը թե- լազրէ երիտասարդ համալին յաճախել կիրակնօրեայ դպրոց մը, որ բացուած էր Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցիին կից սրահի մը մէջ :

Առանց վարանելու Մուրատ կը կատարէ Լու- սինեանի հրահանգը : Կը սկսի ամենայն եռանդով յաճախել դպրոցը եւ մի քանի ամիսէն կրնայ արդէն թերթ կարգալ :

Դպրոցով միայն չզոհացաւ : Լուսինեանի միջո- ցով սկսաւ մուտք գործել հայկական այլ եւ այլ շրջանակներ . ի վերջոյ մտաւ Հնչակեան գաղտնի կազմակերպութեան մէջ :

Գալոց հերոսը գտաւ իր «տարերքը» : Կը կա- տարէր եռանդով ու անձնուիրութեամբ այլ եւ այլ գաղտնի յանձնարարութիւններ, թերթեր կը կրէր ամենալուսանկար տեղերը, ատրճանակ ու դաշոյն կը փոխադրէր :

1893 թուականին, — կ'ըսէ մեր բնկեր Զատիկ — օր մը հայոց պատրիարք Աշրղեան, ստրկամիտ, չսիրուած, անժողովրդական մարդ մը, թոյլ տուաւ իրեն՝ հրապարակաւ անարգելու հայ յեղափոխա- կանները, «ստահակ» ու «սրիկայ» անուանելով գա- նոնք : Ատոր վրայ, Հնչ. կուսակցութեան Պոլսոյ մարմինը սրոշեց հրահանգել բոլոր թաղերու աւա- զերէց քահանաներուն, որ պատարագի արարողու- թեան մէջ չլիչեն Աշրղեանի անունը, եւ սպանաց պատժել անսաստոյները : Այդ դէպքը մեծ յուզում առաջ բերաւ Պոլսոյ մէջ . Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին հաւաքուեցան բոլոր գաւառացիները

բողոքելու եւ թոյլ չտալու պատրիարքին յիշատակումը :

Եկեղեցիին գաւիթը լեցուն էր մեծ բազմութեամբ եւ երկաթէ դռները փակուած էին ոստիկանութեան ձեռքով ու կը գտնուէին անոր հսկողութեան ներքոյ :

Ուշ մնացած հայրենակից մը, եկեղեցի մտնելու պահուն, արզիլուեցաւ եւ դիմադրութեան համար ծեծուեցաւ ոստիկանի մը կողմէն : Այդ պահուն Սերաստացի Մուրատը, որ բազմութեան մէջն էր, դուռը բացաւ, դուրս նետուեցաւ եւ ոստիկանի ձեռքէն հայ մարդը ազատելով ներս բերաւ. ոստիկանին ալ մէկ երկու հատ զարկաւ :

Ներսի հայրենակիցները, ենթադրելով, որ ոստիկանութիւնը չպիտի ուզի տանել այդ նախատինքը եւ քիչ վերջ աւելի մեծ թուով ալ պիտի գայ ձերբակալելու Մուրատը, անմիջապէս միասին եկան եւ ինը հատ թրքական ոսկի հաւաքելով, յանձնեցին Մուրատին, որ ետեւի դուռնէն դուրս ելլելով փախաւ, առաջնորդութեամբ մէկ հայրենակցի, որ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ պաշտօն ունէր վտանգուածներուն ապաստան տալու :

Ստոյգ է, որ Մուրատ Պոլսոյ մէջ տերբորական գործողութիւններ ալ կատարեր է... Հայ միջավայրը — լեցուն լրտեսներով ու մատնիչներով...

Ոմանց ըսելով, լրտեսները կը ճանհնային ահարեկիչ Մուրատը, գիտէին, որ նա գաղտնի կոմիտէի անդամ է, բայց սիրտ չէին ըներ մօտենալ անոր : Միւս կողմէն սուլթանի կառավարութիւնը, կրկնապատկելով լրտեսներու թիւը խտաիւ հրամայած էր բռնել տերբորիստը :

Դիւրին բան չէր, սակայն : Երբ ոստիկանապե-

տի հրամանով վաչտ մը զինուորներ ու ոստիկաններ կուզան զինքը ձերբակալելու, կտրիճը զոյգ ատրը-ճանակները ձեռքին փողոց կը նետուի ու կը սլանայ դէպի Ղալաթիոյ եկեղեցին: Կ'ապաստանի հոն, որպէս բերդի մը մէջ եւ փակել կուտայ պարխապի դռները: Կը բանտարկէ իրեն հետ եւ եկեղեցիի մէջ գանուող սարսափահար հայրենակիցները:

Խուժան ու ոստիկաններ վայրկեան մը կ'ուզեն մօտենալ ու ջարդել ժամի դռները, բայց Մուրատ վերէն ատրճանակի սպառնալիքով կը ցրուէ զանոնք:

Թէսլիմ, Թէսլիմ, դեպուր, կ'աղաղակեն ոստիկանները, եթէ ոչ արիւն պիտի հոսի:

Ահարեկիչը կը պատասխանէ, որ ինքը կը յանձնուի միայն «եւրոպական դեսպաններուն»:

Ոստիկանները կատղած կը վազեն դուռը ջարդելու: Գնդակ մը վերէն — եւ մէկը արիւնաթաթախ դեպին կը գլորուի, ծանր վիրաւոր: Ու նորէն կը ցրուին պաշարողները:

Գիշերը հասնելով, խուժանը կը հեռանայ: Քանի մը ոստիկաններ կը մնան հսկելու համար:

Մուրատ պահապաններ կը դնէ հոս ու հոն եւ կը քնանայ: Գիշերը խաղաղ կ'անցնի:

Առտուն կանուխ Պատրիարքարանի կողմէն քանի մը մարդիկ կուզան համոզելու Մուրատը, որ անձնատուր լինի: Իբր թէ Սուլթանը ներած է իր յանցանքը:

Երիտասարդը կտրուկ կը մերժէ. «Սուլթանի խոստումին ոչ մի հաւատ չեմ ընծայել» — կ'ըսէ եւ նորէն կը յայտարարէ, որ կը յանձնուի միայն դեսպաններուն:

Ի վերջոյ, պատրիարք Իզմիրլեանի խնդրանօք

դեսպանները կը միջամտեն, Մուրաա անոնց երաշխաւորութեամբ նաւ կը նստի — դէպի Եզրպոստ:

* * *

Սերաստացի երիտասարդի այդ առաջին արկածներու հանդիսատեսներէն մէկը, ԼԵՒՈՆ ՄԵՆՐՈՍՅԱ — այն ժամանակ Կեղրոնականի աշակերտ — այսպէս կը հաղորդէ մեզ իր պատանեկան յուշերը. —

«Պոլսահայութիւնը կ'ապրէր այն ատեն ազգային աննախընթաց եռ ու զեռի օրեր: Բարենորոգումներու ծրագիրներ, օտար պետութեանց շահագրգռութիւնը հայկական դատով, Իզմիրլեան Պատրիարքի կորովի կեցուածքը, հեռուոր զնտաններու մէջ տասնեակ տարիներ չարչարուած քաղաքական յանցաւորներու ազատ արձակուիլը, ստեղծած էին յոյսի, յուզումի եւ լաւագոյն երազներու խանդավառ շրջանը:

Կեղրոնական վարժարանը այդ շրջանին ծնաւ «Բարդէն Սիւնի»ներու սերունդը:

Օր մը, Կեղրոնականցիները եկեղեցիի շրջափակին մէջ կը տեսնէին երիտասարդ դաւառացի մը, միջահասակ, թիկնեղ, ծաղկոտ դէմքով եւ ցաւոտ մանր աչքերով: Ինչ որ տարօրինակ էր սակայն, եւ գոչոցականներու ու շաղրութիւնը դրաւոյ, անոր հայդուկի երեւոյթն էր, շրջափակի մը մէջ, ուր լրատեսներ, նոյնիսկ ոստիկաններ ազատ մուտք ունէին:

Գաղանիքը շուտով պարզուեցաւ: Յեղափոխական մըն էր, որ զինքը հեռապնդող ոստիկանութեան բոլոր ջանքերը դերեւ հաներ էր շարաթներով եւ վերջապէս ապաստանած էր Ղալաթիոյ եկեղեցին: «Երկաթէ Պատրիարք»ին միջամտութիւնով որոշուած էր Պոլիսէն հեռացնել դայն, պայմանաւ,

որ մինչև բանակցութեանց լրանալը եկեղեցիին չըջափակէն դուրս ոտք չդնէ :

Յաջորդ օրը նոր անակնկալ : Կեղրոնականի եւ եկեղեցիին չնքերը ոստիկանական շղթայի տակ առնուած էին : Մեծ դռան դիմացը, սրճարանի ցած աթոռակներու վրայ կը հանգչէին տասնեակ մը լըրտեսներ, իսկ դրան մէջ երիտասարդ հայդուկը, մէջքին լայն կարմիր գօտի մը, գլուխը «փափախ» եւ այս վերջինին վրայ, ճակտին վերեւ, Հնչակեան արծաթեայ զինանշանը . . . : Ոստիկան եւ յեղափոխական դէմ դիմաց, իրարմէ մէկ քանի քայլ հեռու : Յեղափոխականը Կոմտունցի Մուրատն էր : Երչլիի դարեջուրի դործարան «Պօմօնթի»ի դիշերապահը :

Մօտ ամիս մը, թերեւս աւելի մնաց Ղալաթիոյ եկեղեցին : Ազգ. Խորհրդարանի սրահը, անդործածելի դարձած Ազգ. Մահմանադրութեան Ինժեմով, յատկացուած էր իրեն : Երևոյ այդ պատմական սրահը կը դառնար Կեղրոնականցի «մեծ» տղոց ժամադրափայրը, Հնչակեան յեղափոխականին շուրջ, որ ամբողջ աշակերտութիւնը կապեր էր իր տարօրինակ հմայքին :

Գաւառացի այդ պարզ բանուորին մէջ, ընդհանրապէս սակաւախօս, հանդարտ ու ծանր շարժումներով, գրեթէ անդրադէտ, կար յեղափոխականի մեր ճանչցած մտատիպարէն տարբեր բան մը, կոռուողը, վճռական, անվահեր եւ պաղարիւն մարտիկը : Փետայիի տիպարը նորութիւն էր մեզի համար :

Եւ Մուրատը Կեղրոնականցիներու հերոսն եղաւ, հակառակ անոր որ աշակերտութիւնը, մանաւանդ «մեծ»երը, ընդհանրապէս Գաւառացական է-

ին : Բայց ասիկա այն ատենն էր , երբ կուսակցութիւնը դեռ չէր ծնած եւ երիտասարդութիւնը կը պաշտէր յեղափոխական գաղափարը առանց պիտակի :

Կեդրոնականի աշակերտութեան ամենակրտսերն էի , շատ պզտիկ թէ տարիքով թէ կազմով : Ասիկա առանձնաշնորհեալ մը դարձուց զիս Մուրատի մէկ ամսուան արդելափակումի օրերուն :

Ամէն իրիկուն լրտեսներու վոհմակ մը աշակերտներէն , մանաւանդ վերի կարգերէն տասնեակ մը կը կեցնէր Կեդրոնականի քովի փողոցներուն մէջ եւ կը խուզարկէր : Չերբակալուեցան քանի մը մեծեր : Սասութիւնը սկսաւ սաստկանալ : Մուրատ զիս նշանակեց թղթատար , յետոյ իր քարտուղարը :

Գործաւորներ , քարափէն բանուոր մշեցիներ , սերաստացի եւ վանեցի տղաք մինչեւ հեռուոր թաղերէն կուզային յեղափոխական արձանագրուելու : Լայնածաւալ թուղթի մը վրայ կ'արձանագրէր անունները , կեղծանունները եւայլն : Շուտով պէտք եղաւ երկրորդ եւ երրորդ թուղթերու : Արձանագրուողներու թիւը 200-ը անցաւ : Նոր անդամներուն առաջին պարտականութիւնն էր զէնք մը ունենալ եւ հրաժարիլ ոգելից ըմպելիէն , մանաւանդ օղիէն :

Կիրակի օր մը խումբ մը հայդուկներ ներկայացան : Մէկը գինով էր :

— Դուն ինչո՞ւ եկած ես , հարցուց :

— Հնչակեան գրուելու :

— Եկուր :

Սրահէն դուրս , սանդուխին գլուխը տարաւ մարդը եւ նետեց վար , յետոյ վունտեց միւսներն ալ :

Դարձաւ ինծի .

— Պէ՛տ , երբ մեծնաս , երբեք օղի պիտի չխը-

մեա : Ամբիչքը յեղափոխականի չի վալեր , խմողը յեղափոխական չի կրնար բլլալ :

Իրիկունները իր մօտ կը հաւաքուէին չորս հինգ հայրենակից — Կովտունցիներ : Ամէնքն ալ տարէց մարդիկ : Զիս կը զարմացնէր պատկառանքը , որ անոնք կը տածէին իրենց երիտասարդ բարեկամին հանդէպ : Ետքէն խմացայ որ հին յեղափոխականներ էին ամէնքն ալ :

Այս աննչան պղտիկ յուշերուն հետ մտքիս մէջ է հատ մը , որ քիչ մնաց ծանր դէպքի մը փոխուէր :

Կեղբոնականի վերի կարգերէն քանի մը տղայ բանտարկուած էին Մուրատի հետ յարաբերութիւն ունենալու ամբաստանութեամբ : Մուրատի զայրոյթը սահման չունէր : Ամէն օր կ'իջնէր եկեղեցիին դուռը եւ լուտանքի տարափ մը կը տեղար դիմացը շարուած լրաններուն եւ ոստիկաններուն գլխին : Ասոնց մէջ օր մը կը տեսնէի մշեցի հայ տղայ մը , Մուշեղ անունով , նախապէս իրեն ծանօթ Հնչակեան մը , որ հիմա իր եւ Կեղբոնականցիներուն վրայ կը հսկէր իրրեւ լրտես :

Իրիկուն մը զպրոցէ արձակուրդին սովորականին պէս բարձրացայ խորհրդարանի սրահը իր հրահանգները ստանալու :

— Նստէ՛ , բաւ , բսելիք ունիմ :

Այցելուներու մեկնումէն յետոյ , զիս զրկեց որ ստուգեմ թէ Կեղբոնականի աշակերտները եւ պաշտօնէութիւնը մեկնած են : Գպրոցին երկու շէնքերը եւ եկեղեցին փակուած էին , օրուան ազմուկին ու կոռզեռին յաջորդած էր Ղալաթիոյ ժամուն արեւոտ եւ միաթիկ լուծիւնը :

Վերադարձիս , Մուրատը գտայ ընդարձակ սրբահին մէջ առանձին եւ մտազբաղ : Վեր վար կը

չափէր եւ կարմիր լայնածաւալ թաշկինակովը շարունակ կը շփէր իր ճակատը եւ ձեռքերը: Իր յուզումը կամ բարկութիւնը յայտնող նշաններ էին:

— Կերթաս, բասւ, Պօղոսէն (սերաստացի նըպարավաճառ մըն էր եկեղեցիին վրայի փողոցը), «պինիկ» մը գինի կ'առնես, յետոյ երկու մեթրի չափ չուան: Ոչ գինին, ոչ ալ չուանը հոս բերելդ ոչ ոք պիտի տեսնայ, նոյնիսկ բանկային մարդիկը: Դէ՛, գնա:

Վազեցի: Նպարավաճառին ըսի որ գինին դասարանի մը համար էր, չուանն ալ մանկապարտէզի խաղերուն պիտի գործածուէր: Գինիի խոշոր շիշը կրցած իս չափ վար բռնած, անցայ աննշմար բանկայի պատուհաններուն առջեւէն ու մտայ խորհրդաբանի սրահը:

Ներսը կանաչ սեղանին գլուխը նստած էր Մուրատ, լայնեզր կարմիր թաշկինակը ձեռքին մէջ: Քիչ մը հեռու լրտես Մուշեղը... որ ձեռքերը միացուցած, պաղատագին, անընդհատ կը կրկնէր.

— Ասծու խաթերն համար, Մուրատ, թօպա Մուրատ, երթամ, նորէն կուգամ, երթամ...

— Պէ՛ճ, դիւր գինին այստեղ, երկու դաւաթ, բաւ, հիմա տուն գնա:

Անցանք քովի սենեակը եւ դուռը կղպեց լրտեսին վրայ:

— Չուանը, հրամայեց Կովտունցի հայդուկը: Իրեն յանձնեցի, բայց հարցուցի վախկոտ.

— Ի՞նչ պիտի ընես չուանը:

— Պիտի խեղդեմ այս չուանը: Դէ՛, գնա հիմա: Սարսափած իրեն նայեցայ, յետոյ խնդրեցի որ մնամ:

Հաւանեցաւ: Հարցուցի թէ ի՞նչպէս ձեռք ձը-

դած էր Մուշեղը: Պատմեց քանի մը բառով որ եկեղեցիին դրան առջեւ հայ լրտեսին հանդիպելէն ի վեր միտքը դրած էր դաս մը տալ հրէշին, որ այնչափ բարիք կը պարտէր իրեն, անձնապէս, եւ զոր Հնչակեան շարքերուն մէջ մտցուցած էր ինք Մուրատը: Կէս օրէն ետքը, տղոց արձակուրդի պահուն, ոստիկանները քաշուեր էին փողոցին մուտքերը բռնելու, հայ լրտեսին յանձնելով մեծ Դրան հսկողութիւնը: Մուրատ անակնկալօրէն մօտեցեր էր իր երբեմնի ընկերոջ, բռներ էր դաստակէն ու ստիպեր էր իր սենեակը բարձրանալ: Անոր վրայէն գտեր էր լեցուած ատրճանակ մը, դաշոյն մը, թուղթեր:

Վերադարձանք սրահը: Մուրատ տեղաւորուեցաւ իր աթոռին վրայ, լեցուց գինիի գաւաթները.

— Խմէ՛, ըսաւ ուրացող Հնչակեանին, խմէ՛, հին Մուշեղին հետ է հիմա գործս, իմ ընկեր Մուշեղին, որ երգում ըրաւ, յեղափոխական գրուեցաւ: Խմէ՛, Հնչակեան Մուշեղ:

Միեւնոյն ժամանակ Մուրատ թուղթերու ծրբար մը դրաւ առջեւս որ քննեմ: Կարգ մը նամակներ էին, յետոյ ազտոտած թուղթի կտորներ եւ տետրակ մը, որուն մէջ խնամով արձանագրուած էին Կեղրոնականցիներու, դասատուներու եւ անձանօթ հայերու անուններ, թուագրուած եւ հայատառ թուրքերէն ծանօթութիւններով:

Միւսը կը դողար ամբողջ մարմինով, կը դալարէր, կը պաղատէր, կուլար: Փորձեց խտել, չկրցաւ:

— Էս ժամուն սիրուն, Գրիստոսի սիրուն, քէօլէդ ըլլամ, Մուրատ, թօպա, թող երթամ, թող երթամ...:

Այս տեսարանը տեւեց կէս ժամ, թերեւս ժամ մը: Մուրատ իր անխօս հանդարտութեան մէջ թաղուած, կը դիտէր դաւաճանին տաղնապը: Վերջապէս ոտքի ելաւ եւ ինծի կրկին յանձնարարելով որ մեկնիմ, ընկերացաւ մինչեւ դուռը: Այն ատեն ժողովելով բոլոր քաջութիւնս, իրեն յայտնեցի վախս թէ հայ լրտեսին սպանութիւնով պիտի վտանգուէին Կեդրոնականի եւ Եկեղեցիի պաշտօնէութիւնը, թերեւս ինքն ալ: Այդ միջոցին ներս մտան իր Կողտունցի բարեկամները, տեղեկացան եւ սկսան համոզել Մուրատը:

Մտանք քոյի սրահը: Մուրատ կանաչ սեղանին վրայ դրաւ շուանի կտորը, ու դաւաճանին դառնալով.

— Քեզի, ըսաւ, հիմա խեղդած պիտի ըլլայի ասով, գիակիչ ալ պատուհանէն պիտի գրկէի թուրքերուն: Ես քու...

Եւ շղթայազերծ կատաղութիւնով, հայհոյանքի եւ հարուածներու տարափի մը տակ, սկսաւ անխնայ ծեծել դաւաճանը որ՝ քիթ ու բերանը արխնլուայ, հապուսաները բզկտած, կը գալարէր Մուրատի ոտքերուն տակ:

— Աղօթք ըրէ ասոնց, վեր ելիր, առ սա շիշը ու կորսուէ: Ատոր համար, խմելուդ համար դաւաճանեցիր, շո՛ւն:

Ստիպեց որ հայ լրտեսը վերցնէ գինիի պինլիկը եւ խոտանայ Պոլիսէն հեռանալ անմիջապէս:

Քանի մը օր ետքը իմացանք որ լրտես Մուշեղը սպաննուեր է Բերա «Թալիմ հանէի» կողմերը...:

Մուրատի մեկնելու հարցը տեղի տուաւ երկար րանակցութեանց: Թուրք կառավարութիւնը կը պահանջէր որ մեկնի անպէն, ոտականներու ընկե-

բակցութեամբ, Պատրիարքարանը չէր բնգուներ ստիկաններու միջամտութիւնը, իսկ Մուրատ բացարձակապէս կը մերժէր դուրս ելլել առանց զէնքի: Ոստիկանութիւնը վերջապէս տեղի տուաւ:

Առտու մը հայ Ֆետային Սորհրդարանի սրահը կանչեց իր մտերիմները: Հաւաքուեցան բոլոր թուղթերը, որոնք որոշ հասցէներու բաժնուեցան: Դաշոյն մը խրեց լայն դօտիին մէջ, վորձեց տարրձանակը եւ դրաւ քովի դրպանը, հրաժեշտ առաւ ամենէն եւ մեկնեցաւ:

Իրեն կ'ընկերանային Պատրիարքարանի քարտուղարը, յայտնի Տիրան Քէլէկեանը եւ քահանայ մը: Մինչեւ քարափ, ուրիշ յունական շոգենաւ մը առաւ, որոշուած էին Մուրատի անցնելիք փողոցները եւ այդ փողոցներուն մէջ ոստիկանութիւնը զբրկած էր իր լրտեսները, իսկ հայ կուսակցութիւնները իրենց զինուած պահակները:

Շուտով Աթէնքէն ստացայ Մուրատի նամակը: Չէր մոռցած այդ նամակին մէջ զետեղել Աթէնքի մէջ կազմուած Հնչակեան հակալքոլական միութեան մը տոմսակները, ծանօթներու բաժնուելու համար:

Երկար ատեն պահած էի այդ թղթիկներէն մի քանին, ինչպէս նաեւ իր նուէրը, պզտիկ դաշոյն մը:

Տարիներ ետքը, Մեծ Պատերազմի օրերուն, Պարոկաստանի մէջ յանկարծ կ'իմանայինք հերոսին անակնկալ փախուստը Անատոլուի դժոխքէն: Պաքուի եւ Թիֆլիզի թերթերը զբուած մանրամասնութեանց մէջ կը յիշէին Մուրատի բնազդական կասկածը թուրքերէն, որոնք չէին կրցած անուշ լեզուով ծուղակը ձգել զինքը:

ՏԷՐ ՄԵՍՐՈՊ ՔԷՆՅ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

Նախկին աւագերէց Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ: Ողբ:

— «Ձեմ վստահիր, չեմ բաժնուիր դէնքէս, ես
կը ճանչնամ թուրքը»:

Ճիշդ ինչպէս որ ըսած էր տարիներ առաջ,
Կեդրոնականէն մեկնելու օրերուն...»

* * *

Պոլսոյ գէպքերու ուրիշ վկայ մըն ալ — այն ժամանակուայ մեր հայրենասէր քահանաներէն մէկը, Տէր Մեսրոպ Տ. Մեսրոպեան — այսպէս կը պատմէ իրողութիւնները մեզի յանձնած իր յուշերուն մէջ. —

«Պաշտօնիս բերմամբ, իրրեւ Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ Աւագերէց, առիթը ունեցայ ճանչնալու եւ քիչ մը ատեն գործակցելու Կովտունցի հերոսին :

Իր ազգականներէն շատերը Ղալաթիա կը բնակէին եւ գրեթէ ամէնուն խոստովանահայրն էի : Մուրատը ճանչնալէս առաջ, անոնցմէ շատերը ճանչցած եմ իրրեւ անձնուէր յեղափոխականներ : Գրեթէ ամէնքն ալ Հնչակեաններ էին : Յեղափոխական շարժումին սկիզբը արդէն Պոլսոյ մէջ տիրող կուսակցութիւնն էր Հնչակեանութիւնը :

Մուրատ իր հայրենի գիւղին՝ Կովտունի մէջ պատանի հասակէն եղած էր ըմբոստ թրքական տիրապետութեան դէմ : Ծարունակ կուռի մէջ էր դրացի թուրքերուն հետ : Մայրը ստիպուեցաւ Պոլիս գրկել զինքը՝ իր ազգականին՝ Գրալեան Սաչիկ Աղայի մօտ : Այդ միջոցներուն Սաչիկ Աղայի գաւաղը, յեղափոխական Գրիգոր Գրալեան, ամուսնացած եւ հինգ զաւակաց տէր, կը հետապնդուէր կառավարութեան կողմէ, եւ ի վերջոյ աքսորի ճամբուն սպաննուեցաւ :

Օր մը Գրալեանները ինծի բերին Կովտունէն նոր եկած իրենց երիտասարդ ազգականը՝ Մուրատ : Գրեթէ դեռ պատանի մը, միջահասակ, գիբուկ, վառվռուն դէմքով : Ծուտով իր շուրջը ստեղծեց համակրանքի մթնոլորտ մը : Հակառակ գրեթէ անուս ըլլալուն եւ հակառակ իր երիտասարդ տարիքին,

մեծ ու փոքր մասնաւոր պատկառանք ունէին իրմէ :
 Իր շուրջ խմբուեցան շուտով Սերաստացի, մանու-
 ւանդ Կալատունցի յեղափոխականներ :

Պատլը Ալիի ցոյցէն վերջ, կառավարութիւնը իր
 հալածանքները սասակացուց : Կը հալածէր մասնա-
 ւորապէս Պոլիս հաստատուած դաւառացի հայու-
 թիւնը : Ոստիկաններով եւ լրտեսներով շրջապատ-
 ւած էին Ղալաթիոյ, Բերայի եւ Գում-Գափուի ե-
 կեղեցիները :

Հակառակ այդ հսկողութեան, Հնչակեան վա-
 րիչները կ'որոշէն խմբովին ապաստանիլ եկեղեցի-
 ները եւ սրոշ ապահովութիւններ ձեռք չբերած չհե-
 որանալ : Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին ա-
 պաստանողներու թիւն էր մօտ 450 : Օրուան պատ-
 րիարքն էր Իզմիրլեան :

Եղածը խաղաղ ցոյց մըն էր՝ տեղի ունեցած
 սարսափներուն վրայ օտար տէրութեանց ուշադը-
 րութիւնը եւ միջամտութիւնը հրաւիրելու համար :
 Արդարեւ, քանի մը անգամ հինգ տէրութեանց հիւ-
 պատոսները այցելեցին վերոյիշեալ եկեղեցիները :
 Իսկ Անգլիական դեսպանը դրեթէ ամենօրեայ այ-
 ցելութեան եւ բանակցութեան մէջ էր Իզմիրլեան
 Տարիարքին հետ, սրուն թարգմանն էր Ղալաթիոյ
 Կեղը. վարժարանի տնօրէն Պ. Մոստիչեան :

Մեր մեծագոյն մտահոգութիւնն էր այդ մեծ
 լաշմութիւնը շարաթներով, զիշեր եւ ցերեկ պահել
 Ս. Լուսաւորիչի նեղ շրջափակին մէջ, առաջքը առ-
 նել անկարգութեանց եւ մանաւանդ կերակրել :
 Պատրիարքին կողմէ Բերայի եկեղեցիին հսկողու-
 թիւնը յանձնուեցաւ Եզնիկ Եպիսկ. Աօրհուհիի,
 իսկ Ղալաթիոյ եկեղեցիինը վիճակուեցաւ ինծի :

Այդ օրերուն էր, որ երկուսսարդ յեղափոխա-

կանը՝ Մուրատ, ի յայտ բերաւ կազմակերպելու իր կարողութիւնը: Ընտրուեցաւ Տնօրէն Սորհուրդ մը իր նախագահութեան տակ, որ զինուորական կարգապահութիւնն հաստատեց այդ բազմութեան մէջ եւ իր ձեռքն առաւ սնունդի բաշխման գործը:

Կառավարութեան կողմէ՛ զրկուած լրտեսներ յաճախ կը սպրդէին եկեղեցւոյ շրջափակէն ներս, տեղի տալով բազմաթիւ «զէպրերու»: Մուրատի կարգադրութեամբ ատոնք մանրակրկիտ քննութենէ անցնելէ ետքը, կը գատապարտուէին ծեծի ու բանտարկութեան:

Վերջապէս, օր մը հինգ տէրութեանց զեսպանները այցելեցին Ղալաթիոյ եկեղեցին, որ այդ առթիւ ծածկուեցաւ սուզի սեւ վարադոյրներով: Գեսպաններուն եւ Պատրիարքին կողմէ՛ եկամ ներկայացուցիչները յորդորեցին ներկաները հանդարտօրէն ցրուիլ: Մեկնիլ փափաքողները զեսպաններու անունով կնքուած քառթեր ստացան, որով իրենց ապահովութիւնը իրբեւ թէ՛ երաշխաւորուած էր:

Մեծամասնութիւնը մեկնեցաւ, մնացին մօտ 72 հոգի, որոնք մերժեցին մեկնիլ ու ցոյցը դադրեցրնել, պահանջելով խոստացուած բարենորոգումներու գործադրութիւնը: Այդ 72 հոգիին մէջն էր Մուրատ:

Ան արդէն ժողովրդական ղէմք մը դարձած էր: Պալատյ ամէն թաղերէն՝ Կուպային զինքը տեսնելու: Հակառակ անոր, որ չափազանց համեստ էր, կովտունցի հերոսը, եւ հակառակ իր զինուորական խրատութեան ու լռակեաց ըլլալուն, զբաւիչ բառ մը կամ ժպիտ մը ունէր ամենուն համար ալ, որ չուսով իրեն կը կապէր նոյնիսկ անձանթներու համակրութիւնը:

Մուրատ եւ իր ընկերները Պատրիարքին կարգադրութեամբ որոշուեցաւ հետացնել արտասահման : Սկսան երկար բանակցութիւններ : Կառավարութիւնը կը պնդէր անոնց զինաթափ ըլլալուն վերայ : Մուրատ բացարձակապէս կը մերժէր զէնքերնին յանձնել, սպառնալով եկեղեցիին շրջափակէն դուրս գալ եւ իրենց զէնքերը յանձնել սպաննուելէ վերջ :

Վերջապէս, գտնուեցաւ միջոցը : Մուրատի ընկերները, օրական մէկ երկու հոգի, յանձնեցինք Ղալաթիոյ քարափը կեցած օտար շոգենաւերու : Մուրատ մեկնեցաւ ամենուն ապահով դուրս գալէն վերջը :

Քիչ յետոյ, Երկաթէ Պատրիարքը արտօրուեցաւ Երուսաղէմ : Չերբակալուեցանք Եզնիկ Եպսկ. եւ ես : Անիկա դատապարտուելով ցկեանս՝ իսկ ես հինգ տարուան բերդարգելութեան» :

ՄՈՒՐԱՏ՝ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Եգիպտոս—Աքէնֆ—Թիֆլիզ.— Գօտեմարտ մը վրացի ըմբիշին հետ.— Թիֆլիզէն—Կարս.— Լօնիի ձորերում.— Մուրատ կը մտնէ Հ.
Յ. Դաշնակցութեան մէջ.— Քրիստափորի եւ «Փոքորիկի» յանձնակատար.— Կարսի շրջանում:

Հերոսի մը կեանքին մէջ (եւ հերոս մըն էր Սեբաստացին, բառի հնազարեան, դասական իմաստով) ամենէն ուշադրաւ եւ յուզիչ վայրկեանն այն է՝ երբ նա արագ, անակնկալ թռիչքով մէկէն ի մէկ մութէն կ'անցնի դէպի լոյս, դէպի իր հոշակի եւ փառքի արշալոյսը... Մինչ այն՝ կորած, անձայն, անյայտ՝ նա թափով մը կը զատուի յանկարծ մութ, անանուն շնչաւորներու զանգուածէն... Պատմութիւնը կ'ստնէ զայն իր գիրկը եւ կը քալեցնէ դէպի ճակատագրի նախորոշած հանգրուանները, ուր երէկուան անյայտ երազողը կը դառնայ, ի վերջոյ, ազգային Դիւցազնաօլէպի կեդրոնական դէմքերէն մին...

Այդպիսի վայրկեան մըն էր Մուրատի կեանքում իր Պոլսոյ դործունէութիւնը:

Այդ օրերէն՝ իր անունն անցաւ բերնէ բերան ժողովուրդին մէջ եւ դարձաւ անոր սիրելի անուններէն մէկը:

Եգիպտոսի մէջ քանի մը ամիս մնալէ վերջ, կը

մեկնի Յունաստան, Աթէնք, մէկ երկու ամիս ալ հոն կ'ապրի, կը դիտէ նախանձով յոյն ժողովուրդի համեմատարար չէն, բարգաւաճ վիճակը, անոր հսկայական յառաջդիմութիւնը՝ անկարողութիւնը նուաճելէ ի վեր, սիրտը կը ճմլի, անզրադառնալով իր սեփական հայրենիքի ստրուկ, յետամընաց վիճակին եւ այդ բոլոր սպաւորութիւններն ու յուշերը աւելի եւս կը խթանեն զինքը դէպի յեղափոխական գործունէութիւն: Չի համբերեր եւ զէյթունցի ընկերոջ մը հետ (Կարապետ Միսեկան) կ'անցնի Կովկաս, ուր կ'երթայ փնտռելու աւելի ուժեղ հայրենասիրական կազմակերպութիւն մը եւ միանգամայն մօտէն զխտելու Թուրքահայաստանի անցուղարձը:

Կը խորհի, որ հայոց ազատութիւնը Կ. Պոլսէն չէ որ պիտի դայ, այլ Վանէն ու Սասունէն:

Կովկաս — իրեն համար բոլորովին անձանօթ միջավայր մը: Թիֆլիս է: Նիւթական հոգսերէն մզուած, կը դիմէ Էնֆիաճեանի ծխախոտի գործարանը, ուր համեստ օրապահէիկ մը կը նշանակեն իրեն, օրական 60 կոպէկ:

Արկածները անպակաս էին մեր երիտասարդի զլխուն — հող ալ արկածի մը բռնուեցաւ: Իր պաշտօնն էր՝ ծխախոտի հակերը դարսել: Նոյն գործը կը կատարէր եւ վրացի բանուոր մը, որ շատոնց կը ծառայէր գործարանին մէջ: Կ'աշխատէր հայ երիտասարդին չափ, բայց կը ստանար անոր ոտնիկին եռապատիկը, 1 ուրլի 80 կոպէկ: Այս անարդարութիւնը կը զարմացնէր Մուրատը, որ զեռ վրացիէն ալ աւելի լաւ կ'աշխատէր, արագաշարժ էր, ուժով ու ճարպիկ: Բայց եկուր տես, որ վրացին զարձեալ կը նախանձէր հայ տղային, կը նախանձէր

ՄՈՒՐԱՏ, 20-21 ՏԱՐԵԿԱՆ

Յեղափոխական մկրտուելն յետոյ իր առաջին նկարը:

անոր ոյժին ու ճարպիկութեան — զոր զոհունակութեամբ կը զիտէին եւ զործարանի տէրերը — եւ ամէն կերպ կը ջանար դուրս մղել Մուրատը զործարանէն ու ինքն ստանձնել անոր աշխատանքն եւս: Ծարունակ կը բամբասէ, կը չարախօսէ հայ տղայի մասին գրասենեակին մէջ: Օր մըն ալ վրացին շնչին առիթով, կը յարձակի Մուրատին վրայ եւ կ'ուզէ իր ոյժի դերազանցութիւնը ցուցնել անոր, զայն գետին տապալելով: Մուրատ, թէեւ ունէր պաշտպաններ զործարանի բարձր պաշտօնեաներուն մէջ, սակայն մինչ այն՝ համբերութեամբ տոկացեր էր վրացիի քմահաճ արարքներուն: Բայց հակառակորդի այդ անակնկալ յարձակումին վրայ՝ իր համբերութեան բաժակը կը լեցուի: Հանդարտութեամբ կ'ըսէ վրացիին. «Եթէ դուն կ'ուզես ոյժդ ցուցնել, կ'ելնենք զործարանէն, կը մտնենք պարտէզը եւ կը գօտեմարտինք»:

Վրացին կը համաձայնի եւ գօտեմարտը տեղի կ'ունենայ մօտակայ պարտէզին մէջ: Գործարանատէրը, Էնֆիէճեան, իր գրասենեակի պատուհանէն կը զիտէ տեսարանը: Վրացի Իլիան մարդուած ըմբիշ մըն էր, ճարպիկ մէկը: Երկու ախոյեանները կը բռնուին եւ երկար իրար կը տանին ու կը բերեն: Կռիւը, երթալով կը տաքնայ: Էնֆիէճեան կը կանչէ զործարանի բոլոր աշխատաւորները, որ տեսնան երկու ցուլերու գօտեմարտը: Մուրատը, որ, ինչպէս տեսանք, մանուկ հասակէն նոյնպէս մարդուած էր ըմբշամարտի արհեստին մէջ, ի դերեւ կը հանէ հակառակորդի բոլոր փորձերը՝ զինքը զգեստներու ճարպիկ խաղերով, հնարքներով: Ու ինքը երկար տարուերբութենէ յետոյ, կը հաւաքէ իր բոլոր ոյժերը եւ յանկարծ վար կը զարնէ հա-

կառակորդը կոնակի վրայ ու կը չոքի անոր կուրծքին :

Գործարանի գրասենեակէն ձայն մը կը կոչէ , «բա՛ւ է , բաւ է , Մուրատ» . . .

Նոր միայն կը հասկնան երկու ըմբիշները , որ մենամարտի հանդիսատեսն վկաններ կային . . . Կը բաժնուին ու կը վախշին :

Վրացին , յաղթուած , չի կրնար տանիլ այդ անպատուութիւնը եւ կը թողնէ գործարանը , կը հեռանայ : Սերաստացի ըմբիշը , յաղթական կը բռնէ անոր տեղը : Գրասենեակի բոլոր ծառայողները կուգան , կը շնորհաւորեն զինքը : Գործարանատէրն ալ վարձատրեց հայ մարտիկի քաջութիւնը , եռապատկելով անոր ոտճիկը :

Սակայն , այդ բոլոր յաջողութիւնները շատ չէին հետաքրքրեր ու չէին յուզեր Մուրատը : Ան ուրիշ բաղձանքներով ու նպատակով եկած էր Կովկաս :

Օր մը յանկարծ կը ձգէ թիֆլիսը եւ կը բռնէ Լոտիի ճամբան : Կ'ուղղուի դէպի հայկական դաւառը , դէպի ոռւս-թրքական սահմանագլուխ :

Երկաթուղի չկար : Կառքի համար ալ դրամ չունէր : Կ'երթայ ոտքով : Եօթը օր թափառելէ վերջ , կը հասնի Կարս : Հող կը ծանօթանայ քանի մը մարդոց հետ , որոնք զինքը կը ներկայացնեն Հ . Յ . Դաշնակցութեան կոմիտէի անդամներուն : Անկեղծօրէն կ'ըսէ անոնց . «Ես մինչեւ օրս եղած եմ Հնչակեան . բայց կը տեսնամ աւելի ուժեղ կազմակերպութիւն մը , կը յարիմ անոր , կ'ուզեմ անդամագրուիլ : Պայմանով՝ որ առաջին զինատար խումբին հետ երկիր անցնիմ» . . .

Կոմիտէն կ'ընդունի : Այդ օրերուն արդէն «Դաշ-

նակցութեան» խումբ մը կը պատրաստուէր երկիր անցնիլ՝ զէնք փոխադրելու համար: Կը միանայ անոր եւ ինքն ալ հրացաններ շայակած, կ'անցնի սահմանը: Կ'երթան մինչեւ Գոմաձոր: Այնտեղէն ուրիշ խումբ մը պիտի փոխադրէր զէնքերը Սասուն: Մուրաա կ'ուզէ միանալ այդ երկրորդ խումբին, Սասուն անցնելու համար: Չեն թոյլատրեր, դուցէ բաւականաչափ չէին վստահեր, նոր զինուոր մըն էր Գաշնակցութեան շարքերուն մէջ...

Կը վերադառնայ ընկերներուն հետ Կարս, յուսալով, որ յաջորդ խումբին հետ պիտի կարողանայ մեկնիլ, վերջապէս, դէպի իր երազներու վայրը — Սասուն: Չէնքի փոխադրութիւնը, զինատար յեղափոխականի պաշտօնը, անշուշտ, նուիրական եւ անհրաժեշտ առաքելութիւն մըն էր, բայց սերաստացի ըմբիշը ծարաւ էր աւելի մեծ ու դժուարին սիրադործութիւններու, նա կ'ուզէր արդէն չափուիլ թշնամուն հետ կուռի գաշտին մէջ:

Առաջին խումբը կը վերադառնայ Կարս, երկրորդը շուտով կը ճամբուի դէպի Գոմաձոր: Եւ երբ առաջնորդի խնդիր կը ծագի, ամէնքը միարեան կը յայտնեն, որ այդ երկրորդ խումբը պէտք է առաջնորդէ Մուրաաը:

Վերջինը կը ստանձնէ խմբապետութեան ծանր պաշտօնն ու միանգամայն Բասենի պահեստներու հսկողութիւնը, յայտարարելով Կարսի կոմիտէին, որ իր բուն փափաքն է անցնիլ Սասուն, հայդուկներու մօտ:

Երկրէն արդէն կը խնդրէին նոր ոյժեր: Կը հրահանուէին, որ խումբ մը ուղղակի Սասուն ճամբուի Ալաշկերտի ու Ախլաթի վրայով:

Կը սկսուի տենդային աշխատանքը: Մուրաա,

վստահ, որ այս անգամ Սասունն պիտի մեկնի, գիշեր-ցերեկ գործի վրայ է: Կը տեսնէ անհրաժեշտ պատրաստութիւնները, շինել կուտայ իր ջրամաններն ու տոպրակները: Կը մնայ ամենէն ծանրն ու կարևորագոյնը... Կը պակսին փամփուշան ու հըրացանները: Այդ հոգան ալ խոչոր մասով մը կը ծանրանայ Մուրատին վրայ: Արդէն Կարսի շրջանին մէջ հանրաձայնութիւն մարդ մըն էր: Մէկ տարի հոն ապրելով, նա իր համեստ, հեղահամրոյր բնաւորութեամբ ու թովիչ լեզուով, ամէնքի հետ բարեկամացեր էր: Շրջանի հայութիւնը գիտէր, որ նա տունն ու տեղ թողած, ազգային դատին նուիրուած մէկն էր, բացարձակապէս վստահելի. ուստի չէր զլանար իր աջակցութիւնը: Բերդի հայ գինուորներուն կը մնար հայթայթել փամփուշտ ու հրացան: Իսկ հայ կանայք շտպիկ ու վարտիկ, գուլպայ ու ձեռնոց կը պատրաստէին:

Սումբըր կ'երթայ, այնուամենայնիւ, առանց Մուրատի եւ ճամբան կոուի բռնուելով, աղմուկ կը փրթի թուրք ու ռուս իշխանութիւններու միջև: Կարսի մէջ հսկողութիւնը կը սաստկանայ: Մուրատ ուստական ժանդարմերիայի խիստ հսկողութեան տակ է: Օր մըն ալ կը ձերբակալուի, հարցաքննութեան կ'ենթարկուի. սակայն մեղադրանքի սեւէ շօշափելի փաստ չգտնուելով, ազատ կ'արձակուի:

Այնուհետև կը ձգէ Կարսը, կ'անցնի ռուսական Բասեն: Պահ մը ազատ կը մնայ ժանդարմական հետապնդումներէն: Ու կը սկսի անգուլ քարոզչական աշխատանք: Կը մտնէ գեղջկական անակները, կ'արծարծէ ազգային դատը, կը կազմակերպէ մարտական խումբեր:

1898-ի սկիզբներուն Սասունէն նամակ կ'ըս-

տացուի Դաշնակցութեան Բիւրոյի մէջ, Սերորբ ստորադրութեամբ: Նէմրութի հրոսակապետը զէնք ու ռազմամթերք կ'ուզէ: Եւ Արեւելեան Բիւրօն կը հրահանգէ Կարսի կոմիտէին կազմակերպել 100 հոգիէ բաղկացած զինատար խումբ մը, Սասուն ճամբը կը համար: Մուրատ նորէն թեւաւորուեցաւ: Բայց այս անգամ եւս Կարսի կոմիտէն չտուաւ անոր Սասուն երթալու արտօնութիւնը, ի նկատ առնելով, որ Մուրատ Կարսայ շրջանին մէջ անհրաժեշտ ոյժ մըն էր՝ ոչ միայն ազատագրական պրօպագանդ մղելու եւ խմբեր կազմակերպելու, այլ եւ լրտեսներ ու դաւաճաններ կոտորելու համար:

* * *

Կը հասնին Քրիստափորի, «Փոթորիկ»ի օրերը: Հայ հարուստները պէտք է վերջապէս, բանան իրենց դրամաբեկը ազատագրական գործին համար. ապա թէ ոչ «զօռով» պիտի առնուի... Այդպէս էր կազմակերպութեան վճիռը: Եւ սկսուեցաւ Դաշնակցութեան ամենէն ծանր ու դժուարին գործերէն մէկը: Հարկ էր երկաթի անոդօք հարուածներով զգացնել հայ ունեւոր դասակարգին իր ագգային պարտականութիւնը...

Մուրատ Թրֆլիզ է եւ իր բուռն մասնակցութիւնը կը բերէ այդ գործին եւս:

Քրիստափորի հրահանգով եւ «Փոթորիկ»ի ագգարարները դրպանին մէջ կը ներկայանայ Թրֆլիզի հայ կրեստոսներուն, որոնցմէ մէկ քանիսի քարացած սիրտերը կը դրաւէ իր անոյշ լեզուով ու կ'առնէ խոշոր գումարներ:

Ս Ա Ս Ո Ւ Ն

Մուրատ՝ իր երագներու վայրիմ մէջ .— Սաս-
նոյ պատմական լեզէոնը .— Կոխներ եւ
նահանջ .— Նորէն դէպի Կովկաս :

«Փոթորիկ»ի գործը աւարտելէ յետոյ, Մուրատ
կ'որոշէ ամէն զնով երկիր մտնել : Արդէն իսկ ահա-
զանգի ձայները վերստին կը հնչէին Սասունէն :
Թուրք կառավարութիւնը վճռեր էր իսպառ ոչըն-
չացնել հայուկներու բոյնը, թառած բարձր լեռ-
նաստանին մէջ, եւ ատոր համար եռանդով պատ-
րաստութիւններ կը տեսնէր : Ընդհարումը անխու-
սափելի էր : Նամակներ կուղային Կովկաս, Արեւել-
եան Բիւրոյին, նոր ոյժեր կը խնդրէին սասունցիք,
կռուող խումբեր, նմանապէս զէնք ու ռազմամթերք :

1903 թ. Մայիսին կը մեկնի Թորգոմի խումբը :
Եւ Մուրատ կը միանայ անոր, որպէս պարզ զին-
ուոր : Ինչպէս միշտ, այդ խումբն եւս բազմաթիւ
արկածներու հանդիպեցաւ իր երկար ճամբուն, քա-
նի մը անգամ կռուի բռնուեցաւ :

Վերջապէս, Մուրատ կը հասնի Սասուն : Հոն
են Հրայր, Վահան Տողրամաճեան, Անդրանիկ,
Մակար, Գէորգ Չաւուշ, Սէյտօ, Մշեցի Սմբատ,
Շէնրկցի Մանուկ, Սեպուհ, Քեռի, Վաղարշակ,
Կայծակ-Առաքել, Տրապիզոնցի Ա.օ եւայլն :

Սասնոյ պատմական լեզէոնն էր, որու նման-

ներ քիչ ենք ունեցեր մեր ազատագրական շարժման
սլաքամութեան մէջ :

1895-96-ի համիտեան մեծ ջարդերէն ետք՝
վայրկեան մը թուաց, թէ կոուստանդու սերունդը
մարեցաւ : Շատեր կը կարծէին, թէ 1896-ին Վաս-
պուրականի կռիւներուն մէջ հայկական շարժումը
իր վերջին փամփուռներն արձակեց եւ թաղուեցան
երեք հայ կուսակցութեանց նահատակներու—Պետո-
ներու, Մարաիկներու եւ Աւետիսեաններու — ար-
եան մէջ : Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին վանքի մօ-
տերը կատարուած նախճիրը կը թուէր թէ Հայ Յե-
ղափոխութեան մահազդի զօղանջն էր . . .

Այդպէս չեղաւ, սակայն : Ծառին ճիւղերը
փշրուեր էին եւ տարուեր անօրինակ խորչակէն,
բայց կը մնար մշտադալար արմատը, որ շուտով
նոր ճիւղեր արձակեց . . .

«Արմատք հին՝ նոր ճիւղ, հին ճիւղք՝ նոր ծա-
ղիկ ընծայեն բնութեան, Հայոց Աշխարհիկ» :

(Հ. Ալիշան)

Եւ նոր ճիւղերէն մեծագոյնը Տարօնի այդ ըն-
տիր փաղանդն էր, որու անգամներէն մէկ քանիսը
հին, կոփուած ռազմիկներէն էին :

Հերոսներու նոր ցանքս մըն էր — Շիլլերեան
բարբառով՝ Heroensaat — որ կուգար չափով մը
չտկելու աւերածը, շտկելու մանաւանդ Ազրիւր-
Սերոբի դառնագին կորուստը :

Հերոսներու նոր ցանքս մըն էր, գրեթէ ամէնքը
արտակարգ խառնուածքի տէր, լի կորովով ու գա-
ղափարով, մարմնացած անձնուիրութիւն եւ անվե-
հեր քաջութիւն : Ուժեղ՝ բազուկով եւ ուժեղ՝ ի-

մացականութեամբ: Կարծէք այդ խորհրդաւոր
լեոնաստանի հին լեզենդական դիւցազուններն է-
ին, որ մէկէն ի մէկ լսյս աշխարհ եկան հայրենիքի
ցաւոտ երկունքի օրերուն...

Քաղաքական քիչ մ'աւելի նպաստաւոր պայ-
մաններու մէջ՝ անոնք պիտի կարենային լուծել
ազգային կնճիոը եւ պիտի պսակուէին համաշխար-
հային հոշակի դաշնէ պսակներով, նման հելլէն
Դիւցազնավէպի մեծ դէմքերուն՝ Բոցարիսնե-
րուն ու Միաուլիսներուն: Բայց ուստական դիւա-
նագիտութեան վայրագ թաթը փակեց բոլոր ճամ-
բաները այդ կնճոի լուծման առջեւ եւ հայկական
արծուարոյնը ի վերջոյ քարուքանդ եղաւ անհաւա-
սար կոռուի մէջ...

Սասնոյ փաղաճը... Մտքի եւ մարմնի ընտ-
րանին էր Թուրքահայ դաւառի, որ կ'անձնաւորէր
ցեղի առնական յատկութիւնները, անոր խիղճը,
պատիւն ու պարծանքը:

Հրայր, Չաւուշ, Կայծակ, Վահան, Աւօ, Մա-
նուկ, Անդրանիկ, Վաղարշակ, Մուրատ, Սեպուհ,
Գալէ, Մակար — եւ տասնեակ ուրիշներ...

Տարերային ոյժ մը խլեր էր զանոնք իրենց
հայրենի օճախներէն, ծնողներէն ու ռիբելիներէն,
խլացուցեր էր անոնց մէջ բոլոր աշխարհիկ վա-
յելքներու տենչը եւ կատաղօրէն նետեր էր զանոնք
զահավիթուող յորձանքին մէջ...

Կարծրացած, զաթա՞ն հոգիներ, որոնց մէջ յա-
ւիտենօրէն վառուած կը մնայ վրէժի անշէջ կան-
թեղը: Ի՞նչ ահաւոր վրէժի նդրութիւն ամէն կարգի
սոսիներու հանդէպ՝ թէ արտաքին եւ թէ ներքին:
Ի՞նչ նրբենի, սարսուեցուցիչ անդթութեամբ կը

Վերը, ձախեն աջ՝ Սեֆոնիշ, ԱնԳՐԱՆԻԿ, ՄՈՒՐԱՏ :

պատժեն անոնք Սերոբի հայ մասնիչները, սրա-
խողխող ընելով ամբողջ ընտանիքներ...

Եւ ո՞րքան ցնցող է տեսարանը, երբ Սասնոյ
վրիժառու ուղիները անտառի մէջ կը շրջապատեն եւ
կը սղաննեն ամենի թալիլը — յետ երկար ու տան-
ջալի հարցաքննութենէ...

* * *

Դաժան հողիներ — այո՛: Եւ դաժան էին ամե-
նէն առաջ նոյնիսկ սեփական անձի նկատմամբ: Ազ-
գերու յեղափոխութեան պատմութիւնը դուցէ չէ
տուեր աւելի ինքնամերժ եւ խտտարարոյ, աւելի
կարծր, սպարտական նկարագիրներ... Գիտէին ա-

նոնք ոչ միայն կարծրանալ հանդէպ թշնամու, խեղ-
զել դութի, խղճահարութեան ամէն մի նշոյլ, այլ
և գիտէին անզգայ դարձնել իրենց նեարդերը ան-
զամ սեփական ցաւերու համար, անզամ ֆիզիքա-
կան ցաւերու...

Ընկերներէն մէկը այս ուշադրաւ դէպքը կը

ԳԵՈՐԳ ԶԱՎՈՒՇ

պատմէ Կոտոյի Հաջիի մասին, որ Սասնոյ կռիւնե-
րէն յետոյ, Մուրատի, Անդրանիկի և այլ ընկեր-
ներուն հետ անցեր էր Պարսկաստան.

«Կռիւներու ատեն թրքական զնդակ մը պատ-
ուեր էր անոր ցուցամատը և վերի մասը տարեր էր :
Վէրքը վաղուց լաւացեր էր, բայց ոսկորը դուրս

ինկած, հոս, հոն հանդիպելուն, սաստիկ կը ցաւէր: Տարան զինքը Խոյեցի Եղիազարի քով, որ Ամերիկայէն եկած, բժշկութեամբ կը պարապէր: Բըժիշկը յայտնեց, որ միսը պէտք է ճեղքուի եւ դուրս բնկած սակորը տակէն սղոցուի ու ապա միսը վրան բերելով կարուի: Կոտոյի Հաջին քլօրօֆօրմ եւ նը-

Հ Ր Ա Յ Ր

ման բաներ չէր հասկնար: Պինդ մը նստաւ աթոռին վրայ, գրպանէն հանեց մեծկակ կարմիր թաշկինակ մը եւ քանի մը անգամ ծալելով բերանը կոխեց ու ձեռքը երկնցուց դարձացած բժշկին. «Իշակ գործիդ սկսէ»:

Եւ ամբողջ գործողութեան ժամանակ մեր Հաջին ս'ւֆ մ'իսկ չբրաւ, թէ եւ, յայտնի բան է, կտրուեալու եւ մանաւանդ սղոցելու ատեն ահուելի ցաւեր կը զգար...

Իրենց ամբողջ էութիւնը, սէրն ու գուրգուրանքը կեդրոնացուցեր էին իրենց մահատիժ գործիքներուն վրայ. կը պաշտէին սուրն ու հրացանը, կը գինովնային վառօդի հոտով...^{*)} :

Չաւուշ, Ա.օ, Մուրատ, Քեռի, Անդրանիկ, Սէյդօ, Գալէ, Մահար...

Ի՞նչ համեմատութիւն ուրիշ ազգերու, անգամ արեւմտեան մեծ ազգերու ուղմիկներուն հետ...

Գիւղի պարզ, անուռ մարդիկ՝ անոնք կրցան իրենց անազատ միջավայրի դժնդակ պայմաններում, ինքնակրթութեամբ, կեանքի դպրոցին մէջ, լաօլ

^{*)} Աչքիս առջեւն է — եւ միշտ ալ կը մնայ — Տրապիզոնցի Ա.օն: 1906 թուի ամառային մի օր, Ա. Ահարոնեանի հետ Թիֆլիսի մէջ այցի կ'երթայինք հիւանդ Սեպուհին եւ Սասնոյ այլ ուղմիկներուն, որոնք առժամեայ բնակութիւն հաստատեր էին Մանթաշեանի քարանսարային մէջ: Հիւանդի անկողնին շուրջ համախմբուած կը զրուցէինք: Եւ մինչ Մուրատ, ըստ սովորութեան ուրախ, գուարթ, կը կատակարանէր, խնդացնելով ընկերները, մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէր մէկ ուրիշը — նոյն Սասնոյ կորիւններէն — տարօրինակ երիտասարդ մը, որ երբեք չէր խնդար, այլ լուռ ու մունջ կ'երթեւեկէր սենեակին մէջ, ձեռքին բռնած մերկ, չողչողուն դաշոյն մը, զոր կը սրէր անդադար եւ արտակարգ եռանդով. նա բնաւ չէր մասնակցեր մեր զրոյցին, պատասխան անգամ չաուաւ մեր բարեւին, երբ ներս մտանք, չնայեց անգամ մեզի վրայ, այլ գլուխը կախ, աչքերը յառած իր գործիքին, վազբանման շարժումներով յետ ու առաջ կը քայլէր եւ

արկածներու ճամբուն վրայ, սորվիլ կոուլի արուեստը, բոլոր ուղղմական յատկութիւններն ու հրնարքները, որոնք կը վաստկուին բարձր ազգերու մօտ, տարիներու ընթացքին, sportsman-ական եւ զինուորական վարժարաններու մէջ:

Նոյն ինքն ըմբոստներու պարագլուխը պարզ, անձայն, անյայտ զինուոր մըն էր 1897-ին, Սանասորի արշաւանքի օրերուն, Վազգէնի հրամանատարութեան տակ, բայց քանի մը տարի յետոյ, դարձաւ հայոց Անդրանիկը, Սերոբի արժանաւոր յաջորդը...

կը սրէր դաշոյնը, կը զննէր, կարծես թէ կը փայփայէր դարհուրելի գործիքը, որպէս ծնող մը կը փայփայէ իր սիրասուն գաւակը: Եւ մեր երկարատեւ այցի ընթացքին խօսք մը չլսեցինք անոր բերնէն, ժպիտ մը չտեսանք, հետաքրքրութեան նշոյլ մ'անգամ չնշմարեցինք դէմքին վրայ՝ հիւրերու եւ զբոյցներու հանդէպ — այնպէս հրապուրուած ու կլանուած էր իր աշխատանքով եւ գուցէ նաեւ դալոց կոխներու տեսիլներով...

Տրապիզոնցի Աւետիսն էր, սակաւախօս եւ ամօթխած, արագավազ եւ խիզախ, որ կը մրցէր Մուրատի հետ Աքիլէսեան մարզանքներու մէջ (կարծեմ, անբաժան երրորդութիւն մը կը կազմէր Մուրատի ու Մեսուհի հետ): «Բարմախարզ» Աւօն էր — պարտքի եւ անձնազոհութեան մեր սքանչելի զինուորներէն — որ ատկէ ուղիղ 10 տարի յետոյ, 1916-ի ամառը, հողին յանձնեցինք նոյն թիֆլիսում, Սոֆիականքի գերեզմանատան մէջ, ուր կը հանդչին Դուման, Ռոստոմ, Քեռի, Զաւարեան:

Ի՞նչ դիւթական ոյժ մըն էր Հայրենիքի սէրը, որ այդ կոպիտ, անտաշ, զեղջուկ տիպարներու մէջ կը զարգացնէր այդ սքանչելի յատկութիւնները, կը մշակէր գաղափարային այն կուռ գիտցիպլինը, կարգապահութիւնը, այն սրտաշարժ հնազանդութիւնը հեղինակաւոր ընկերներու հանդէպ, այն խոր յարգանքը դէպի մեծերը, դէպի առաջնորդը, հրամանատարը, առաքինութիւններ՝ որոնցմով կը պարծին աւելի բարձր ժողովուրդներ...

Մեր հին, թափառական ընկերներէն, Տրապիզոնցի Մալխաս, որ պատասխանատու պաշտօններով տասնեակ տարիներ սպրեր է Վասպուրականում, թուրք-պարսկական սահմաններուն վրայ եւ Անդրկովկասում, տեղ մը կը նկարագրէ Սասնոյ այդ պատմական բոյլին վերապրող դէմքերը, երբ, 1904ի կռիւներէն յետոյ, անոնք Անդրանիկի առաջնորդութեամբ անցան Սասունէն Վասպուրական եւ անկից Պարսկահայաստան*):

«Երկու զինուորով դացի դիմաւորելու ... Մեծաւորի կէս ճամբուն, քարվանսարայի մը մէջ կը հանգստանային անոնք, երբ ես հասայ: Յուրա էր, բուխերիկը կը վառէր եւ խումբ մը մարդիկ, շրջապատած կրակը, կը տաքնային: Անդրանիկը իր գիտակից ընկերներով...

Իրիկուան մութով քաղաք մտանք (Յոյ) իմ անշուք բնակարանը... որ «Դաշնակցութեան» տունն էր:

«Ես երբեք այլ եւս իմ յեղափոխական կեանքի մէջ չհանդիպեցայ այդպիսի սքանչելի իմբի մը:

*) Տե՛ս «Հայրենիք» Ամսապիր, Մարտ, 1927 թ.

Տիտաններ էին խմ աչքիս, մէկը միւսէն ոչ պակաս :
 Զարմանալի ներդաշնակութիւն կար իրենց մէջ,
 հոգատարութիւն իրարու հանդէպ եւ դուրգուրանք :

Կեդրոնական դէմքը Անդրանիկն էր... Մեծ ըն-
 կեր մը, իր կտրիճներով հետաքրքրուող : Եւ պէտք
 է ըսել, որ ինքն էր նաեւ բոլոր կատակներուն թե-
 լադրողը : Հանգիստ նստած, աջէն ձախէն կը խօսէ-
 ինք : Մէկ ալ աչք կ'ընէ մէկուն, որ միւսին խօսէ...
 Եւ ահա կը սկսէր կիկլոպեան ամեհի մենամարտ
 մը : Իսկ ես կը ցտակէի պատուհանիս մէջ տեղաւոր-
 ուելու... պատասպարուելու համար պատահական
 հարուածէ մը, որ զիս մինչեւ եօթներորդ երկինքը
 կրնար հասցնել :

«Այդ խումբին մէջ էր մեր անմահ ժողովրդա-
 կան հերոսը, Սեբաստացի Մուրատը, լեցուն ու
 կայտառ, խոհուն դէմքով, ոյժի ու խելի մարդը,
 որ իմ վրաս մեր վահագն աստուծու տղաւորութի-
 նը կը ձգէր :

Հոն էր եւ Կայծակ Առաքելը կամ Ազան, մշտա-
 շարժ սնդիկի պէս բան մը, խմբի ամենէն հին յե-
 ղափոխականը, որ իր գործունէութիւնը սկսեր էր
 Երզնկացի Քեօիին հետ, զեռ 90-ական թուականնե-
 րէն ալ առաջ :

Շքախումբին զարդերէն էր Սեպուհը, Բարերգ-
 ցի Արշակը, որ ինձի կը յիշեցնէր Ողբականի Կիկ-
 լոպը... Հին վաստակաւոր մը, որ Հայաստանի
 ճամբաներուն վրայ մաշեց իր երիտասարդութիւ-
 նը... Եղածներուն մէջ Սեպուհը ամենէն գրոց-
 բրոցն էր... նոյնիսկ ստանաւոր կը գրէր եւ բաւա-
 կան յաջող :

Մշեցի Սէյտո-Պօղոսը, ոչ նուազ յայտնի, նոյն
 խումբին մէջն էր : Սովորական, նորմալ կեանքին

մէջ անհետաքրքիր Մէյտօն կուռի պահուն կտրիճ մ'էր բառիս ամենալայն իմաստովը: Անոր գնդակները կարծես գնդացիքէ կուգային, այդպէս կը վրկայէին իր ընկերները: Վերջէն եղերականօրէն զոհ գնաց քիւրդ-հայկական համերաշխ գործունէութեան:

Հոն էր Բարձախարզ Աւօն, այդ մարմնացեալ համեստութիւնը, որ միայն յեղափոխական գործը զիակէր եւ իր պարտականութիւնը... իսկ փառքին բաժնեկից չէր, ըսենք, չէր ալ փնտուր:

Խմբի «անֆան գաթէ»-ն էր Մշեցի Սմբատը, արծաթէ երկար քեօթիկով մը զարգարած կուրծքը: Կարծես, խմբի ամենակրասերն էր ու իր ընկերներու մասնաւոր ուշադրութեան առարկան: Կտրիճ գինուոր մը, որ Սասունի բոլոր կուխներուն մասնակցելէն վերջը, Հանրապետութեան օրով ալ իր հերոսական բաժինն ունեցաւ, գլխէն վիրաւորուելով, որու հետեւանքով մարմնի մէկ մասը անդամալուծուեցաւ: Վերջէն, փետրուարեան յեղափոխութեան շրջանին, Սմբատ նորէն գործի գլուխ էր իր մշեցիներով:

Եկող գինուորներու մէջ յայտնիներն էին՝ Մնջօն, Հաջի Գեւոն, Ասլանը, Զառապ Արշակը, բայց մանաւանդ Կոտոյի Հաջին»:

* * *

Մեռան ամէկ'նքր... Այսօր Տարօնի շքեղ, պատմական լեզննէն կը մնան միայն երկուքը — անոնք ալ երկրէն արտորական, բայց շրջապատուած ամբարիկեան մեր երախտաւոր դաղութի դուրգուրանքով:

Վերադառնանք Մուրատին:

Հասնելով իր երազալայր — Լեոնաստանը, Պոլսոյ նախկին անարեկիչը ծաւալեց արտակարգ եռանդ ու զործունէութիւն: Սիրուեցաւ Սասնոյ ժողովուրդէն ու իր նոր ընկերներէն, դարձաւ շուտով կազմակերպութեան սիւներէն մէկը, որպէս ռազմիկ եւ քարոզիչ: Կ'ուսումնասիրէր երկրի ամէն մի անկիւնը, անոր բարձունքները, ձորերն ու կիրճերը:

Միեւնոյն ժամանակ իր ջերմ, անկեղծ յորդորներով մեծապէս կը նպաստէր ընկերներու համերաշխութեան:

1904-ի ապստամբութենէն առաջ, ընկերներէն ոմանք կ'ուզէին խմբապետ նշանակել զինքը, բայց Մուրատ կը մերժէ, եւ կը յանձնարարէ խմբապետութեան պաշտօնը տալ այն ընկերոջ, որը Սերոբի մահէն յետոյ, առաջնորդեր է հայ ըմբոստներու փաղանգը:

«Անգրանիկն է այդ առաջնորդը — կ'ըսէ Մուրատ — եւ եթէ անգամ նա մեռած լինի, իր զիակը մեր զրօշակին հետ պէտք է տարուի մեր առջեւէն — զէպի կոխ ու ազատութիւն»:

Ամէնքը չէին սիրեր Անգրանիկը, որ զժգոհութիւն կը յարուցանէր իր փոքր ինչ կոշտ, անհարթ բնաւորութեամբ: Բայց ի վերջոյ ամէնքը համակերպեցին Մուրատի, Վահանի յորդորներուն եւ Անգրանիկ կղաւ պարագլուխ:

Մուրատ ընտրուեցաւ Զինուորական Սորհուրդի անգամ, բայց երբեք չէր միջամտեր ընդհանուր հրամանատարի որոշումներուն, փափկանկատութեամբ խնայելով անոր խիստ շեշտուած ինքնասիրութիւնը:

Ինքն ալ անզործ չէր մնար: Վերահաս վտանգի հանդէպ պէտք էր լարել բոլոր ոյժերը: Թուրքերը

հիմնական պատրաստութիւններ կը տեսնէին արշա-
ւելու հայկական միջնաբերդին վրայ: Մուրատ ի-
ջաւ Մշոյ դաշտը, քանի մը ամիս մնաց հոն եւ մըտ-
նելով բոլոր հայ գիւղերը, կը հնչեցնէր ահազան-
գը, կը յորդորէր ամենուն զինուիլ մօտալուտ վը-
տանգը գիմազբաւելու, ինքնապաշտպանութիւնը
կազմակերպելու համար: Ժողովուրդը սիրով կ'ուն-
կընդրէր Մուրատին, անոր բերնով կազմակերպու-
թիւնն է, որ կը խօսէր: Գիւղացիներէն շատերը կը
ծախէին իրենց ունեցած եզն ու գոմէշը՝ զէնք զնե-
լու համար:

Միաժամանակ Մուրատ գաղտուկ կը մարզէր
երիտասարդութիւնը հրացանաձգութեան մէջ:

Այդպէս, անձկալի սպասումի մէջ, անցաւ ձը-
մեռը եւ եկաւ 1904-ի գարունը: Փոթորիկը հա-
սաւ...

Թրքական ուժերը ամէն կողմէ, անգամ հեռա-
ւոր Տիգրանակերտէն, անընդհատ կուզան, կը հա-
մախմբուն Սասունի շուրջ: Կը կարուի ամէն հա-
զորդակցութիւն լեռնավայրի ու դաշտի միջեւ: Կը
սկսուին անվերջ խուզարկութիւններ հարիւրաւոր
գիւղերու մէջ: Կը զբոսեն հայերու զէմ իսլամ խու-
ժանը: Ամէն միջոց ի գործ կը դրուի հայութիւնը
զինաթափ ընելու եւ ահաբեկելու:

Միւս կողմէն, սակայն, թշնամին կը ջանայ
հանգստացնել Եւրոպայի հանրային կարծիքը: Նա
եկեր էր 1894-95-ի կիսաաթոզած իր գործը շարու-
նակելու, եկեր էր Մասնոյ եւ ամբողջ Տարօնի հա-
յութիւնը ոչնչացնելու եւ խիստ մտահոգ էր Եւրո-
պայի մէջ տեղի ունեցող շարժումներէն: Վախ ու-
նէր, անշուշտ, նաեւ Սասունցոց երկարատեւ գի-
մազբութենէն: Ուստի յառաջ կը շարժուէր մեծ ու-

ժերով, դանդաղաբայլ եւ զգուշութեամբ: Կը խուսափէր գահավէժ ժեսթերէ, դանդուածային ջարդերէ, անգամ Մշոյ դաշտի վրայ, ուր համեմատարար զիւրին էր այդ: Նա կ'ուզէր ցուցնել աշխարհին, որ ինքը եկեր էր Սասնոյ հայոց ապստամբները, «խռովարարները» պատժելու... Իսկ այդ արդէն իր իրաւունքն էր, ատոր դէմ ոչ ոք կարող էր բողոքել:

Երբ թուրք զօրքը, երկար պատրաստութիւններէ վերջ, բարձրացաւ Սասուն տասնեակ լեռնային թնդանօթներով, նա այնտեղ եւս երկար ատեն չէր գիմեր զինուորական գործողութիւններու, չէր ուզեր նախաշարձակի դեր ստանձնել, այլ կամացուկ կը պատրաստէր իր զիւրին յաղթանակի դատինը, — կը գրդուէր քիւրտ աշիրէթները հայոց դէմ: Եւ ատոր մէջ անգամ մը եւս յաջողեցաւ: «Դաշնակցութեան» բոլոր ճիգերը՝ քիւրտը սիրաշահելու եւ չէզոքացնելու՝ ապարդիւն անցան:

Քրտական դաւերը մեզի դէմ ծայր տուին դանազան կողմեր: Տափրկայ մէջ անոնք փորձեցին իրենց ծուղակն առնել Անդրանիկը եւ սպաննել զայն: Դաւադրութիւնը բացուեցաւ եւ քիւրտերը պատժուեցին մերիններուն ձեռքով:

Աւելի ծանր եղաւ իր հետեւանքներով Տալաւէ Գոմի դաւադրութիւնը: Պատրկանցի քիւրտերը խորհուրդ ըրին եւ որոշեցին յարձակիլ իրենց շրջանին մէջ գտնուող եօթը տուն հայերուն վրայ, գրաւել անոնց գոյքերը եւ զիրենք ալ դէրի պահել: Հայասէր քիւրտ մը կը մատնէ այդ գաւը մեր ընկերներուն: Շէնիք, Սեմալ զիւղերը կը յուզուին: Մուրատ այդ միջոցին կը գտնուէր Սեմալի մէջ: Ժողով կը գումարեն եւ խորհրդակցութենէ ետք, Սերաս-

տացի հայդուկապետը, հետն առնելով Գոմերցի Իսոն, Մոկոունքցի Իսրայէլը եւ ուրիշ զինուորներ, կ'երթայ գիշերով փոխադրելու այդ եօթը տուն անօղնական, վտանգուած հայերը:

Զատիկի առաջին օրն էր, Մարտ 27-ը (1904 թ.): Դեռ Մուրատ ճամբայ չելած, լուր կուզայ, թէ քիւրտերը յարձակուեր են Տալաւէի վրայ, թալներ են Միրբօի տունը, տղան տարեր եւ մնացած հայերն ալ բանտարկեր են իրենց տուները:

Մուրատ բաղմաթիւ ընկերներով կ'ուզուի դէպի Տալաւէ. կը վառեն քիւրտերու տները, կ'առնեն իրենց հետ բուռ մը լքուած հայերը, կը քաշուին Կէլիէկըմսան, ուր գիրք կը բռնեն: Ահազանգը կը հնչէ քիւրտերու մէջ եւ մօտ 200 պատերազմիկներ կ'արշաւեն հայոց գիրքին վրայ:

Ու կը սկսի արիւնահեղ ճակատամարտ մը, Մարտ 30-ին:

Շէնիքցի, Սեմալցի հայեր օգնութեան կը հասնին Մուրատի խումբին: Կռիւր տեւեց աղօթարանի բացումէն մինչեւ կէսօր: Վերջացաւ քիւրտերու չարաչար պարտութեամբ: Հող անօրինակ յանդգնութիւն ու արիութիւն ցոյց տուին՝ Սերաստացին, մեր միւս Ֆէտայիները եւ ինքը Սասնոյ ժողովուրդը:

Յամառ գիմադրութիւն ցուցնելէ յետոյ թշնամին սկսեց նահանջել: Այդ նկատելով, Մուրատ կը հրամայէ դադրեցնել կռիւր՝ փամփուշտը խնայելու համար: «Այս դեռ սկիզբն է» — կ'ըսէր: Բայց հէնց այդ վայրկեանին, թշնամու կողմէն արձակած զընդակ մը գետին կը փռէ խմբի լաւագոյն զինուորներէն մէկը, հայդուկ Իսոն: Մուրատ կը կապղի եւ ընկերոջ գիակին վրայ երդում կ'ընէ վրէժ առնելու:

Խումբի գլուխն անցած, կը հետապնդէ նահանջող թշնամին եւ Լաճկան կոչուած քիւրդ ցեղի բնակավայրին մէջ կոխը վերստին կը բորբոքուի. տղաք կը կոտորեն քանի մը տասնեակ քիւրդ ու թուրք եւ կ'աւերեն քանի մը գիւղեր:

Ապա, ընկերոջ գիտին առած, կը վերադառնան խմբով Շէնիկ, ուր կը սպասեն նոր զէպքերու: Ժողով կը գումարեն Սեմալի մէջ: Հոն են Սասնոյ եւ Տալուորիկի բոլոր իշխանները: Եւ հայ մարտական խմբերը զրկուեցան այլ եւ այլ կողմեր, իւրաքանչիւրը իր յատուկ, պատասխանատու պաշտօնով:

Մուրատը պիտի պաշտպանէր Կուրտուկ լեռէն յառաջացող թշնամու ճակատը: Հող մեր ամենափափուկ կէտն էր: Այդ տեղէն թշնամին պիտի յառաջանար եւ պիտի կտրէր Կոպէն ու Շուշանամերկէն օդնութեան եկող ոյժերու առաջը:

Այդ օրերը Մուրատ ունեցաւ քանի մը ընդհարումներ եւ խլեց թշնամիէն բազմաթիւ զոհեր:

Հայ մարտիկներու առաջին եւ ուժեղ հակահարուածը մտահոգ բրաւ թուրք կառավարութիւնը եւ նա գիմեց իր սովորական խարդախութիւններուն, որպէսզի յաջողի ըստ կարելւոյն քիչ զոհերով հասնիլ իր նպատակին — կործանել Սասունը:

1904-ի Մարտ ամսու վերջերուն Բիթլիսի վայրին թելադրութեամբ Սասուն կուգայ Առաքել վարդապետը՝ տղայոց հետ բանակցելու համար: Հետը կը բերէր Օրմանեան Պատրիարքի կոնդակին հետ սուլթանի մէկ հրովարտակը, որով Համիտ կը խոտանար ներում չնորհել ֆետայիներուն, եթէ անոնք յանձնեն զէնքերը եւ անձնատուր լինին: Հակառակ պարագային թուրք կառավարութիւնը կը սպառնար

զօրքով ու թնդանօթներով յարձակում գործել Սասունի վրայ:

Մուրատ, որ զինուորական խորհուրդի անդամ էր, կարուկ կերպով յայտարարեց, թէ՛ ոեւէ յեղափոխական չի կրնար այդպիսի ստորնացուցիչ պայմաններ ընդունիլ. «մենք պատրաստ ենք կեանքերն իս զոհել այս լեռներուն վրայ եւ ողջ չյանձնուիլ մեր դարաւոր սոսիին»...

Շուտով թուրք բանակը, որ արդէն իսկ թնդանօթներով չրջապատած էր Սասունը, սկսեց ուժբաղոճել հայդուկներու դիրքերը:

Ողջ լեռնավայրը կը զողար թնդանօթներու հարուածներուն տակ: Լեռները կ'արձագանդէին հրազեններու անընդհատ որոտին, որ ականջ կը խլացնէր: Դիակները կ'իյնային երկուստեք, լանջերու վրայ, կը գլորուէին դէպի մթին անդունդները: Մուրատ իր պաշտպանած ճակատին վրայ, գնդակներու տարտիին տակ, անդադար դիրքէ դիրք կ'արշաւէր: Ֆէտայիներու շեշտակի գնդակները չէին թոյլ տար թշնամուն առաջ անցնիլ: Դիմադրութիւնը յաջող էր, քանի ղեռ փամփուշտ կար հայոց մօտ: Բայց երբ պաշարը սպառեցաւ, կացութիւնը տագնապալի էր: Անհնարին էր դիմադրել 15-20 հազարանոց թուրքական բանակին, որուն միացած էր մօտաւորապէս նոյն քանակով քրդական խաժամուժ մը:

Կը քաշուին կամաց-կամաց դէպի բարձունքները, դէպի Անտոք, տանելով իրենց հետ ժողովուրդը:

Թուրք զօրքը թնդանօթներով մին միւսի ետեւէ պաշարեց բոլոր բարձունքները, մերայինք դիմադրեցին կատաղաբար մինչեւ ոսղմամթերքի սպառ-

ուիլը, ու այնուհետեւ ստիպուած եղան իջեցնել Հա-
զարաւոր ժողովուրդը դէպի դաշտ, անխուսափելի
կոտորածէն ազատելու համար: Իջան, շարունակ
պատերազմելով թշնամուն հետ, որ ողողեր էր ամ-
բողջ լեռնավայրը: Շատ կռիւներ մղեցին նաեւ դաշ-
տին վրայ, ուր քիչ մը սնունդ ու փամփուշտ գտան,
չառ կորուստներ պատճառեցին թշնամուն: Յիշենք
Կուրավայրի կռիւը, որու նկարագրութիւնը կը կար-
դանք «Դրօշակ»ի մէջ:

Օր մը, Յուլիս 17-ին (1904 թ.) լուր կը հասնի,
թէ թուրք զօրքը մտեր է Կուրավա գիւղը եւ սկսեր է
բռնի պահանջներ բնել: Տաճիկ զինուորներէն մէկը
կը փորձէ բռնարարել հայ կիւն մը: Վերջինը, ահա-
բեկած, ճիչ մը կ'արձակէ ու կը փախչի: Ֆէտայի-
ները, Անգրանիկ, Մուրաս, Առաքել եւայլն, իրենց
տասնեակ ընկերներով տեղ մը պահուրտած, կը դի-
տեն անցուղարձը: Խուճրը չորս մասի կը բաժնուի:
Զինուոր մը կը մօտենայ այն դռան, ուր Առաքելի
տասնեակը կը դանուէր. դռան արանքներէն ան կը
նկատէ ներս եղողները եւ ձայն կուտայ միւս զին-
ուորներուն. «Կէլին, պուրտա ֆէտայի վար»: Շու-
տով տունը կը պաշարուի: Դուրսը գանուող մեր
խմբապետները, նախ քան յարձակուիլը, քիչ մ'ալ կը
սպասեն, որ զօրքերը աւելի հաւաքուին, որպէսզի
իրենց զնդակներն ալ առատ հունձ բնեն:

Յանկարծ, երեք կողմերէ մերիները կը տեղան
զնդակներու տարափը: Թուրքերը կ'ընկնին դիակ
դիակի վրայ: Խուճապը կը սկսի: Մի մասը հազիւ
կը կարողանայ գիւղի աթարներու կոյտերուն ե-
տեւ ու գերեզմանոցին մէջ դիրք բռնել: Մուրաս
խումբ մը ընկերներով վրէժ ազազակելով, կ'ար-
չաւեն դէպի գերեզմանատուն... Երկու կողմէն ալ

կը սկսի կատաղի կուի մը, գրեթէ կուրծք կուրծքի : Օգնութեան կը հասնին Սմբատ, Իսօ, Պօղոս, Աստուր : Թուրք զինուորներուն զիակներով կը ծածկըւի գերեզմանատունը : Ողջ մնացողները մի կերպ կը փախչին, զօրավարին հետ :

Պէտք էր սակայն վերստին կորսնցնել Ֆէտայիներու հետքը, վասնզի շուտով դէպքի վայրը պիտի հասնէին թուրք օգնական զօրքերը : Մուրատ կ'երթայ Անդրանիկի հրահանգով իմաց տալու բոլոր զիւրքերու Ֆէտայիներուն, որ ամէնքը կաղմ ու պատրաստ սպասեն սուլիչի ձայնին, հաւաքուելու համար Մուրատ գետի ափերը : Որոշուած ժամուն հոն էին ամէնքը եւ զիշերային լուսեման մէջ խումբն անցաւ գետը ու հեռացաւ :

Չենք ծանրանար դէպքերու վրայ. մնացածը յայտնի է : Մերայինք արդէն երբեք յաւակնութիւն չեն ունեցեր յաղթելու թուրքին Ֆիդիքապէս, այնքան անհաւասար մենամարտին մէջ, այլ իրենց յոյսը դրեր էին դրսի միջամտութեան վրայ : Արդարեւ, Անդլիոյ եւ Ֆրանսայի հիւպատոսները, իրենց կառավարութիւններու հրահանգով, եկեր էին Մուշ, հսկելու թուրք զօրքի շարժումներուն վրայ : Աւելի լուրջ ձեռնարկներու համար, կը սպասէին ռուս հիւպատոսին, որ սակայն չէր գար, միշտ կը ձգձըգէր... Եկաւ շատ ուշ : Ռուսաստանը այս անգամ ալ, ինչպէս 10 տարի առաջ, Լօրանօվի օրերուն, նենդ, դաւաղիր ընթացք մ'ունէր հայկական ողբերգութեան մէջ :

Այնուամենայնիւ, թուրքերու երազը այդ անգամ եւս չ'իրագործուեցաւ : Սասունը եւ Թըրքահայաստանը, ճիշդ է, կորուսաներ ունեցան 1903-904-ի թուականներուն եւս, բայց

ոտքի էին. հայ զանգուածը ամենուրեք — ան-
զամ Սասնոյ մէջ եւ Մշոյ դաշտին վրայ — կը
վերապրէր մասնակի կոտորածներէն եւ այդ իրո-
զութիւնը խոշոր չափով մը կը պարտինք արեւմա-
եան ժողովրդական շարժումներուն ի նպաստ հա-
յոց, մանաւորապէս այն բուն ազիտացիային, որ
սկսեր էին «Պրօ Արմէնիա»ի շուրջը համախմբուած
մեր Փրանսացի բարեկամները, որոնք կ'արծարծէին
հայկական դատը Սորհրդարանի ու հրապարակային
բազմամարդ ժողովներուն մէջ եւ կը ստիպէին Դէլ-
կասսէի նախարարութիւնը՝ մօտէն հետաքրքրուե-
լու հայկական խնդրով, հսկելու թուրք հայաջինջ
կառավարութեան ձեռնարկներուն վրայ, յաճախա-
կի ազդարարութիւններ ընելով Եւրոպի վարիչնե-
րուն եւ նոր հիւպատոսներ նշանակելով թրքահա-
յաստանի առանձնապէս վտանգուած վայրերու մէջ :

Հայոց հարցը վերստին ու սուր կերպով դրուե-
ցաւ արեւմտեան պետութիւններու եւ հանրային
կարծիքի առջեւ, Սասնոյ դէպքերու առթիւ, բայց
Հայաստանի ճակատագրով շահագրգռուած գլխա-
ւոր պետութիւնը — ցարական Ռուսաստանը — ան-
զամ մը եւս չուզեց միանալ այդ արեւմտեան հա-
մերգին. անոր հաշուին կուգար հայութեան տկա-
րացումը . . .

Պէտք է ըսել, սակայն, որ անզամ Ռուսաստա-
նը, ազդուած Եւրոպայի եւ մանաւանդ իր դաշնա-
կից Ֆրանսայի հայասիրական շարժումներէն, չէր
խրախուսեր այլ եւս ընդհանուր կոտորած մը Հա-
յաստանի մէջ :

* * *

Անցան Սասնոյ եւ թրքահայաստանի փոթորկա-
լից օրերը : Համիտ, անշուշտ, կը շարունակէր որո-

ՄՈՒՐԱՏ, ԱՆԴՐԱՆԻԿ, ՍԵՊՈՒՀ ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԿԵՐՆԵՐ, ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ, 1904

ճալ հայութեան իսպառ բնաջնջումի ծրագիրը, բայց խոշոր դէպքեր տեղի չունեցան մինչեւ Օսմանեան յեղաշրջումի թուականը — 1908:

Սոչոր դէպք մը տեղի չունեցաւ անգամ 1905-ի Երրորդի ռումբային պայթումէն յետոյ, որ պատրաստուած էր Համիտի համար: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը խնամքով պատրաստեր էր Եւրոպայի հանրային կարծիքը, որուն աշարուրջ հսկողութիւնը կը կաշկանդէր դահճին թաթը...

Ողջ էր տակաւին Թրքահայաստանը, թէեւ աւերուած ու արիւնած, կենդանի էր հայոց հայրենիքը. եւ հետզհետէ կը շէնար, կը յառաջդիմէր, կը բարգաւաճէր, կը մոռնար Համիտեան օրերու աղէտները, եւ պիտի զօրանար աստիճանաբար, եթէ չհասնէր համաշխարհային պատերազմը, որ մէկէն ի մէկ անջատեց Թուրքիան Եւրոպայէն ու նիւթեց հայոց պատմութեան մեծագոյն աղէտը... Ողջ էին Սասունն ու Սասնոյ փաղանգը: Զկային անոր մտաւորական առաջնորդները, Հրայր ու Վահան, սպաննուեր էին կռուի մէջ կամ կռուէն ետքը: Անդրանիկ, Մուրատ եւ իրենց զինակից ընկերները անցեր էին Պարսկաստանի վրայով — Կովկաս: Անդրանիկը ժընեւ գնաց հանգստանալու Արեւմտեան Բիրոյի մօտ, մնաց հոն մէկ ու կէս տարի եւ երկարօրէն զրեց իր 15-ամեայ հայդուկային զործունէութեան յուշերը: Իսկ Մուրատ ու իր անբաժան ընկերները, Սեպուհ, Կայծակ ու Աւօ, մնացին Կովկասի մէջ, ուր անոնց համար շուտով բացուեցաւ կռուի ու զոհարելութեան նոր շրջան մը, նոր փոթորկոտ ասպարէզ մը — այս անգամ Ռուսահայոց բեմին վրայ — հայ-թաթարական մէկ ու կէս տարուան պատերազմը:

ՄՈՒՐԱՏ ԵՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Հակոտնեայ բնաւորութիւններ. — Կարգապահութեան տիպարը եւ յաւիտեանական բմբոստը. — Մուրատ՝ քաքարական խումապի եւ Միհրանական հերձուածի օրերուն. — Անդրանիկի սայքաբումները եւ Մուրատի վիշտը :

Շատերն են համեմատեր հայ յեղափոխական շարժման երկու նշանաւոր գէմքերը — այնքա՛ն նրման եւ այնքա՛ն տարբեր միանգամայն :

Թող թոյլ արուի մեզ՝ փոքրիկ զուգահեռ մը գծել երկուքի միջեւ : Երկուքն ալ մեռած են, պատմութեան գիրկն անցած, եւ հաւասար իրաւունք ունին քննադատական ազատ ու շիտակ խօսքին վրայ : Արիութեան ու անձնազոհութեան տեսակէտով՝ երկուքը հաւասարապէս արժանի են յետնորդներու ջատագովութեան եւ խորունկ երախտագիտութեան : Մէկը միւսէն նուազ արի չէր, ոչ ալ նուազ խիզախ ու անվախ :

Մէկը՝ աւելի տարիքոտ, փորձուած ռազմավար, բնազդով ռազմագէտ. միւսը՝ Մուրատ՝ օտարւած Ֆիզիքական անսովոր ոյժով ու ճարպիկութեամբ, աւելի գիտակ իր գինուորական ու քաղաքացիական պարտաւորութիւններուն, զուցէ նաեւ աւելի մարդուած չարքաչ կեանքի դառնութիւններուն մէջ : Երկուքն ալ պարզ, գեղջկական տիպար-

ՇԱՆԹԻ ԽՈՒՄԲԸ

ներ, անդէտ, անուս, բայց ուժեղ՝ իրենց բնածին իմացականութեամբ ու մարտական խառնուածքով, ինքնատիպ եւ պերճախօս, հմայիչ՝ գրոյցի մէջ: Ուրիշ, աւելի երջանիկ պարագաներու մէջ, դըպրոց, համալսարան անցնելով, ուսում ու գիտութիւն ճաշակելով, երկուքն ալ, անտարակոյս, պիտի դառնային փայլուն, առաջնակարգ գործիչներ, հրուետոր, գրող, հրատարակախօս . . .

Բնաւորութեամբ — հակոտնեաներ: Որքան մէկը կը կռտ էր, գոռոզ ու անհամբոյր, ինքնապաշտ եւ ցուցասէր, ըմբոստ հանդէպ ամէն տեսակ կաղմակերպական շրջանակներու եւ օրէնքներու, — նոյնքան միւսը՝ Մուրատ՝ ընկերասէր էր եւ կարգապահ, բացսիրտ եւ անկեղծ, քաղցրարարոյ եւ համեստ, սին ցոյցերէ խուսափող, ընդհանրապէս քաշուած, efface՝:

Սասնոյ դէպքերէն երկու տարի յետոյ, 1906-ի ամառը, երբ ամբողջ Ռուսահայաստանի հետ Զանգեզուրը վառուեր էր թուրք-հայկական բախումներու հրդեհով եւ Թիֆլիսի մէջ կը ստացուէին շարունակ զգայացունց լուրեր մասնաւորապէս Ղափանէն, արիւնահեղ կռիւներու, թրքական խուճապներու եւ Սերաստացի հայդուկի յաղթական թրուիչքներու մասին, երբ «Մուրատ» անունը բերնէ բերան կ'անցնէր մեր հայկական շրջաններու մէջ, անպարտելի հերոսի լուսապսակով շրջապատուած ժողովրդական թեւաւոր երեւակայութեան մէջ — ինչպէս մեր միւս ուղմիկներու անունները — օր մը, Ահարոնեանի հետ նստած «Յառաջ»ի խմբագրատունը, ուրախութեամբ կ'արձանագրէինք հայոց յաղթութեան լուրերը, մէկ ալ յանկարծ դուռը բախեցին եւ ներս մտաւ միջահասակ, յաղթակազմ

զինուոր մը, հայդուկի զգեստով, փոքր ինչ անվրասահ քայլերով, անոյշ ժպիտ մը դէմքին եւ բարեւ տալով խոնարհագին կանդ առաւ պատի առջեւ, թեւերը կախ, որպէս դասարանի պատժուած աշակերտ մը...

Ինքը Մուրաան էր :

Բարե՛ւ ու ջերմ ողջագուրումներ...

Աթոռ չառաւ, մինչեւ որ չհրաւիրեցինք նստելու :

Մեծ էր մանաւանդ իմ ուրախութիւնը, նոր էի եկեր ժրնեւէն եւ դեռ չէի տեսած համբաւաւոր խմբապետը :

Ու սկսեցի աղահօրէն հարց ու փորձ ընել Ձանդեղուրի կոիւններու եւ իր ունեցած յաջողութիւններու մասին : Պէտք էր այդ՝ ոչ միայն մեր ջերմ հետաքրքրութիւնը դոհացնելու համար, այլ եւ կուսակցութեան օրգանին եւ իմ անձնական յուշագրքին համար :

Բայց իմ խնդրանքն ու յորդորները ապարդիւն անցան. չէր պատասխաներ, իր մասին չէր ուզեր խօսիլ :

— Դէ՛հ, Մուրատ ջան, պատմէ՛ նայինք.

— Ի՛հ Մ՛քայէլ... Ըչտէ՛ զարկինք, փախան...

Եւ լնցաւ ուրիշ նիւթի :

Երկրորդ անգամը հանդիպեցայ իրեն 1911-ի ամառը, Պսլտոյ մէջ, «Դաշնակցութեան» Ընդհանուր Ժողովին, կրկնեցի նոյն խնդրանքը, երբ ժողովի աշխատանքները աւարտելով, կը մեկնէր դէպի իր ծննդավայրը՝ Մերաստիա : Ապա երրորդ եւ վերջին անգամը՝ 1916ին, Թիֆլիսի մէջ, իր տանջալի թափառումներէն յետոյ, երբ արտասահման մեկնելու առիթով, կուտայի իրեն մնաս բարովի վերջին համ-

բոլոր... նորէն խնդրեցի, որ Անդրանիկի պէս գրի առնէ կամ թելադրէ մէկուն իր արկածայից կեանքի յուշերը: Եւ ամէն անգամ նոյն պատասխանը կուտար ամօթխած աղայի մը պէս.

Է՛հ, Մ' քայլէ... էտի կարեւոր չէ:

Անդրանիկ, ընդհակառակը, բուն ցանկութիւն ունէր պատմութեան յանձնելու իր գլխով անցած բոլոր զէպքերը եւ երբ 1904-ի վերջերուն ժընեւ եկաւ, իր առաջին հոգսն եղաւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեանը իր ընդարձակ յիշատակարանը կազմել, առաւ մեր երիտասարդ ընկերներէն մէկը, ամիսներով թելադրեց անոր ու գրել տուաւ իր բոլոր կռիւներն ու արկածները:

Չենք ըսեր, ի հարկէ, թէ գէշ բան ըրաւ — երանի թէ մեր բոլոր ուղիներն ու մտաւորական առաջնորդները ունենային նոյն մտահոգութիւնը — արժէքաւոր է Անդրանիկի յիշատակարանը, թէ եւ սոհասարակ իր պատմութիւններու մէջ նա ձգտումն ունի ցուցնելու, որ ոչ մի կարեւոր զէպք տեղի չի ունեցեր առանց իր մասնակցութեան. կը սիրէ զինքը անցքերու կեդրոն դարձնել, յաճախ ի վնաս ուրիշներու, իր անձը հռչակել, ուրիշները նսեմացնելով, անգամ մեռածները...

Անդրանիկ հակասութեան ոգին էր մարմնացած (esprit de contradiction), յամառ, ինքնազուխ, խիստ անհասական: Քիչ կը պատահէր, որ ընկերներու այս կամ այն խնդրանքն ու առաջարկը ընդունէր առանց երկար ու բարակ հակաճառութիւններու, «նազ ու տուգ»ներու: Յաճախ, ծանր վայրկեաններու մէջ, կը թողուր գործը, կը հեռանար խոտիկաններու մէջ, կը թողուր գործը, կը հեռանար խոտիկան երկխոյսի պէս եւ կը ստիպէր ընկերները նորէն ու նորէն զիմեւ ու խնդրել: Սկզբունքա-

Ա Ն Դ Ր Ա Ն Ի Կ

յին տարածախութիւնները շատ քիչ տեղ կը բռնէին այդ սրտեմատիկ հակաճառութեանց մէջ: Զինքը զեկալարողը — քմայքն էր, վաղուց արմատացած սոյորութիւնը՝ չճանչնալ ուրէ հեղինակութիւն եւ դորձել ազատ, ինքնազուխ:

Ահա թէ ինչու շարունակ կը քննադատէր ու կը մեղադրէր :

Ստոյգ է, միւս կողմէն, որ Անդրանիկ գուր-գուրանք ունէր գէպի իր զինուորները — հակառակ իր չոր, բոնապետական ձեւերուն — կը խնամէր զանոնք քնքոյշ հօր պէս : Կը սիրէր նաեւ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը, սրտանց ատելով անոր բոլոր թշնամիները, նաեւ հայ կարծրացած, անպարտաճանաչ մեծատունները . . .

Տրամադրութեան մարդ էր գերազանցապէս . երբ քէֆը տեղն էր — հազուադիւս բան մը — ջերմ, մտերմական շրջանի մէջ, Անդրանիկ պարզապէս հմայիչ էր իր իմաստալից, համեղ զրոյցներով, անոյ ծիծաղով, հնչուն, զրբնդան քրքիջներով ու կատակներով :

Ձէր սիրեր անհասարակ մատուրականները, ինչպէս եւ քիչ-չատ ուժեղ, հմայքոտ զինուորական պարագլուխները . . .

Հայ անուանի խմբապետներուն մէջ Եւէրեմն ու Գումանը, իրրեւ բախտաւոր բացառութիւններ, կապտեր էին դժուարահաճ Անդրանիկի ուշքն ու միտքը, մանաւանդ առաջինը : Եւ նա եռանդով կ'ուսումնասիրէր Պարսից ազատագրական շարժման մեծանուն Հրամանատարին կեանքն ու գործը . . .

Կ'ուսումնասիրէր, կ'ըսեն, միւս կողմէն, Նապօլէօնի կեանքն ու գործունէութիւնը, որու մէջ, թերեւս կը գտնէր իրեն հետ նմանութեան դժեր :

Առհասարակ, մանաւանդ, 1915-ի կամաւորական արշաւներու մէջ ունեցած շարք մը յաջողութիւններէն վերջ — որոնց շնորհիւ ստացաւ ցարի կառավարութենէն Գէորգեան բարձր շքանշանը — մեծամոլութեան տենդ մը պաշարեր էր հռչակաւոր

հայդուկի հոգին... Տենդ մը՝ որ օրին մէկը պիտի մղէր այդ մեծատաղանդ Ջինուորը — ազգային բախտորոշ պատերազմի ընթացքին — ընդդէմ իր գերագոյն Հրամանատարի (Չօրավար Նազարբէզեանի) եւ ուրիշ անգամ մըն ալ՝ ընդդէմ իր երկրի օրինաւոր Կառավարութեան :

Հայ ցեղն էր որ կը խօսէր անոր մէջ, հայ ցեղը՝ իր շքեղ, զօրաւոր յատկութիւններով, բայց չկամութեան ու ամբարիշտ գոռոզութեան պոսթիւմներով...

Որքա՞ն կը վնասեն այդ բացասական երեւոյթները հերոսի մը անձին, հմայքին ու հռչակին...

Եւ որքա՞ն, ընդհակառակը, համեստութեան, խոնարհութեան արտաքինութիւնները, առանց որոնց չկայ իսկական մեծութիւն, կը գեղեցկացնեն ու կը խոչորցնեն ռազմիկ զէմք մը — Եփրեմ մը, Սերոր մը, Գուման մը, Մուրատ մը...

Ջինուորական հանճարը մեծ բան մըն է, բայց ան բաւական չէ. պատմութիւնը — խտասպահանջ եւ անողոք — կ'ուզէ արձանագրել նաեւ մարդը, բնաւորութիւնը, նկարագիրը :

Մարաջախտ Ֆօշ այսօր իրապէս կը պաշտուի իր Ֆրանսական հայրենիքին մէջ — աւելի քան մարդկութիւնը պաշտեր է մինչեւ օրս Կեսարներն ու Նապօլէօնները — վասնզի նա, Մարաջախտ Ֆօշ, ռազմագիտական իր հանճարին հետ — որու առջեւ ողջ աշխարհը կը խոնարհի երկիւղածութեամբ, հիացումով — կը միացնէր եւ սքանչելի նկարագիր մը, մարդու, քաղաքացիի լաւագոյն յատկութիւնները եւ ամենէն առաջ՝ շնաշխարհիկ համեստութիւն մը :

Մուրատ գերծ էր իր զինակցի այդ բացասական

Հակումներէն եւ այդ իսկ պատճառով աւելի սիրուած ու զուրգուրուած էր իր ընկերներէն :

Մէկը փայլուն ուղմիկն էր, միւսը՝ նաեւ լաւ քաղաքացի :

Սերաստիոյ մեծ զաւակը նմանապէս հեղաբարոյ գտնուել մը չէր. ան ալ ունէր երբեմնապէս կրքի ուժեղ պոռթկումներ եւ վազրի խօլ ուսիրեններ :

“Bold and meek” — կ'ըսէ տեղ մը Շէքսպիրը իր հերոսներէն մէկուն մասին : Յանդուզնի եւ միանգամայն հեզ, խոնարհ — այդ երկու հակադիր հակումներու խմոր մըն էր Կովտունցին : Տեղ կար՝ գտնուել մըն էր, տեղ կար՝ վազր : Այդպէս էր Պոլսոյ փողոցներուն մէջ, երբ հայ ցեցերը կ'ահաբեկէր, այդպէս էր նաեւ Սասնոյ ու Ղափանի բարձունքներուն վրայ, երբ թաթարական հարգաները կը հետապնդէր, այդպէս էր երբեմն նոյնիսկ խաղաղ ատեն՝ Կուսակցութեան ներքին պայքարներու կրկէսին մէջ :

Բայց անգամ կատաղութեան վայրկեաններուն նա դիտէր աւհասարակ պահպանել քաղաքացիին վայել հաւասարակչիւրը, չէր մեղանչեր կարգապահութեան ու վայելչութեան օրէնքներուն դէմ :

... «Առնական եւ զգաստ՝ այդ զարմանալի Սերաստացին» — կը գրէ Ահարոնեան «Անդրանիկ» խորագրով իր յօդուածին մէջ*) ...

«Շն չեմ յիշում — կը շարունակէ հայ Ազատամարտի եւ հայ հերոսներու երգիչը — չեմ յիշում մեր յեղափոխական մարտիկներէց մէ-

*) «Հայրենիք» Ամսագիր, Դեկտեմբեր 1927 թ .

կը, որ այնքան խորունկ ու ամբողջական տը-
պաւորութիւն թշուաճ լինի վրաս, որքան Սե-
բաստացի Մուրատը: Այս վայրկեանին իսկ,
երբ դրում եմ այս տողերը, Մուրատը աչքիս առ-
ջեն է իր բրոնզէ, ձուլածոյ կազմուածքով, իր
խորը, անհանդիստ, կրակ աչքերով, այդ թաւ ու
թանձր սեւ յօնքերով, առնական պարանոցի վրայ
մի զարմանալի գլուխ, որ համակ ոյժ էր եւ շիտա-
կութիւն: Խիտ ու շատ սեւ մազերը, որ սկսում էին
ձակատի կէսից եւ ցցւում վեր գարնան բոյսերի
թափով, նրան տալիս էին ափսոսի տեսք: Իր բա-
զուկները խորտակիչ էին. նա սիրում էր զսպել ա-
մենակատաղի ձին. Մուրատի հեծած երիվարը ու-
րիչ ոչ ոք կարող էր սանձահարել: Իր քայլուածքը
հաստատուն էր ու աշխոյժ. երբ նա քայլում էր,
թւում էր թէ մի աշխարհ է շարժւում:

«Եւ ի՞նչ հմայիչ, ի՞նչ խոհուն էր Մուրատի
գրոյցը. անխառասէր խառնուածք, բաց միտք, յըս-
տակ իմացականութիւն — Մուրատ կարող էր վէ-
ճի նստել ամէն մի հրապարակախօսի, ամէն մի հա-
սարակազէտի, գրազէտի հետ, միշտ աւելացնելով
մի անոյշ ժպտով, թէ «դէ մենք ժողովրդի մարդ
ենք, անզէտ ռամիկ ենք, աւել-պակաս կը ներէք...
... Ա՛հ, Մուրատը... Հայ ժողովուրդը իր կո-
րուստների եւ կսկիծի անսահմանութեան մէջ յա-
ճախ ժամանակ չունի գլուխը օրհնութիւնով հակե-
լու իր լաւագոյն զաւակների վրայ»...

Միհրանական շարժումներու ատեն, 1906-ի
յուզումնալից օրերուն, երբ խորունկ պառակտում
մը կը սպառնար հինաւուրց կազմակերպութեան
շարքերուն, Մուրատ հոգով Միհրանի հետ էր
(նմանապէս, գրեթէ բոլոր արեւմտահայ խմբա-

պեաները) եւ մնալով հանդերձ կուսակցութեան մէջ, կատաղօրէն կը թափահարէր իր սուրբ կարգ մը հայ եւ շարք մը ընկերվարական եւ անջատական երիտասարդութեան դէմ, որոնք կը պահանջէին «Դաշնակցութեան» կովկասեան հատուածէն՝ յանձնել թրքահայոց դատը իրենց իսկ՝ թրքահայերուն եւ զբաղիլ բացառապէս կովկասահայութեան ճակատագրով, համերաշխարար ողջ Ռուսաստանի ընկերվարական հասանքներուն հետ :

Եւ, լաւ կը յիշեմ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովին մէջ, 1907-ի անժոռանայի դարնան օրերուն, ներկայութեամբ Անդրանիկի, Սեպուհի ու Վարդանի, Սաքօի, Ռոստոմի, Զաւարեանի, Զարդարեանի ու Զաւրեանի, Վանայ Իշխանի, Ակնունիի, Ահարոնեանի, Համօ Օհանջանեանի, Շահխաթունեանի եւ բազմաթիւ ուրիշներու, Մուրատ կ'որոտար «Դաշնակցութեան» հակամիհրանական վարիչներուն դէմ եւ կը սպառնար արիւնհեղութիւններ, եթէ, կ'ըսէր, անոնք դուրս չըչեն շարքերէն զուտ ընկերվարական, անջատողական տարրերը : Դժբախտ Եղիշէ Թովչեանն էր, որ անմիջապէս եւ խտօրէն պատասխանեց Մուրատին եւ ինքն առաջինն ընկաւ Միհրանի եզրօր զնդակներուն տակ, Տրապիզոն-Էրզրում ճամբուն վրայ, Վիեննայի ժողովէն երկու տարի յետոյ : Մուրատ այդ միջոցներուն նետուեցաւ իրօք ծայրայեղութեանց մէջ, բրաւ քանի մը ձախող քայլեր, սայթաքումներ :

Բայց սերաստացի Հայդուկը, լինելով հանդերձ Միհրանին զաղափարակից — սկզբունքային խնդրի մէջ — հեռու կը մնար ուսս ոստիկանական գործակալէն, չէր ծափահարեր միհրանական

սանճարձակութիւններուն: Հակառակ իր որոտագին ճառերուն, նա ինքը երբեք սեւէ գործօն քայլ մը չըրաւ կովկասահայ ընկերվարական երիտասարդութեան դէմ, Դաշնակցականի մը մազին չըրպաւ: Խոհականութեան եւ շինարար կարգապահութեան զգացումն էր, որ ի վերջոյ յաղթող հանդիսացաւ մեր սղջախոհ ընկերոջ, ինչպէս եւ միւս արեւմտահայ խմբապետներու մէջ: Անոնք տեսան, որ Առաքելեաններու եւ Դաշնակցութեան ուրիշ մոլի հակառակորդներու ջանքերով իսկ, նախկին դադափարական խմբապետը, Միհրան, սայթաքումսայթաքում նետուեր էր ցարական դաւադիր ոստիկանութեան ճանկերուն մէջ, դարձեր էր պարզ, մասնիչ, դաւաճան մը: Երես դարձուցին միհրանական պղտոր հերձուածէն եւ Միհրանի, Շխալիի ու այլ համախոհներու սղանութենէն յետոյ եւս, մնացին ամէնքն ալ կուսակցութեան շարքերուն մէջ... Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այդպիսով ազատեցաւ ծանր պառակտումի վտանգէ մը, — պառակտում՝ որ այնքան կը բաղձար եւ կը ձգտէր իրականացնել բուն թշնամին, ցարական կառավարութիւնը...

Խոհականութեան եւ զգաստութեան այդ առողջ հակաշարժումի մէջ իր դերն ունեցաւ, անտարակոյս, Մուրադը: Շուտ համոզուեցաւ, որ ընկերվարական երիտասարդութիւնը նոյնքան վերօրէն փարած էր հայկական դատին եւ նոյնքան անձնուէր սպասաւոր էր թուրքահայոց ազատութեան գործին, որքան ամենէն մոլեռանդ ազգայնականները: Այսպէս կոչուած անջատականներն ալ, բացառութեամբ հանդուցեալ Լեւոն Աթաբէկեանի եւ իր քանի մը ըն-

կերներուն, վերադարձան Մայր-Կուսակցութեան գիրկը:

Ամէնքը մնացին իրենց գիրքերուն վրայ: Անգրանիկը միայն պիտի հեռանար մեծ պատերազմի վերջերուն — զուտ անձնական պատճառներով, որոնցմով զբաղիլը հեռու կը տանէր մեզի — եւ պիտի նետուէր կուսակցութեան հակառակորդներու գիրկը, այն տարրերու՝ որոնք միշտ ալ ամբաստաներ ու անարգէր են հայ ռազմիկները, որպէս բախտախընդիր աւագակներ, եւ ազգը կործանողներ...*)

* * *

Այդպէս էին երկու հակոտնեաները — Անգրանիկ եւ Մուրատ: Մէկը շարունակ կը փնտռէր ծափ ու ովսաննաներ եւ երբեք չէր յագենար: Միւսը կը մնար ստուերին մէջ, հեռու մանր անձնականութենէ եւ հպարտ՝ որ իր համեստ ոյժերով կը սպասաւորէր զազափարական մեծ գործին:

Մէկուն ներկայութիւնը ժողովներու մէջ ջղայնացած վիճակի մէջ կը պահէր ընկերները. գիտէին,

*) Ճշմարիտ սրբապղծութիւն մըն էր... Այդ տարրերը, որոնք կեղծ, անազան խանդավառութեամբ 1916-էն ի վեր գրկարաց ընդունեցին եւ «իւրացուցին» Մասնոյ կոիւներու Հրամանատարը — սոսկ ի հեճուեկս «Գաշնակցութեան — այսօր այն ազտիճան անտարրեր են դէպի հերոսի յիշատակը, որ չեն իսկ խորհիր քիչ-չատ վայելուչ արձան կանգնեցնել անոր գերեզմանին վրայ, — բան մը, որ կը պահանջէ ամենաշնչին զոհողութիւն միայն մեր պարիզահայ բուրժուազիայի կողմէն...

որ Անդրանիկը՝ յաճախ մտայլ, քմայքոտ՝ ունէ «ժեսթ» մը պիտի ընէ եւ բան մը պիտի «փրբթի»... Միւսը, Մուրատ, երբ ներս կը մտնէր ժողովասրահը՝ աշխոյժ, ժպտուն, բարեհամբոյր՝ անմիջապէս հաճելի, հանգստացուցիչ միջնորդ մը կը ստեղծէր :

Անորանիկ կը սիրէր թատրոնական դիրքեր բռնել, խոթոս, շանթահարող նայուածք ասնել, մանաւանդ բազմամարդ ժողովներու մէջ — բան մը, որ յայանի չափով անհրաժեշտ է մեզի պէս յետամնաց եւ անիշխանական ժողովուրդի մէջ՝ զանդուածներու վրայ ազդելու եւ շարքերը երկիրդի ու հնազանդութեան մէջ պահելու համար : Բայց, տարարախտարար, խիստ կը չափազանցնէր ու կը չարաչահէր :

Օր մը, Թիֆլիսի մէջ, զինուած ներս մտաւ Ազգային Բիւրոյի սրահը, երբ հայ ժողովուրդի ընտրեալները, չորջ 25 հոգի, Ապենդիարեանի նախագահութեան տակ, կը խորհրդակցէին հրատապ խնդիրներու մասին :

Աթոս մ'առաւ, ընդհատեց իսկոյն վիճարանութիւնները եւ ինքն իրեն ձայն տալով, սկսեց խօսիլ : Կը խօսէր ամէն բանի մասին, բայց ոչ բնաւ օրակարգի խնդիրներու : Կը քննադատէր եւ մէկ աս մէկ կը ծագրէր բոլոր ներկաները : Կը խօսէր անվերջ, հակառակ նախադահի պաղատազին յորդորներուն՝ որ չխանդարէ խորհրդակցութիւնը... Եւ խօսեցաւ մօտ երկու ժամ : Ու ժողովը ցրուեցաւ, իր ժամանակը ապարդիւն կորսնցնելէ յետոյ :

Օր մըն ալ — կը բերեմ այս մէկ քանի յուշերը իմ անձնական դիտողութիւններու շրջանէն — անդ-

բանիկեան շարժումները մեծ յուզմունք յարուցին Վլադիկաւկազի հայ հասարակութեան մէջ:

Այդ վերջինը, փափաքելով պատուել ազգային հերոսը հանդիսաւոր ճաշկերոյթով, հրաւիրեց զինքը Կիսլովօզսկէն Վլադիկաւկազ (1916 թ. Օգոստոս): Ես չթաղցուցի իմ մտահոգութիւնը եւ հակառակեցայ, երբ եկան խորհուրդ հարցնելու: Սակայն, հակառակ իմ յորդորներուն՝ որ հանդիսաձգեն Հրամանատարը եւ հեռուէն դիտեն անոր զործերը՝ Վլադիկաւկազի մեր հայրենակիցները որոշեցին, այնուամենայնիւ կանչել Անդրանիկը. այնքա՛ն բուռն էր անոնց փափաքը, տեսնել անուանի զօրավարը եւ անոր ի պատիւ ցոյց մը սարքել, յաշս օտար ժողովուրդներու — ռուս, օս, չէչէն, ինգուշ եւայլն:

Եւ հայոց ցոյցը եղաւ արտակարգ, փառաւոր: Քիչ եմ տեսած ժողովուրդի մը հիացմունքի ու երախտագիտութեան այդքան բուռն արտայայտութիւններ հանդէպ իր ազգային հերոսի: Լօրիս-Մելիքովի հիմնած գեղանի Վլադիկաւկազը, որ ունէր ստուար ու բարեկեցիկ հայ գաղութ մը, այդ օրը կը պարզէր անօրինակ տեսարան մը: Քաղաքի գրեթէ բոլոր ինքնաշարժերը գրաւուած էին հայերու կողմէ եւ մին միւսի ետեւէ կեդրոնական փողոցներով կը սլանային դէպի երկաթուղու կայարանը: Իսկ ժողովուրդը արդէն ոտքով գացեր էր: Գրեթէ ամբողջ գաղութը խոնուած էր հոն, կայարանը. ծերերէն մինչեւ մանուկները, ամէնքը գացեր էին զիմաւորելու հայ եւ օտար մամուլի մէջ բազմիցս հոչակուած, Գէորգեան շքանշանով պատոււած հայ զօրավարը: Տեղական ռուս թերթերը ներքողակից յօդուածներ հրատարակեցին անոր մասին:

Ամբողջ քաղաքը ոտքի էր. ամէնքը կ'ուզէին տեսնել Անդրանիկը: Վայրկեան մը ինքս ալ խանդավառու ելով այդ տեսարանէն, կը զզջայի իմ ըրած ընդդիմութեան համար:

Եւ ահա կուռքը կ'իջնայ վազօնէն, երկու թիկնապահներու ընկերակցութեամբ: Դէմքը խոժու եւ դաժան, ինչպէս միշտ, նման պարագաներու մէջ: Արեւելեան վեհապետ մըն է, պարսից Շահ մը, չինական մանդարին մը: Հանդիսաւոր եւ վեհաչուք: Տպաւորութիւնը ահագին է բազմութեան մէջ: Կրօնական լուսթիւն մը կը տիրէ, բոլոր գլուխները կը մերկանան, ոմանց աչքերը կը լեցուին: Մափերու կեցցէ՛ներ... Հայ քահանան առաջ կ'անցնի՝ յանուն տեղական հասարակութեան ուղերձ մը կարգալու, բարի գալուստ մաղթելու: Բայց հաղիւ կը կարողանայ քանի մը խօսք հոլովել... Անդրանիկ արհամարհոտ ժեսթով մը կը ձգէ տէրտէրը իր բախտին ու առաջ կ'անցնի: Դժբախտ քահանան արժանի չէր այդքան անողոք պատժի մը իր ամբողջ համայնքին առջև: Ինքն ալ երբեմնի ռազմիկ մըն է, Խանասորի տէրտէրն է — Յակոբ Սառիկեանը:

Պաղ ջուրի շատրուան մըն էր՝ հանդիսատես եւ ապշահար բազմութեան վրայ: Այնուամենայնիւ, խանդավառութեան ալիքը չիջաւ եւ օդը կը թնդար կեցցէ՛ Անդրանիկը աղաղակներով:

Ապա շարժուեցաւ երկայնաձիգ ու խուռն թափօրը: Անդրանիկ իր թիկնապահներով ամենաչքեղ ինքնաշարժի մէջ եւ շուրջը, ահագին տարածութեան վրայ, ուրիշ ինքնաշարժեր, իսկ ետեւը՝ ժողովուրդը — կ'արշաւէին կեղբոնական մեծ պողոտայէն դէպի քաղաքի մեծազոյն պանդոկը: Հոգ անմիջապէս կը ներկայանայ ուս կին մը եւ խան-

դաւլառ ուղերձ կը կարգայ ռուս ազատամիտ տարրերուն կողմէ: Բարեբախտաբար, դէպքն անցաւ խաղաղ, անարկած: Տիկինը հեռացաւ, առանց նախատական ժեսթ մը առնելու Անդրանիկէն:

Պանդոկի առջեւ խոնուեր էր հետաքրքիրներու ահագին, խայտարղէտ բազմութիւն մը, բոլոր ազգերէ ու դասակարգերէ:

Ապօթէօզի, աստուածացումի օրեր էին հերոսի համար: Բախտաւոր են, անշուշտ, անոնք, որոնք կրնան այդպիսի օրերուն պահպանել հոգու, մտքի հաւասարակշիռը, ազատ մնալ փառքի մոլորեցուցիչ գինովութենէն:

Տարաբախտաբար, հայ գործիչը առհասարակ չունի այդ բախտը:

Յաջորդ օրը հսկայ banquet մը գումարեր էր գրեթէ ամբողջ հայ երկսեռ հասարակութիւնը, նաեւ բազմաթիւ ռուսախօս հայեր, որոնց հետաքրքրութիւնն ու ոգեւորութիւնը նոյնքան մեծ էր, որքան միւսներունը: (Կամաւորական շարժման համար ամէնքն ալ բերեր էին իրենց բաժին նիւթական զոհարերութիւնը):

Տարօրինակ մթնոլորտ մըն էր, երբ ամէնքը տեղաւորուեցան ճաշի սեղանին շուրջը: Բաւական տեսն սրահի մէջ կը տիրէր խորունկ ու ճնշող լըռութիւն մը: Ոչ ոք կը համարձակէր հարց մը տալ, խօսք մը փոխանակել թանկագին հիւրին հետ: Հարիւրաւոր մարդիկ լուռ հիացումով կը դիտէին Անդրանիկը, որ նստեր էր զայրազին, յօնքերը կիտած ու անշարժ նայուածք մը սեւեռած օդին մէջ: Չարազուշակ թուխով մըն էր, որ կը պատրաստուէր պայթիլ: Տեղ-տեղ հանդիսականներու շարքերուն մէջ կամացուկ կը փոփոսային — առանց սակայն

վայրկեան մ'իսկ հեռացնելու իրենց նայուածքը Անդրանիկէն: Ռուսաստան հայ մը խորունկ հոգեգմայլութեան մէջ մեղմիւ կը բացահայնէ՛ր. «որքա՛ն լուրջ է»...

Ճաշկերոյթն այդպէս, բաւական ատեն անցաւ անաղմուկ, տեսակ մը թատրոնական լուսթեան մէջ: Բայց ահա սկսուեցին բաժակաճառերը: Տէրտէրը — նոյն Սառիկեան քահանան — հաւաքեց իր բոլոր ոյժերը եւ արտակարգ արիութեամբ զինուած, նոր ճառ մը սկսեց հերոսին առջեւ. «բարի դալուստի» սրտառուչ ճառ մը, հին, Ֆէտայի տէրտէրին վայել: Անդրանիկը, քովս նստած, կը զգայի արդէն, անհամբեր շարժումներ կ'ընէր: Վախունէի, թէ նորէն բան մը պիտի փրթէր: Ունկնդրեց, բարերախտարար, մինչեւ վերջ, բայց տէրտէրը աւարտելուն պէս, ինքը ոտքի ելաւ: Ու սկսաւ խօսիլ եւ երկար խօսեցաւ: Ճառին իմաստն այն էր՝ թէ Վլադիկապիլազի հայութիւնը յանցաւոր էր ու դատապարտելի, թէ նա չէր կատարեր իր պարտականութիւնը ազգային կամաւորական շարժումներու եւ ազէտներու ընթացքին: Սուր ակնարկներ եւ նախատինքներ էր, որ կը թափէր ներկաներուն վրայ: Մեղադրականը չափազանցուած էր եւ անտեղի: Վերջապէս, ըսելու ձեւը կայ... Շփոթն ընկաւ սեղանակիցներու շարքերուն մէջ: Սառիկեան քահանան ահաբեկուած նայուածքներ կը նետէր դէպի իմ կողմը...

Անդրանիկի մեղադրանքներու տարափը կը շարունակուէր: Հանդիսականներէն մէկ քանիսը չկրցան համբերել եւ ցուցարար ձեւով հեռացան սրբահէն: Ճաշկերոյթը վերջացաւ եւ մարդիկ ցրուեցան ծանր տպաւորութեան տակ:

Կ'ուզեմ հաւատալ, որ մեր մեծ Ռազմիկի այդ pose-երն ու ժեսթերը մասամբ բնական էին, ինքնայորդոր, որպէս ներքին վշտի ու ցասման անդիմադրելի բռնկումներ: Բայց եւ, անտարակոյս, անոնք յաճախ շինծու էին, արուեստական: Մտփերն ու ովտանանները այնքան էին պատշուցեր դուռիը, որ ինքզինքը կ'երեւակայէր բարոյախօս եւ խարպան հայոց ազգի...

* * *

1915-էն ի վեր Սասնոյ կռիւներու Հրամանատարը, տարարախտարար, բրաւ շարք մը վրիպումներ, որոնք կը յանդէին դայթակղութեան եւ բաւական վարկարեկեցին իր մեծ անունը:

Պէտք էր տեսնել Մուրատը, անոր հիասթափութիւնն ու վիշտը դեռ 1916ին, երբ նա Սերաստիայէն Թիֆլիզ դալով, իմացաւ ընկերներէն նախկին Հրամանատարի վրիպումները: Սերաստացի կարիճը խորտակուած կ'երեւէր... ինչպէս անտիտի տղայ մը իր աւագ սիրած եղբայրը կորսնցնելէ ետք... «Այդ մարդը մենք կը պաշտէինք, կ'ըսէր, չեմ հասկնար, թէ ինչպէս կրնար այդ աստիճան փոխուիլ»... Կ'երթար կը հարցապնդէր բոլոր ընկերները Անդրանիկի մասին եւ ամէն կողմէ կը լսէր նոյն ցաւոտ իրողութիւնները, որոնք մղձաւանջի պէս կը ծանրանային իր սրտին վրայ:

Իրօք յուզիչ էին կարգապահութեան եւ երկիւղած հնազանդութեան այդ զգացումները, որ Մուրատի պէս ընտիր զինուորն ու իր կարգին առաջնորդը կը տածէր դէպի երբեմնի Ռմբապետը: Եւ ոչ միայն Մուրատը, այլ եւ բոլոր միւս ընկերները, որոնք կուրեր էին Անդրանիկի հրամանատարու-

թեան տակ եւ ընդուներ էին անոր զինուորական հեղինակութիւնը Սասնոյ ապստամբութենէն ի վեր: Վերյիշենք Մուրաաի թեւաւոր harangue-ը այդ ապստամբութեան նախօրէին, երբ պէտք էր ընտրել առաջնորդ մը եւ իր թեկնածութիւնն ալ ունէր ջերմ պաշտպաններ:

«Անդրանիկն է այդ առաջնորդը, նա՛ է Սերոբի յաջորդը եւ եթէ անգամ նա մեռած լինի, իր զիակը մեր զրօշակին հետ պէտք է տարուի մեր առջեւէն դէպի կոիւ եւ ազատութիւն»...

Զինուորական կարգապահութեան զգացումին, այդ սքանչելի արծուախմբի մէջ, կ'աւելնար զուարարոյական զիտցիպլինի զգացումը, խոր պատկառանքն ու հիացմունքը դէպի Շեֆը:

Դիտեցէ՛ք վայրկեան մը Սեպուհի այս ժեսթը.

1921 թուականին, օր մը — չեմ յիշեր ինչ առիթով — խմբուած էինք Լոնտոնի մի մատուռի մէջ, ուր հայ վարդապետը կը պատարագէր տեղւոյն գաղութի ներկայութեանը: Հող էին նաեւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահը, Ա. Ահարոնեան, Արմէն Գարօ, Սեպուհ, Սատիսեան եւ սողերուս հեղինակը: Հող էր եւ, մեղմէ հետու, շրջապատուած Լոնտոնի մեր երեւելիներով — Անդրանիկը, որու յարաբերութիւնները «Իաշնակցութեան» հետ ստենէ մը ի վեր պաղած էին: Պաղած էին յարաբերութիւնները նաեւ Անդրանիկի ու Սեպուհի միջեւ, որը նոր կուգար Կովկասէն, շատանց չէին ալ հանդիպած իրար, չէին խօսած: Սեպուհ խորապէս վրդովուած էր անոր արարքներէն եւ կը թուէր թէ երկու ռազմիկները դժաուած են ընդմիջաւ: Բայց երբ վերջացաւ ժամերգութիւնը եւ Անդրանիկը իր շքախումբով ու շքանշաններով,

խրոխտ ու հանդիսաւոր, սկսաւ քայլել դէպի գուռը, Սեպուհը, կարծես հիպնոզուած անոր տեսքէն, սըլացաւ անոր ընդառաջ եւ բարեւ տուաւ: Միւսը հազիւ հազ պատասխանեց, դժկամօրէն երկնցուց ձեռքը եւ, առանց վայրկեան մ'իսկ կանդ առնելու, առանց բառ մը արտասանելու, գոռոզ ու վէս, շարունակեց իր ճամբան... Տեսարանը ինձի կը յիշեցընէր Վլադիկաւկազի օրերը... Անդրանիկի գոռոզութիւնը արեւելեան միապետի հովեր կ'առնէր, մանաւանդ այն վայրկեաններուն, երբ կը զգար, որ բազմութիւնը կը զիտէր զինքը, իր քայլերն ու ժեսթերը:

Սեպուհը, անշուշտ, յանցաւոր էր նախկին հրամանատարի աչքին, վասնզի իրեն պէս չէր նետուեր հակայեղափոխական, կղերամիտ ու գաղափարազուրկ տարրերու գիրկը, չէր լքեր երեսնամեայ իր Ուխտը, այն կազմակերպութիւնը, որու դրօշին ծալքերուն տակ կուուեր եւ նահատակուեր է հայոց աշխարհի քաջերու սերունդը:

Ահա թէ ինչ կը գրէր նոյն Սեպուհը Անդրանիկին 1906, Մայիս 5 թուակիր մէկ նամակով*):

*) Կը գտնենք զայն «Գաշնակցութեան» արչիվներուն մէջ: Երկար նամակ մըն է, Սեպուհի ձեռքով գրուած եւ ուղղուած Գանձակէն ժրնեւ, ուր կը գտնուէր այն ատեն Անդրանիկը, որ թրդթակցութեան մէջ էր իր նախկին խմբապետներուն հետ եւ կը հրաւիրէր զանոնք «Երկիր» վերադառնալու... Սասուն: (Հայ-թաթարական ընդհարումները մեղմացեր էին եւ կացութիւնը բաւականաչափ հանդարտեր էր):

«Միրելի Պարոյր,

«... Բուրքը բնկերներով պատրաստ ենք զո՛հ բերել մեր կեանքը քո առաջին եւ վերջին հրամաններին: Ամէն բոպէ սպասում ենք քո ցանկալի բոպէին, որ մէկ էլ լսենք քո ահեղ հրամանները»...

Զինուորական եւ միանգամայն բարոյական այդ դիտցիպլինը, այդ խոր պատկառանքը դէպի վաղեմի հրամանատարը, անշուշտ, պատիւ կը բերէ ամենէն առաջ Մուրատին, Սեպուհին եւ Սասնոյ միւս կորիւններուն: Բայց ան կը վկայէ եւ ուրիշ բան մը: Ան կ'ըսէ մեզի, որ Անդրանիկը ունէր իրօք զինուորական անվիճելի հեղինակութիւն ու գերազանցութիւն բոլորի մէջ, որ նա եղեր է առնուադն *primus inter pares*, «առաջինը հաւասարներու շարքին»:

Այդ իրադութիւնը կը շեշտէր եւ սքանչելիօրէն կը բացատրէր ինքը Մուրատը իր մի հակիրճ պատասխանին մէջ, որ կուտար օր մը Ահարոնեանի մէկ հարցումին.

«Հարցրի մի անգամ Մուրատին — կը գրէ Ահարոնեան^{*)} — թէ ինչո՞վ է Անդրանիկ շեֆ, երբ ինքն ու իր միւս բնկերները նրանից ոչնչով պակաս չեն:

Հարցս հաճելի չեղաւ նրան:

— Զա՛նրմ, ի՞նչ կը հարցնես, ասաց, նա գլխաւոր է, չէ՞ մէկը պէտք է գլխաւոր լինէր, որ միւսները հնազանդէին. է՛հ, ըշտէ ան յարմար եղաւ... Հա՛յտէ, քէլ էթանք պարտինք, վերջացրեց նա, վարպետօրէն խոյս տալով իմ հարցի պատաս-

*) Նոյն «Հայրենիք» Ամսագրի իր յօդուածին մէջ:

խանից : Չգիտեմ , դուցէ ինքն եւս այս մասին մտածած չէր :

Օձիքը չթողի :

— Ինչո՞ւ , սակայն , Անդրանիկը յարմար եղաւ եւ ոչ մի ուրիշը ձեզնից , կրկնեցի հարցս : Նա ոչ ձեզնից աւելի քաջ է եւ ոչ . . .

— Ջա'նըմ , հա'մ քաջ է , հա'մ խելացի , ընդհատեց ինձ Մուրատ , ժպտալով . ամա գիտնաս , բանը քաջութեան մէջ չի , Անդրանիկ «աչք ունի» , մենք հունինք :

Ժպտալու հերթն իմն էր . արտայայտութիւնն ինձ համար պարզ չէր :

— Չէ' , ինչո՞ւ կը ժպտաս , ես' , ճշմարիտ կ'ըսեմ , Անդրանիկ աչք ունի . վէպ դրելու համար չէ , տնաչէն — էտիկ քո բանն է . հա' , սար ու ձորով կ'անցնինք խմբով , հրացաննիս ուսերիս , ու ամէն մէկս իր ճամբան կը քալէ , իսկ Անդրանիկ ամէնքիս ճամբան . մենք անհող կ'երթանք , ան կը տեսնի , կը դիտի , կը պրպտի ամէն քար ու դար , ամէն ժայռ ու բլրակ , մացառ ու պուրակ : Ոչինչ չի վրիպի նրա տեսողութիւնից : Եւ ինչ որ մի անգամ տեսաւ , էլ երբեք չի մոռանայ : Թէ նոյն ճամբով յետ գալու լինինք կոռուով ու նահանջելով , նա հրաշալի գիտէ , թէ մինչեւ ո՞ւր պիտի քաշուինք , այսինչ բլրին , քարին , սարին , ժայռին , դարին հանդիպելու համար : Յետոյ նա գիտէ աննման դիրք բռնել թշնամու դէմ , եւ մի անգամ , որ նա մեր տեղերը որոշեց կոռուից առաջ , այն ժայռի տակ , այս բլրի ետեւ , այն պուրակի ծոցում , ապա մենք վստահ ենք , որ դա լաւագոյնն է : Արդարեւ , նա երբեք չի սխալուում . ամբողջ օրը կուի կ'անենք եւ մեր դիրքերը միշտ լաւագոյնը կը մնան : Անդրանիկի հրամանի

տակ կուռիլը խաղ ու պար է : Աչք ունի , կ'ըսեմ , — վերջացրեց Մուրատ եւ , ըստ սովորութեան , խոսիսն անցաւ մի ուրիշ նիւթի» :

Այդպէս — Ահարոնեանը : Այս բառերու մէջ , խմբապետի ձիրքերու այս անվերապահ եւ ներքողալից գնահատութեան մէջ՝ ամբողջ Մուրատը կը տեսնենք իր շիտակ , ազնիւ ու աննախանձ նկարագրով : Երանի՛ , թէ ինքը Սմբապետն ալ լինէր այդքան վեհաճան ու արդարամիտ՝ իր զինակից ընկերներու նկատմամբ . . .

* * *

Յիշատակեցինք Մուրատի խորունկ հիասթափութիւնն ու վիշտը Անդրանիկի վերադամներուն , սայթաքումներուն հանդէպ : Արդարեւ : Շապին-Գարահիսարցի մեծ Ֆէտային սաստկապէս վնասեց իր հմայքին նաեւ 1917-ի օրերուն , երբ քանի մը թոթովախօս , աննկարագիր աղաներու հետ միացած , կուռի ու պառակտումի դրօշը պարզեց իր մայր-կուսակցութեան դէմ , հիմնելով Թիֆլիզի մէջ «Հայաստան» թերթը :

Անջատականութեան նոր փորձ մըն էր , որ վիժեցաւ , ինչպէս առաջինը :

Ապա եկան էրզրումի տխուր օրերը , իր յախուռն ու ձախող թոխքները , որոնք բան մը չաւելցուցին իր ոսգմական հոշակին : Իսկ երբ 1918-ի փոթորկալից , ճակատագրական օրերուն ըմբոստացաւ հայ բանակի ընդհանուր հրամանատար զօր . Նազարբէգեանի դէմ , եւ ապա , քանի մը ամիս յետոյ , իր զինուորներով արշաւեց Էջմիածինէն դէպի Երեւան Հայաստանի կառավարութեան դէմ , գայթակհութիւնը կատարեալ էր : Կարծես անգամ մը եւս պիտի արդարանար Նապօլէօնի ծանօթ խօսքը . «մե-

ծութենէն մինչև ծիծաղելին — քայլ մըն է մի-
այն» . . .

Նախկին հմայքոտ հրոսակապետը, Դիմանի
փառաւոր յաղթողը, իր անօրինակ մեծամոլութեան
տենդին մէջ, ամէն բան բրաւ՝ զինքը վարկաբեկելու
համար : Վաղածամ ձգեց երկիրը — որ կը պոնուէր
նոր արհաւիրքներու նախօրեակին — ու անցաւ ար-
տասահման :

Թող ոչ ոք չտարուի անտեղի կասկածներով, թէ
մենք կ'ուզենք այս քննադատական ակնարկներով
նսնմացնել հայոց ազգային հերոսը իր զինակից
Մուրատին առջև : Ոչ ոք աւելի սիրած է Անդրանի-
կը, քան մենք : Ոչ ոքի աւելի կսկիծ ու սուգ պատ-
ճառեց անոր մահը, քան մեզ, իր նախկին ընկեր-
ներուն : Եւ այս թուուցիկ, համեմատական տեսու-
թեան մէջ իսկ՝ ուժով շեշտեցինք անոր զինուորա-
կան մեծութիւնը :

Սակայն, պատմական քննադատութիւնն ալ իր
սրբազան իրաւունքներն ունի : Կը յիշատակենք նա-
և մեծ Զինուորի նկարագրին խիստ ցցուն, ստուե-
րոտ կողմերը, սրոնք այնքան վնասեցին իր բարի
անուան եւ այնքան ցաւ տուին մեզի : Պարտաւոր
ենք ընել այդ՝ ի խրատ եւ յօրինակ այլոց : Պարտա-
ւոր ենք ընել այդ, որպէսզի ներկայ եւ գալոց մեր
սերունդները չմոռնան այն տարրական ճշմարտու-
թիւնը՝ որ գործիչը իրապէս մեծ լինելու եւ մեծա-
զոյն չափով իր ժողովուրդին ծառայելու համար,
պէտք է տազանդի ու քաջութեան հետ ունենայ եւ
անհրաժեշտ քաղաքացիական առաքինութիւնները,
— բարոյական կարգապահութիւն, համեստութիւն,
յարգանք դէպի մարդը, դէպի ընկերը, դէպի ազ-
գային հաստատութիւնները, դէպի հաւաքական,

կազմակերպուած աշխատանքը: Այդ առաքինութիւններն են, որ ամենէն աւելի կը պահպին մեր վատարախա ազգին եւ այդ պակասն է, որ այնքան ազէտաւոր դեր կը խաղայ մեր հաւաքական գործունէութեան բոլոր մարզերուն մէջ:

Չորս տարի է անցեր հերոսի մահէն: Մամուլը շատոնց բուսեր է սիրելի դամբարանին շուրջ եւ Ռազմիկի հողին, որ կը ճախրէ Պէն Լաշէզի գերեզմանատանը, պիտի ներէ, անշուշտ, որ իր փառքի տխրասներուն հետ կ'արձանագրենք այստեղ նաեւ քանի մը ստուերները իր ալեծուփ կառիէրի: Պիտի ներէ, վասնզի նա ինքն ալ սիրահար էր քննադատութեան եւ իր հարուստ յուշագրքերուն մէջ շատ բաներ գրեց իր երկու մեծ ընկերներու, հայ ազատագրական շարժման զոյգ հոյակապ դէմքերու մասին — Հրայր, Սերոբ — որոնք իրեն պէս պարծանքներն են հայոց պատմութեան . . .

Ոչ ոք անսխալական է: Ամէնքն ալ — Սերոբ, Հրայր, Մուրատ, Անդրանիկ — մեր խնկելի դիպուկներն են, մեր ամենուս պաշտամունքի աստրական, իրենց մարդկային թերութիւններով իսկ . . .

Անդրանիկի անցեալին բարոյական գրամագրութիւնը այնքան վստօր է, որ կրնար գեռ երկար ժամանակ զիմագրել քննադատութեան հարուածներուն: Կուսակցութիւնը, որ նա սակայ անդիտակցօրէն վատարանեց, երբեք իրեն չպատասխանեց նոյն գէնքերով: Հին ընկերները անձիշտաբար գտնուեցան, եւ երբ հերոսի մահուան գոյժը տարածուեցաւ զազթաշխարհի մէջ, տպաւորութիւնը գրեթէ նոյնն էր, ինչ որ ըրաւ Գարիբալդիի մահգոյժը Իտալիոյ մէջ, սակէ յիսուն տարի ա-

ուջ: Ամէնքը սպային: Գաշնակցութիւնը հոծ
 դանդուածով քալեց Հայդուկի դիակառքի ետեւէն:
 Նախկին զինակիցները, ատեն մը խոտված, դուր-
 դուրանքով չըջապատեցին Հրամանատարին աճիւ-
 նը: Սեպուհն անգամ, որ անխնայ քննադատեր էր
 հանդուցեալը՝ ի պատասխան անոր յախուռն, անար-
 դար յարձակումներուն, զղջումի ժեսթ մը ըրաւ եւ
 ազկեատուր ճիչ մ'արձակեց իր մեծ Զինակցի դազա-
 ղին առջեւ...

Անդրանիկը, իր բոլոր արտասուելի վրիպում-
 ներով հանդերձ, կը մնայ դարձեալ հայոց պատ-
 մութեան մեծագոյն ուղմիկներէն մին, չըջապատ-
 ուած լեզենդայի եւ անմահութեան դափնեպսակով,
 ինչպէս եւ Մուրատը, Սերոբն ու Դումանը, Եփրեմն
 ու Հրայրը, Գէորգն ու Քեռին, Արամն ու Իշխանը
 եւ բոլոր հսկաները սրբազան Ուխտի, որոնք անմար-
 ստպերուն պէս յաւիտենօրէն պիտի պսպղան հա-
 յոց տխուր երկնակամարին վրայ...

ՀԱՅ—ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ

ԲԱՒՈՒՄՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

«Ընդ հուր եւ ընդ արիւն» .— Մուրատ Սիւնեաց աշխարհում .— Ներսէս Արքեպիսկոպոսի յուշերը .— 200 ճիւղերէն բարար հորդաներու դէմ .— Թշնամու նահանջը եւ հայ ժողովուրդի երախտագիտութիւնը Մուրատի հանդէպ .— Սուրէն ու հրացանէն յետոյ՝ լեզուի մարզամբներ .— Մուրատ Թիֆլիզեան հաւաքոյթներու մէջ եւ Վիեննայի Ընդհանուր ժողովում .— Նորէն դէպի երկիր .— Մեսրոպ Բահանայի պատմութիւնը :

Պատմական Արատը գաւառի Ս . Թաղէի վանքին մէջ, տաճարի եւ յարակից շէնքերու պատերուն վրայ մասխտոլ կամ երկաթեայ քերիչներով գրուած են այլ եւ այլ խորհրդաւոր յիշատակագրութիւններ, որոնք կը ցուցադրեն աւելի քան 700 անուններ Հայ ազատագրական շարժումներու ընթացքին յիշեալ պատմական վանքէն անցած դնացած, ապաստան, թաքստոց գտած յեղափոխական գործիչներուն, խմբապետներուն, հայդուկներուն եւն .^{)} : Պարս-*

**) Հայկ Աճէմեան, ծանօթ հեղինակը «Հայոց Հայրիկ» խորագրով մեծահատոր աշխատութեան, այցելէր է 1925-ին այդ նշանաւոր վանքը (Թուրք-պարսկական սահմանի վրայ) — որ տասնեակ տա-*

կատանէն Վասպուրական եւ ասիոց Պարսկաստան երթեւեկող զինատար ու սաղմական խումբեր, մըտաւորական գործիչներ, սուրհանգակներ, փախըտականներ եկեր անցեր են այդ վանքէն եւ իւրաքանչիւր այցելու ունէ ձեռով յիշատակագրեր է պատերուն վրայ իր անունն ու այցելութեան թուականը: Անդրանիկի խումբն ալ, երբ 1904-ին Սասունէն անցաւ Վասպուրական, ապա Պարսկաստան, հետեւեցաւ այդ աւանդութեան եւ ահա Մուրատի յիշատակագրութիւնը, մատիտաղիր, պարզ ու անպաճոյճ.

«Մուրատ Սերաստացի

1904 — Օգոստոս... (ամսագիրը ջնջուած)

«Անցանք մեք ընդ հուր եւ ընդ ջուր, իսկ ես կ'ըսեմ նաեւ ընդ արիւն եւ նորէն կ'երթանք դէպի հուր եւ արիւն...»^{*})

...«Եւ նորէն կ'երթանք դէպի հուր եւ արիւն»...

բիւնէր հանդիսացած էր մեր յեղափոխական շարժումներու զլխաւոր կայան-ապաստաններէն մէկը — եւ գովելի եռանդով արտագրեր է այդ բոլոր արձանագրութիւնները, մօտ ապագային հրատարակելու գիտաւորութեամբ:

^{*}) Ուրիշ տեղ մըն ալ, կ'ըսէ Աճէմեան — հարաւակողմի պատին վրայ — արձանագրութիւն մը կայ, ուր կը յիշուին անունները Անդրանիկի, Սպարտի, Մուրատի, Մշեցի Սմբատի եւ ուրիշներու:

Արդարեւ: Նոր կռիւններ կը սպասէին հռչակաւոր Խմբապետին — եւ այս անգամ ռուսական Հայաստանի մէջ: Նոր, արիւնոտ խոյանքներ՝ որոնք պիտի անմահացնէին Սերաստացի Ռազմիկին յիշատակը նաեւ ռուսահայ ժողովուրդի սրտին մէջ. —

— Հայ-Թաքարակամ կռիւները (1905-906):

1905 թուականին լայնածաւալ Ռուսաստանը, Ֆինլանդիայէն մինչեւ Լեհաստան ու Կովկաս, կը ծփար աննախընթաց ալեկոծութեան մէջ: Հարիւր միլիոնաւոր ժողովուրդին ազատագրական շարժումն էր ընդդէմ ցարերու միահեծան իշխանութեան, որ ծայր տուեր էր դեռ 1901 թուականին վիթխարի գործադուլներով, ժողովրդական ցոյցերով ու տերրորական փորձերով եւ հասեր էր իր գազաթնակէտին ռուս-ճապոնական պատերազմի վերջերուն, ուրկէ հսկայ կայսրութիւնը դուրս կ'ելլէր մեծաշառաչ պարտութեամբ մը:

Յեղափոխական խմորումներով տարուած էին նաեւ Կովկասի երկու ամենէն առաջադէմ ժողովուրդները, հայը եւ վրացին: Թէ՛ Վրաստանը եւ թէ՛ ռուսական Հայաստանը թատերարեմ էին ժողովրդական մեծ շարժումներու, նոյնիսկ արիւնահեղ ճակատամարտներու: Դէպքերու բերմամբ, հայ ժողովուրդը առաջինն էր, որ պարզեց դանդուածային ապստամբութեան դրօշը — դեռ 1903 թուականին — ի պատասխան ցարի նշանաւոր հրովարտակին, որով ռուս կառավարութիւնը կը յափշտակէր հայոց ազգային-եկեղեցական գոյքերը:

Անդրկովկասը իր հայերով ու վրացիներով դարձեր էր կառավարութեան աչքին փուշը, ամենէն վտանգաւոր յեղափոխական օճախը ողջ ռուսա-

կան կայսրութեան մէջ: Եւ ահա, այդ օճախը մարեցնելու, քանդելու համար ուսւ իշխանութիւնները յղացան դժտխային դաւ մը,— հրահրել ազգամիջեան կռիւներ, նետել ազէտ, յետամնաց տարրերը աչքարաց ու ազատատենչ տարրերուն դէմ... Եւ թաթար աւատական ու կղերական դասակարգերու գործակցութեամբ ռաքի հանեց իւրամ խաւարակուռ զանգուածները հայ ժողովուրդի, Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ, որոնք իրօք երբեք չէին եղած նախայարձակ, ինչպէս եւ թուրքաց Հայաստանի մէջ, այլ ազատամբեր էին ու զէնքի դիմեր՝ պաշտպանելու համար հայ ազգային դարաւոր սեփականութիւնը, հայութեան ամենատարրական իրաւունքները...

Եւ մի գեղեցիկ օր, 1905-ի Փետրուար 6-ին, Բագուի մէջ թաթար խուժանը, կազմակերպուած ու զինուած ուսւ ռատիկանութեան, ուսական բարձր իշխանութիւններու գործակցութեամբ, մէկէն ի մէկ դաւադրօրէն յարձակեցաւ հայկական թաղերուն վրայ ու սկսեց կոտորել անհոգ, անզէն ու անպաշտպան հայերը:

Բագուի տուած ազգանշանի վրայ թաթարական դուլումը տարածուեցաւ ամբողջ Անդրկովկասի մէջ, անցաւ Նախիջևեան, Երեւան, Շուշի, Զանգեզուր եւայլն: Ամենուրեք թուրք հրոսակներ էին, որ կը դիմէին յարձակողականի, կողոպտելով ու կոտորելով, մահ ու արհաւիրք սփռելով հայ գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ:

Յանկարծակիի եկած, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը սկիզբները պահ մը շուարած վիճակի մէջ էր եւ անորօր ու ապարդիւն յորդորներ կ'ուղղէր թուրք-մտաւորական, վարիչ տարրերուն: Բայց երբ տեսաւ, որ

այդ տարրերը յամառօրէն կը շարունակեն ու որոշած են բնաջինջ ընել հայութիւնը իր դարաւոր հայրենիքին մէջ, գիմեցին ինքնապաշտպանութեան :

«Դաշնակցութիւնը» հրապարակ նեւեց իր լատպոյն խմբապետները՝ Դուաման, Վարդան, Մուրատ, Համազասպ, Սաքօ, Քեռի, Դրօ, Սեպուհ, Առաքել, Կորիւն, Ռաշիգ, Խեչօ, Աւօ, Ստեփան Ստեփանեան, Մխիթար, Մելիք եւայլն, որոնք պային զինելու եւ սաքի հանելու կռուող երիտասարդութիւնը դաւաններուն մէջ, ընդգէմ այդ նոր դարհուրելի սոսիին, որ իր կարգախօսները կը ստանար թէ Պետերբուրգէն, թէ Կ. Պոլսէն եւ սր կը պարզէր ամենուրեք «Ճիհատի» կանանչ դրօշը, կը շարժէր համիսլամութեան նշանաբանով . . .

Զանգեղուրի ընդարձակ շրջաններու ինքնապաշտպանութեան գործը վարելու համար, հոն գրկուեցան Մուրատ, Դրօ եւ ուրիշ ականաւոր սաղմիկներ: Շատ վայրերու մէջ թուրքերը ճնշող մեծամասնութիւն էին ու լաւ զինուած, մինչ հայ զիւպացին գէնք շունչը ու զինավարժ չէր:

Այստեղ պիտի գրենք Մուրատի վարած հայոց հերոսական գիմադրութեան շարք մը գրուագները եւ ամենէն առաջ խօսք պիտի տանք այդ պատմական դէպքերու հեղինակաւոր վկաներէն մէկուն, Տէր Ներսէս Արքեպ. Մելիք-Թանգեանի, որ թաթարական զուլումի օրերուն Սիւնեաց հռչակաւոր Տաքեւի վանքի վանահայր եղած է, մօտիկ գործակից Մուրատի ու իր զինակիցներու եւ որը մեր խնդրանքով թելադրեր է Աճէմեանին իր յուշերը յատկապէս այս գրքի համար:

Մենք արդէն գիտէինք, որ Զանգեղուրի արհա-

Տ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊՍՍ ՄԵԼԻՔԻՍԻԱՆԳԵԱՆ

ւիրքներու միջոցին, ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու հրատապ դորձին մէջ առաջնակարգ դեր խաղացեր էր մեր «Վեղարաւոր-Քաղաքացին», ժողովրդանուէր Ներսէս վարդապետ Մելիք-Քանդեանը, որը յեղափոխականին վայել

քաջասրտութեամբ կը մտնէր ժողովուրդի մէջ եւ մարտահրաւէր քարոզներ կը խօսէր երիտասարդութեան, արծարծելով ինքնապաշտպանութեան գաղտնարբ: Գիշեր-ցերեկ կը շրջէր դիւղէ դիւղ, կը հաւաքէր գեղջուկ երիտասարդներ, կը յանձնէր զանոնք հայկական ինքնապաշտպանութեան զեկավարներուն — Քեռիին, Դրօին, Մուրատին, Արշակին, Կորիւնին, Ազուլեցի Ռաշիդին եւայլն— որոնք ամէնքն ալ մօտէն ճանչցեր ու դնահատեր են Զանգեզուրի Ղեւոնդ Երէցը: Ներսէս վարդապետի ջանքերով էր, որ Մուրատ երկու հարիւր մարտիկներով ելաւ Տաթևի վանքէն, անցաւ Ղալիան եւ ազատեց երեսուն հայ դիւղ աւերումէ ու կոտորածէ, ջախջախիչ հարուածներ տալով թաթար հորդաններուն:

Ռուս իշխանաւորները — կ'ըսէ Ներսէս սրբազանը — հեզնական ժպիտով կը դիտէին արիւնալի դէպքերը եւ փոխանակ դադրեցնելու կոտորածը, ցոյց կուտային միայն ձեւական միջամտութիւն, կ'ընէին անարժէք կարգադրութիւններ, որոնց հետեւանքը յաճախ այն կը լինէր, որ աւելի կը բորբոքուէր հրդեհը: Այդ իշխանաւորները ջանք ու ճիգ կը թափէին, հրահրելու թուրք խուժանի վայրագ հակումները հայոց դէմ:

Բազուի արհաւիրքներէն յետոյ, Հին Նախիջևանի թուրք խաներն ալ տուին կոտորածի ահազանգը: Նախիջևանի գաւառին մէջ հայերը փոքրաթիւ էին եւ երկչոտ: Սիւնիքի եւ Արցախի մէջ (Ղարաբաղ) հայերը թուրքերու համեմատութեամբ թէեւ փոքրամասնութիւն կը կազմէին, բայց անվախ եւ քաջ էին, այնպէս որ թուրքերը ահնա-

W A R P U S

ծութեամբ կը մօտենային այդ շրջաններու հայերուն :

Ընդհարումներու սկզբնական շրջանին մէջ, հայերու յուսալքումի եւ ահարեկումի պատճառն այն էր, որ տարածուած, ընդհանրացած կարծիք ու նոյնիսկ համոզում մըն էր թէ — «Ռուսը միացած է թուրքերուն, թէ հայկական կոտորածներու բուն կազմակերպիչը ուսն է... որ սակայն կը համարուէր քրիստոնեայ Հայութեան պաշտպան : Սարսափի հոգերանութիւնը տիրեց նաև Ղարաբաղ-Չանդեզուրի հայերուն մէջ :

Չանդեզուրի Հայութիւնը մահուան եւ կեանքի պայքարի պատրաստութեան մէջ էր : Արհաւիրքը պիտի պայթէր նաև Լեոնահայաստանի մէջ :

Մայիսի խաղաղ գիշեր մը, յանկարծ Տաթևի վանքի արտաքին դարբասի դուռը կը ծեծեն : Պահապանը կը բանայ դուռը, ներս կը մտնէ սուրհանդակ մը եւ վանահայր Ներսէս վարդապետին^{*)} կը յանձնէ նամակ մը, որ դրած էր Հին Նախիջևեանի Նորս գիւղի ուսուցիչը, որ կը յայտնէր .—

«Նորս հայարնակ գիւղին մէջ հաւաքուած շրջակայ 4 հայ գիւղերու ժողովուրդը պաշարուած է մօտակայ թրքական գիւղերու մօտ 20,000 ամբոխի կողմէ : Այս ամբոխը կը սպասէ Նախիջևեանի խաներու կարգադրութեան՝ յարձակման ձեռնարկելու համար : Պաշարուած հայութիւնը հաց չունի, գէնք չունի, իսկ թուրք ամբոխը զինուած է : Օդնութիւն, անմիջակա՛ն օդնութիւն, այլասպէս պա—

*) Այժմ Արքեպիսկոպոս եւ Առաջնորդ Հայոց Ատրպատականի :

չարուած հայեր անպատիւ մահով պիտի բնաջնջը-
ւին» :

Տաթևի Վանահայրը, այս նամակն ստանալուն պէս, իսկոյն, դիչերանց վանքէն ձիով կը ճանապարհուի դէպի Գորիս — Զանգեզուրի գաւառական կեդրոնը: Նա կ'երթայ Գաւառապետ վրացի Ավալիանիի մօտ, կը կարգայ նամակը եւ անմիջական ճար, օգնութիւն կը խնդրէ: Ավալիանին զործի կ'անցնի, կը հրամայէ, որ հաւաքուին միլիցիոններնրը, որոնք բոլորն ալ լեռնական մահմետական լեզգիներ էին՝ մօտ 100 ձիաւոր: Գաւառապետի հրամանով կուգայ նաև թուրքերու կազին (կրօնապետ): Ամէն ինչ պատրաստուելէ յետոյ, յաջորդօր ճամբայ կ'իյնան դէպի Նորս գիւղը: Գաւառապետին կը միանայ նաև Ներսէս վարդապետը, որը կը տեսնէ Ավալիանիի անորոշ ու տատամստ տրամադրութիւնը: Գաւառապետը չգիտէր ի՞նչ ընթացք բռնէր: Արդեօք նա ծածուկ հրահանգ ստացած էր այդ մասին, յայտնի չէր, սակայն փաստն այն է, որ նա առաջին առթիւ իսկ պատրաստակամութիւն ցոյց տուաւ՝ պաշարուածներուն օգնութիւն ընելու: Ավալիանին իրեն հետ կը տանի երկու կրօնապետները (Ներսէս վարդապետն ու կազին) այն նպատակով, որ անոնք քարոզէին, յորդորէին հարեւան ժողովուրդներուն, որպէսզի հաշտութիւն կայացնեն եւ անմեղ արիւն չթափեն:

Գորիսէն կ'երթան Սիսիանի Հայ գիւղերը, որոնց բնակիչները՝ սարսափահար եւ ընկճուած՝ Գաւառապետին դիմաւորելու կուգան, իսկ ընդհակառակն թուրքերը յոխորտանքով, ուրախ, գուարթ եւ յաղթական ժպիտով կ'երեւան ամէն տեղ: Հայ գիւղացիք կ'աղաչեն, որ Գաւառապետը իրենց

պաշտպան հանդիսանայ եւ թոյլ չտայ, որ գերի մընան թուրքերու ձեռքը:

Ալալիանի իւր ուղեկիցներով՝ մէկ օրուայ մէջ կը հասնի Նորս գիւղը, ուր պաշարուած Հայ գիւղացիք, լաց ու կոծով կը թափուին ձիաւորներու առջեւ եւ օգնութիւն կը խնդրեն: Ալալիանին հարկ եղած կարգադրութիւնը ընելէ յետոյ, Նորսի դէպքի մանրամասնութիւնները կը հաղորդէ Հին Նախիջևանի Գաւառապետին եւ Երևանի Նահանգապետին, ապա կը վերադառնայ Գորիս:

Կացութիւնը աւելի եւս վատթարացաւ: Անպաշտպան, անզէն ժողովուրդը, ջարդի սպառնալիքին տակ, դարձուրելի օրեր կ'սպրէր: Շուշիի եւ այլ վայրերու արիւնհանգ ընդհարումներու լուրերը կը խորտակէին ժողովուրդի տրամադրութիւնը:

Օր մը իւջ-թափա կոչուած վայրէն՝ երբ չորս Հայ բէկեր կ'անցնին, դարանակալ եղած 50 թուրքեր հրացաններու համազարկով գետին կը փռեն զանոնք: Այս Հայ բէկերու սպանութեան կը յաջորդէ Մինիէնդ կոչուած գիւղի 40 տուն Հայոց կոտորածը: Թուրքերը յանկարծ կը յարձակուին այդ մեկուսացած գիւղին վրայ եւ կացիններով, բիրերով, քարով ու փայտով կը ջարդեն անմեղ եւ անպաշտպան Հայութիւնը: Լեռներէն կուգան մօտ 10,000 քոչուր թուրքեր, կը միանան իրենց հաւատակիցներուն: Այս դարձուրելի կոտորածէն ազատուած էին միայն երկու-երեք հոգի:

Այդ օրերուն Սիւնեաց աշխարհն անցած էր Երևանի ընդհանուր նահանգապետ Ֆրանսացի իշխան Նապօլէօնը. երբ նա կը տեսնէ Մինիէնդի ազելխարչ պատկերը, լեռան ստորոտներու վրայ ցանուցիր փռուած կանանց եւ երեխաներու դիակ-

ները՝ կը ցնցուի, կը սարսափի եւ ապա կատաղութեամբ կը դոռայ Չանգեղուորի դաւառապետ Ավալիանիի վրայ — «Մի՞թէ կարելի է թոյլ տալ այսպիսի դազանութիւններ, այո՛, պէտք է բոլոր թուրքերը քշուին Սիրիոյ»:

Այս եւ նման ուրիշ սարսափներ միանգամայն ամբապնդեցին այն համոզումը, որ ռուս իշխանութիւնը կանգնած է թուրքերու կողքին եւ որ այս բոլոր ոճիրներն անոր թելադրանքով կը կատարուին: Մինքէնդի զուլումը կատարուած էր թուրք ստիկանապետ՝ պետական պաշտօնեայ Սաղըղ րէկի հրամանով եւ ղեկավարութեամբ:

Չանգեղուորի մէջ Հայ գիւղացիութիւնը անել վիճակի մէջ էր: Հարեւանը — թշնամին — զինուած է եւ կը վայելէ պետութեան պաշտպանութիւնը: Պարսկաստանէն անընդհատ զէնք կը բերեն, ճանապարհները բռնած են եւայլն:

Իսկ Հայն անզէն է, ունէ հնարաւորութիւն չունի զէնք ձեռք բերելու, խեղճացած, փակուած է իւր տան մէջ, հեռու տեղ չի կրնար երթալ:

Տաթևի վանահայրը հեռազիր հեռազրի ետեւէ կուտայ Թիֆլիս՝ Փոխարքային, Երեւան՝ Նահանգապետին, ռուսաց զօրաց հրամանատարներուն, եւ ամէն տեղ, ուրիշ կարելի էր ունէ օգնութիւն յուսալ, ունէ սփոփիչ լուր առնել: Կացութիւնը երթալով օրհասական կը դառնար:

«Մի օր, Գորիսում սենեակուժս նստած — կը պատմէ Ներսէս Արքեպ. Մելիք-Թանգեանը — աչքերս յառած պատուհանին նայում եմ փողոցը, տեսնում եմ մի ձիաւոր, յետեւին կապած խուրջին, կամացուկ իջաւ քարեանսարայ: Ապա երեւաց մի երկրորդ ձիաւոր նրա ետեւից, յետոյ մի երրորդ

դը: Այդ բոլորէին հասաւ նաեւ Տաթևի վանքի մեր սուրհանդակը եւ ասաց, որ անմէջապէս հանապարհուեմ ղէպի վանքը, որտեղ մարդիկ են եկել եւ կամենում են ինձ տեսնել: Իսկոյն նստեցի ձին եւ գնացի Տաթև:

«Մի օր յետոյ Սիսիանից վանք է մտնում Սեբաստացի Մուրատը՝ ձիաւոր 50 հայդուկներով: Յաջորդ օրը նրա ձիաւոր հայդուկների թիւը հասաւ 200-ի: Գիւղերից եկան կամաւոր ռազմիկները: Այս գինական մեծ խումբը, Մուրատի հրամանատարութեամբ մեկնեց ղէպի Ղափան, այդ շրջանի 50 հայկական գիւղերի ինքնապաշտպանութեան գործերը վարելու համար: Մուրատի երեւայր եւ հայդուկների ներկայութիւնը այնքան անակնկալ կերպով կատարուեց, որ ժողովուրդը մի բոլոյէ երազ էր կարծում:

«Մուրատի գալուց յետոյ անցաւ մի ամիս: Սիւնիքի ու Արցախի պատկերը փոխուեց: Հայկական բոլոր գիւղերը կազմակերպուեցին: Ինքնապաշտպանութեան խմբեր կազմուեցին: Գիւղերի միջեւ սկսուեց հաղորդակցութիւն, ճանապարհները բացուեցին: Դէպի Ծուշի, Եւլախ, Բաղու, Թիֆլիս եւ այլ վայրեր՝ սկսուեց ազատ երթելու: Հայ ժողովուրդը գինուեց եւ նուիրուեց ինքնապաշտպանութեան գործին: Բոլորը ենթարկուեցին մի կամքի, մի հրամանի եւ Հայ գիւղացու ղէմքին փայլեց ժպիտը: Յիշում եմ, երբ ինքնապաշտպանութեան մի խումբ՝ 100 գինուած մարտիկներ գնում էին հարեւան գիւղին օգնութեան՝ բարձահազար թուրք ամբոխին քշելու համար՝ հայ կանայք թափում էին փողոցները եւ յուզուած ձայնով, արցունքը աչքներին, կանչում էին — «Ձեր ջանին մատաղ,

ո՞րտեղից եկաք, մի երկու ամիս առաջ գայիք, ի՞նչ
կը լինէր...» :

«Այս կազմակերպչական եւ ինքնապաշտպանու-
թեան ամբողջ գործերու ընդհանուր ղեկավարը կը
հանդիսանար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ իւր անձ-
նուէր գործիչներով, հերոսական խմբապետներով
եւ մարտիկ-հալղուկներով : Ժողովուրդի այդ կազ-
մակերպչական եւ ինքնապաշտպանութեան հրաշա-
լի գործերն ի յայտ եկան միմիայն յեղափոխական
ազդու միջոցներով : Հնչակեաններն էլ, որոնք թէ-
եւ քիչ էին, բայց այնուամենայնիւ իրենց բարոյա-
կան եւ գինական մասնակցութիւնը ցոյց տուին եւ
միացան Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ պաշտպանելու հա-
մար Դարբարդ-Չանգեղուրի Հայութեան կեանքը,
պատին ու գոյքը : Այս միացեալ, եղբայրական
կուռ ջանքերու շնորհիւ էր, որ վերահաս բնաջնջու-
մից ազատուեցան Սիւնիք, Շուշին, Նախիջեան,
Մեղրին, եւ այն բոլոր վայրերը, որոնց մէջ ծնունդ
էին առած Հայ-Թրքական արիւնայի ընդհարումնե-
րը :

«Այնուհետեւ թուրքական խմբեր էին, որ դա-
լիս էին Տաթևի վանքը — կը շարունակէ Ներսէս
Արքեպ. Մելիք-Թանգեանը — հաշտութիւն էին
խնդրում, իմ միջնորդութեան էին դիմում, անի-
ծում էին իրենց խաներին, որոնք կոտորածներին
պատճառ էին եղած, անիծում էին, որ զուր տեղը
կուռեցրին երկու հարեւան ժողովուրդներին :

«Մի օր թուրքերի մեծերից նշանաւոր Իլդիրիւմ
բէկ Սուլթանովը, ըստ սովորականին եկաւ մօտս եւ
սկսեցինք խօսել մեր շրջանի կացութեան ու կա-
տարուած իրադարձութեանց մասին : Իլդիրիւմ Բէկը

սահուն հայերէնով խոստովանեց հետեւեալը, որ յիշատակում եմ բառացի.

— «Տունը քանդուի Դաշնակցութեան, էդ ի՞նչ սարսափելի կազմակերպութիւն է, որին ենթարկուեցին բոլոր հայերը: Ախր Հայը մարդի լսող չի, միմեանց հակառակ են, բայց արի տես թէ ինչպէ՛ս խակոյն հնազանդուեցին, ինչպէ՛ս Դաշնակցութիւնը կարողացաւ գէնքեր բերել: Ես տեսայ, որ մեր թուրքերի եւ քրդերի բանը բուրդ է, շատ վատ է, ես էլ սկսեցի նրանց կազմակերպել՝ Դաշնակցական կոմիտէի նման, — թուրք-քրդական մի կոմիտէ կազմեցի 7 հոգուց բաղկացած: Մինչեւ անդամ 1000 բուրլի էլ փող հաւաքեցինք գէնք դանելու համար, բայց զժրախտաբար մեր կոմիտէի անդամները փողերը կերան, գէնք չբերին, այժմ եկել եւ ինձնից են ուզում փողերը: Էս Մուրատը ամդախար է, մի օրում 30 թուրքական գիւղ քչեց մինչեւ Արազը: Հնչակեանները բոշ են, Փարամազը թողնես լաւ կը քարոզի, Սաադիից, Հաֆլզից պարսկերէն կտորներ կը բերի, որպէսզի մեր բէկերին համոզի՝ սիրով ապրելու հայերի հետ, բայց մեր նամարդ թուրքերը առաջին անգամ հէնց նրա սուրհանդակին սպաննեցին»:

«Չանդեղուրի ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան եւ կռիւներու մէջ ի յայտ կուգան նաեւ Կորիւն, Կայծակ Առաքել, Դրօ, Ռաշիդ, Մխիթար, Ստեփան Ստեփանեան, Մելիք եւ ուրիշներ: Այս բոլոր գործիչներն ու հայդուկները, իրենց շրջաններու մէջ սքանչացման արժանի գործեր կատարեցին»:

Ապա Սրբազանը այսպէս կը խոսացնէ իւր տըպաւորութիւնները Մուրատի մասին.

«Սերաստացի Մուրատը մի ցայտուն, բնորոշ տիպ էր եւ ժողովրդական հերոս, բառիս լայն առումով: Նա ապրում էր գիւղերում՝ պարզ, համեստ նիստ ու կացով: Մուրատն ու իւրայինները ապրում էին գիւղացու նման, կերակրւում էին մածունով, հաւկիթով, պանրով, անդամ ցամաք հացով: Նրանք պահանջկոտ չէին, ժողովրդի հետ շատ լաւ էին վարւում: Երիտասարդներին հաւաքում էին, խմբեր կազմում, երգեր էին սովորեցնում եւ հերոսական պատմութիւններով ոգեւորում էին նրանց: Բարոյական բարձր զգացումներով սուգորուած մարդիկ էին այդ հայդուկները: Նրանք երկար ժամանակ ապրեցին Չանգեղուրում, բայց ոչ մի անբարոյական դէպքի առիթ չտուին: Գիւղացիները նրանց անունով էին երգւում եւ հիանում նրանց բարոյական մաքրութեան վրայ:

«Մուրատը թունդ ազգայնական էր եւ հակասոցիալիստ.*) Բայց զգուանքով էր յիշում Միհրատը»

*) Հակասոցիալիստ էր Մուրատ (ինչպէս եւ մեր միւս քանի մը խմբապետները) առանց հեռուոր դադափար ունենալու սոցիալիզմի (ընկերվարական վարդապետութեան) մասին: Մենք արդէն յիշատակեր ենք անոր կատաղի պայքարը մեր այսպէս կոչուած անջատական սոցիալիստներու դէմ: Այդ պայքարը Մուրատ շարունակեց եւ «Դաշնակցութեան» Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովին մէջ (Վիեննա, 1907 թ.), մասնաւորապէս մեր երկու, այժմ հանդուցեալ, ընկերներու դէմ — Եղիշէ Թոփչեանի եւ Ա. Շահխաթունեանի: Բայց երբ ժողովը Չաւարեանի, Ռոստոմի կողմնակցութեամբ հանեց ըն-

նին : Մի օր նա տեսաւ Տաթևի վանքի ընթերցարանում , սեղանի վրայ թիֆլիսում տպուած մի ինչ որ սոցիալիստական շարաթաթերթ : Բորբոքուեց եւ խօսքն ինձ ուղղելով ասաց .— «Մօ' , Վարդապետ , դո՞ւն ալ սոցիալիստ եղեր ես . . . »

«Մուրատը ազնիւ վերաբերմունք ունէր նաև դէպի թուրքերը . ոչ մէկին չէր դիպչում , չէր վնասում մինչև որ առիթ չտային՝ իրենք թուրքերը : Մուրատը եւ իր օգնականները ո՛չ մի տեղ յարձակողական կոխ չեն սկսել ,— մեր կոխները եղան միշտ պաշտպանողական : Յարձակողականի ձեռնարկում էին այն ժամանակ միայն , երբ վտանգը մեծ էր լինում : Մուրատը կոխների ժամանակ բնա՛ւ չէր թողատրում , որ իւր մարտիկները թուրք կին կամ երեխայ սպաննէին : Նա մեծահոգի էր թշնամու անմեղ կանանց եւ երեխաների հանդէպ :

«Աերաստացին հիանալի նշանառու էր : Մաղրապիւղում , 5 հայդուկներով , քարերի ետևը մտած ,

կերվարութեան նպատաւոր որոշում , երբ Մուրատը հասկցաւ , որ թոփչեաններն ու Շահխաթունեանները նոյնքան ջերմ հայրենասէր են , պատրաստ իրենց զուխը դնելու հայ ժողովուրդի ու հայկական դատի համար , երբ նա իմացաւ , որ կուսակցութեան հիմնադիր յառաջամարտիկներէն՝ Գրիստափոր Միքայէլեանն ալ , յարած էր նոյն համամարդկային , ժողովրդանուէր վարդապետութեան (չփոթելու չէ բոլշևիզմի հետ) — այն ատեն սիրով համակերպեցաւ , իր ռազմիկ ընկերներուն հետ , կուսակցութեան մեծամասնութեան որոշումին :

Մ . Վ .

Նախիջևեանի ճանապարհի վրայ, ամբողջ մի օր կատաղի կռիւ մղեց թուրք քոչւորների ահագին բազմութեան դէմ եւ թոյլ շտուեց թշնամուն 1000 քայլից իրենց կողմն անցնիլ: Նա կարողացաւ ճիշդ նշանառութեամբ քոչւորների խուժանը ցրիւ տալ եւ յաջորդ օրը ստիպեց նրանց թողնել արօտատեղիները ու հեռանալ դէպի ուրիշ լեռներ:

«Մուրատի անուան ու գործերի հմայքը այնքան տարածուեցաւ Չանդեղուրի մէջ, որ Հայ ժողովուրդը մինչեւ այժմ էլ երախտագիտութեամբ կը յիշէ այդ սքանչելի հերոսին եւ կը խոնարհուի նրա պաշտելի յիշատակի առջեւ»:

* * *

Այսպէս — Մելիք Թանգեան սրբազանը:

Իերենք այժմ քանի մը մանրամասներ, որ արձանագրուած են 1905 թ. «Գրօշակ»ի մէջ, ահանատես մէկ ընկերոջ կողմէ:

«Գեօմրի հայ գիւղը վտանգուած էր: Թուրքերը կը պատրաստուէին յարձակուելու: Մուրատ իր խումբով ու երեք վախազով անցաւ Գեօմրի: Շուտով գիւղը պաշարուեցաւ զինուած հրոսակներու ահագին բազմութեամբ, որոնք յափշտակեցին հայոց ոչխարներու հօտը: Ինքը՝ թուրք ոստիկանապետը, Շախսուար բէկ, կը ղեկավարէր իր ցեղակիցներու շարժումը, կը նշանակէր յարձակման ժամը եւայլն:

Մուրատ իր խմբով եւ գիւղի երիտասարդներուն օգնութեամբ գրոհ տուաւ խուժանին դէմ, անմիջապէս փախուստի մատնեց, յետ խլելով ոչխարներու հօտը:

Ծանր վտանգի տակ էր մանաւանդ Մազրա հայ գիւղը, համեմատաբար հարուստ ու բազմամարդ

(100 տուն հայ) : Ծրջապատող թուրքերը շարունակ սպառնալիքներ կը տեղային այդ գիւղին վրայ : Կը սպառնային բնաջինջ ընել ամէնքը, այր, կին, երեխայ : Սկսեցին իրենց դործը դրացի հայ գիւղէն — Շաղատէն : Տարան նախիրը : Մազրեցիք սահայն հակայարձակով յետ բերին աւարը : Շուտով վերըստին ահագանդ : Կը պատրաստուէր ուժեղ զբոհ մը Մազրա եւ Շաղատ գիւղերուն վրայ : Ահաւոր դաւադրութիւն մըն էր, որուն կը մասնակցէին բազմաթիւ թուրք ցեղեր իրենց պարագլուխներով, — Ուսուրլու, Միրզախանլու, Ամաղալլար, Ալվերդիլար, Ղազախլար, Մոլլա-Միասլամլու, Հաջալլու, Զարրայիլու, Արիքլու եւայլն, միացած յայտնի աւազակապետներու հետ՝ Մուրթուզա Քելրալայի Գիրի Օղլի, Ազա Սամաղ Օղլի, Աւդուլաղիմ Ալմուրաղ Օղլի եւայլն :

Յարձակեցան միաժամանակ Շաղատի ու Մազրայի վրայ, քշեցին 7-800 զոմէշներ, եղ ու ոչխար : Ու կոխը սկսուեցաւ : Յունիս 25-ն էր : Մուրատ իր խումբով անցաւ մեր գիւղը եւ տեղւոյն նորակոչ գինուորներով գրաւեց յարմար գիրքեր : Ու նախ հրամայեց իր զինուորներուն մէջտեղէն վերցնել վրտանդաւոր աւազակապետները : Ամենէն սարսափելին Մուրթուզան էր : Մուրատ ինքը նշան կ'առնէ, ձայն տալով. «Տղե՛րք, այն ճերմակ ձիաւորին նայեցէք»... Ու ահագին տարածութենէն կը գլորէ Մուրթուզան : Ուրիշ կամաւոր մը, Գասպար կը սպաննէ Մուրթուզայի ընկերը : Աւազակապետին երկու միւս ընկերներն եւս կը գլորուին հայոց զընդակներուն տակ, որմէ յետոյ ահագին խուժանը փախուստի կը գիմէ :

Հաւարը նորէն կուզայ Շաղատէն : Տղաք օդ-

նութեան կը հասնին, նոր ու բուն հրացանաձգութիւն երկուստեք: Մուրաս իր փորձուած մարտիկներով կը մտնի թշնամու ետեւը եւ կը սկսի կանոնաւոր ջարդ: Փախած թուրքերու օրաները կ'ընկնին մերիններուն ձեռքը: Կատղած Մաղրեցիք անխնայ հրացանի կը բռնեն իրենց հանդիպած բոլոր թուրքերը... Աւա՛ղ, Մինքենդի բարբարոս ջարդը, ուր թուրք հրոսակները դազանարար կոտորել էին հայ կիներն ու անգամ ծծկեր երեխաները, վառեր էր տեղ-տեղ արիւնոտ վրէժխնդրութեան ծարաւը նաեւ հայոց մէջ...

Այդ ջարդը աննկարագրելի սոսկում պատճառեց չրջանի թուրք ազգարնակչութեան: Արձագանդներն ալ տարածուեցին աւելի հեռուն, հասան նաեւ Բագուի թուրք ղեկավարներուն, որոնք նիւթեր էին այդ անմիտ ու գարշելի պատերազմը երկու հարեւան, դարերով խաղաղ ժողովուրդներուն մէջ...»

Թշնամին յետ նահանջեց, Հայ-Թաթարական պատերազմը վերջացաւ: Մուրատները հեռացան ռազմադաշտէն՝ անգամ մը եւս արիութեան ու անձնուրացութեան սքանչելի ապացոյցներ տալէ յետոյ: Ժողովուրդը, ողջ հայութիւնը երախտադիտութեան ցոյցեր րբաւ, զրոզները պանծացուցին անոնց անունը, գաղափարական երիտասարդութիւնը պաշտամունքով շրջապատեց զանոնք, գաղափարական ազդիկները ծաղիկներով եւ ընծաներով դիմաւորեցին հայ քաջերը...

Մուրատի քոյրը ցոյց տուաւ մեզ, ի շարս այլ ընտանեկան յիշատակներու, քանի մը ոսկէ, արծաթէ մետալներ, հերոսին նուիրուած հայ օրիորդներու կողմէ, Չանգեզուրի կռիւներէն յետոյ, — մետալներ, որոնց վրայ փորագրուած են սիրոյ եւ

յարգանքի բառեր, երբեմն ոտանաւորով: Մէկուն
վրայ կը կարգանք.

«Գնա՛ բլրուլ
Մեր աշխարհից .

.....
Սիրելի Մուրատին
ԱՐԱՔՍԻՑ

Մէկ ուրիշին վրայ փորագրուած է .

«Ուր որ գնաս .
Սիրտս քեզ հետ
Քանի աշխարհում
Կեանք ունեմ»:

Նուէր Մուրատին՝ ԱՐՄԵՆՈՒ ՀՈՒՑ

«Փառքը տխուր է առանց սէրի» . . .

Helas! Combien la gloire est
triste sans l'amour! — յիշենք բանաստեղ-

ծի խօսքը:

* * *

Անցան փոթորկի ու զարհուրանքի օրերը, եկաւ
խաղաղ աշխատանքի շրջանը: Մուրատ նորէն դա-
դար շունէր: Սուրը դադրեր էր շաշելէ — կարգը
այժմ լեզուի մարզանքներուն էր:

Պէտք էր յաղթահարել «նեքֆին քշնամֆին»: Պէտք
էր մաքրել Կապմակերպութեան շարքերը վտանգա-
ւոր տարրերէ, որոնք կ'ուզէին շեղել «Իաշնակցու-
թեան» գործունէութիւնը իր աւանդական ճամբա-
յէն, լքել թիւրքահայ դատը, թողնել այն թիւրքա-
հայերուն եւ նուիրուիլ սոսկ կովկասեան, համա-

նուսական ճակատին՝ ընկերվարութեան գրօշին տակ: Այդ ուղղութեամբ ամենէն յամառ աշխատողներէն էր Սերաստացին: Ներքին պառակտիչները անոնք էին, որ համախմբուած էին հանգուցեալ Լեւոն Աթարէկեանի շուրջ: Բայց պահ մը Մուրատի աչքին պառակտիչներ ու յանցաւորներ էին բոլոր անոնք — զրեթէ ամբողջ մեր ընկերվարական երիտասարդութիւնը — որ կ'ուզէին թիւրքահայ դատին միացնել կովկասահայ ժողովուրդի դատը եւ մղել զայն համակովկասեան եւ համառուսական բոլոր գիմադրական ոյժերու հետ թեւ թեւի: Բնականաբար, անոր համար մեծագոյն վտանգը Աթարէկեաններն էին եւ անոնց դէմ կը քարոզէր կուռիլ բոլոր միջոցներով, անգամ պարզ ահարեկումով (տերրօր ... մէկ քանի պարագլուխներուն դէմ):

Նախորդ էջերու մէջ խօսեցինք արդէն Միխրա-նականուքեան եւ անոր առթիւ յառաջացած բուռն պայքարներու մասին:

1906 թուականն էր, Ռուսական առաջին Յեղափոխութեան մեղրալուսնի օրերը, երբ լեզուները քիչ-չատ ազատ թոխչք էին առեր եւ զրեթէ ամէն օր Թիֆլիսի այլ եւ այլ անկիւններու մէջ տեղի կ'ունենային ընկերական բազմամարդ վիճարանական ժողովներ, մասնաւորապէս ծրագրային ու տակտիկային խնդիրներու շուրջ: Մուրատ հող էր միշտ, այդ վիճարանական մարզանքներու կրկէսներուն մէջ եւ ուշի ուշով կը հետեւէր իր համալսարանական ընկերներու բանախօսութիւններուն ու ճառերուն: Ստէպ Ինքն ալ խօսք կ'առնէր, երբեմն կ'ունենար բռնկումներ անջատական ընկերներու դէմ, բայց աւելի յաճախ կը դօտեմարտէր քաղցրութեամբ, անոյշ ժպիտով, կատակներով, կը վիճէր

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ, ՄՈՒՐԱՏ, ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, ՎԱՐՄԵՆԳԵԱՆ, ՍԵՊՈՒՀ, ՎԱՀԱԳՆ,
ՆԿԱՐՈՒԱԾ 1906-ԻՆ, ԺԸՆՆԻԻ ՄԷՋ

երբեմն եւ ծրագրային խնդիրներու մասին, աշխատելով ըստ կարելւոյն իւրացնել ուսումնական ընկերներու բարրաոքը, սակայ սպլոմբով կը նետէր օտար անուններ եւ իրթին, օտար բառեր — Մարքս, Էնգելս, պրինցիպ, տակաիկա, Փօրմուլա, արգումենտացիա, թեզիս եւ այլն — որոնց նպատակն էր յաճախ աշխոյժ տրամադրութիւն ստեղծել սրահի մէջ եւ այդ վայրկեաններուն չարաճճի, խելօք աչքերը կը սեւեռէր դէպի «տեսարան» յորջորջուած ընկերներու կողմը . . . եւ որովհետեւ անկարող էինք զսպել մեր ծիծաղը, նա մէկէն ի մէկ կ'ընդհատէր իր ճառը եւ կօկեատութեամբ կը նստէր տեղը. —

— «Մ'քայէլը կը խնդայ, ալ չեմ խօսիր»:

Քրքիջ ու ազմուկ սրահին մէջ եւ ձայներ. «Մուրա՛տ, շարունակէ՛» . . .

Եւ Մուրատ վերստին կը բարձրանար ժպտալով, համակրանքի ցոյցերուն մէջ ու կը շարունակէր իր «արգումենտացիան», առանց մոռնալու իր սիրած նախարանը. — «Իէ, մենք ուսում չունինք, ժողովուրդի տգէտ դաւակ ենք, աւել-պակաս՝ կը ներէք» . . . Ու նորէն ծափեր: Եւ այս վայրկեանիս աչքերուս առջեւն է Ֆէդայի-ճառախօսի թիկնեղ մարմինը, անոր պարզ, համակրելի կերպարանքը ոսպմական դիրքի մէջ, ցուլի պէս խոյացած, իր «թեզիսները» պաշտպանելու առեն՝ նոյնքան համոզուած ու մոլեռանդ, որքան ազատ եւ համարձակ:

Այդպէս շարունակեց եւ Վիեննայի ժողովին մէջ:

Վերջացաւ այդ երկարատեւ գաղափարային դատմարտն ալ: Վերջացաւ կազմակերպութեան ամբողջութեան յազմանակով՝ ընդդէմ աջակող-

մեան Միհրանականներու եւ Զախակոսմեան Աթա-
րէկեաններու անջատական փորձերուն :

Մուրատ արդէն կը տաղականար... Նա չէր
կարող հոգեկան անդորրութիւն գտնել անվերջ բա-
նավէճերուն մէջ : Իր ուշքն ու միտքը սահմանի
միւս կողմն էր, ուր կը պատրաստուէին ծանրա-
կշիռ անցքեր (օսմանեան յեղաշրջումի թուականն
էր) :

Վիեննայէն վերադառնալով, քանի մը ամիս
յետոյ, ձգեց նաեւ Կովկասը : Ուղղուեցաւ զէպի
Պարսկաստան, անկից երկիր անցնելու համար :

Փոքրիկ վկայութիւն մըն ալ ունինք մեր ձեռ-
քը՝ հայդուկի աշղ ատենուան աշխատանքի ու ապ-
րումներու մասին :

Մեր նախկին խմբապետներէն մէկը, Մակուե-
ցի Մեսրոպ (այժմ քահանայ) հետեւեալ գրութիւնն
ուղղած է մեզի*):

«Առաջին անգամ Մուրատին հանդիպած եմ
1908-ին, Թաւրիզի մէջ, Յունուարին էր կարծեմ :
Կուսակցական որոշում էր, որ նոյն թուի գարնան
Մուրատը քանի մը ընկերներով անցնէր Երկիր՝
Վան, փոխարինելու համար Դաւօթի դաւաճանու-
թեամբ ձերբակալուած ընկերներուն եւ կուսակցա-
կան շրջաններու մէջ արքայ ընկճուած եւ յուսա-

*) Երբ 1904-ին Անդրանիկ, Մուրատ եւ ընկեր-
ներ կուղային Վասպուրականէն Մակուի Ս. Թա-
ղէի վանքը, Մակուեցի Մեսրոպ Աւետիսեանը եր-
կիր (Վասպուրական) կ'անցնէր Վարդան Շահպա-
ղի խումբին հետ՝ զինական եւ կազմակերպական աշ-
խատանքներու համար : Մ. Վ.

հաս տրամադրութիւնը վերականգնելու համար: Օր մը, ընկերական հաւաքոյթ-ժամանցի ատեն, խօսակցութիւն բացուեցաւ Վանի ղէպքերու եւ Դաւօի դաւաճանութեան մասին: Մուրատը սաստիկ բորբոքուեցաւ եւ մեղադրական խօսքեր ուղղեց Շամի (Վասպուրականի) Կեդր. Կոմիտէի կազմի մէջ գտնուած քանի մը ընկերներու հասցէին, պնդելով, որ՝ «ստեղծուած ծանր կացութեան մէջ բաժին ունին նաև այդ նոյն կոմիտէի քանի մը պատասխանատու ընկերները, որոնց անխոհեմ եւ անտակա ընթացքի պատճառով կատարուեցան այդ ախուր ղէպքերը՝ Դաւօի դաւաճանութիւն, ձերբակալութիւններ եւ կուսակցական ռազմամթերքի գերաւում: Տարիներու շարաշար աշխատանքով, մեր ընկերներու կեանքի գնով ամբարուած ահագին գինամթերքը կարճ ժամանակի մէջ քամուն տուին»:

Այս հարցերու մասին խօսած ատեն Մուրատը այնքան կը յուզուէր, այնքան ցաւ կը զգար, որ մինչեւ իսկ սպառնական խօսքեր ուղղեց Կեդր. Կոմիտէի անդամներու հասցէին:

«Հէնց այդ հաւաքոյթին մէջ, ընկերները որոշեցին, որ ես միւս օրն իսկ մեկնէի Ջուլֆա կամ Ս. Սանտաննոս Նախավկայի վանքը՝ Մուրատի խմբի համար՝ Արաքսի ռուսական ափը սպասող զէնքերը Սալմաստ փոխադրելու համար: Յաջորդ օրը ես ճամբայ ընկայ ղէպի Ջուլֆա, ուր կուսակցական գործով եկած էր Նժդեհէր: Մուրատը յանձնեց ինձ նամակ մը՝ Նժդեհէին տալու համար: Հասայ Ջուլֆա, տեսնուեցայ Նժդեհէին հետ, որը յայտնեց թէ արդէն զէնքերը փոխադրուած են պարսկական ափը: Չէնքերը ստացած էր Սալմաստի մեր ընկերներէն Սարգիս Սարուխանեանը: Այդ նոյն օրը Սալ-

մաստէն եկաւ նաեւ Մոկացի Մկրտիչը՝ փոխադրութեան գործի համար: Անվնաս կերպով զէնքերը փոխադրեցինք Սալմաստ եւ յանձնեցինք տեղւոյն գործերու վարիչ ընկ. Սամսոն Թադէոսեանին: Այսպէս ուրեմն, Մուրատի հետ զէպի երկիր մեկնող խմբի զէնքերը պատրաստ էին, բայց Մուրատ կուսակցական այլ եւ այլ գործերով ստիպուած եղաւ մինչեւ 1908-ի աշունը մնալ Ատրպատականի գաւառները:

Երկրորդ անգամ անոր հանդիպեցայ 1908-ի Յուլիսի վերջերուն, Խոյի մէջ, ուր ստացուած էր Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակման լուրը: Այս առթիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Խոյի մարմինը, կուսակցութեան տանը մէջ կազմակերպած էր հաւաքոյթ-խնջոյք մը, որուն հրաւիրուած էին պարսիկ եւ թուրք յեղափոխականները: Սեղանի նախագահն ու կեդրոնական ղէմքը Մուրատն էր, որ իւր պահուն թուրքերէնով, ճառերով կը հմայէր սեղանակիցները: Կարճ ժամանակի մէջ նա իր շուրջը ստեղծեր էր անսահման սէր ու համակրանք: Ճաշկերոյթէն յետոյ պարսիկ եւ թուրք յեղափոխականները զրկախառնուեցան Մուրատի հետ եւ անկէ արցունքով բաժնուեցան: Մուրատի անունը հէքեաթային հերոսներու նման կը յիշուէր պարսիկ յեղափոխականներու կողմէ:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակման լուրին զուգադիպեցաւ մեր ՎարզաՎառի տօնը: Մուրատը զինովցած էր ուրախութենէն: Խումբ մը ընկերներու զլուխն անցած, ջրամանը ձեռքերնին բռնած, անոնք տունէ տուն կը մտնէին եւ ջրախաղեր կը սարքէին բակերու մէջ: Հաճելի էր տեսարանը, երբ զեղջուկ մանուկները ուրախ աղաղակներով կը

յարձակէին Մուրատի վրայ եւ ջրամանները շուռ
 հուտային անոր գլխին ու հազուսաներուն: Մու-
 րատը կը հրճուէր, կը դդուէր մանուկներու գլուխ-
 ները, կը համբուրէր եւ կը մասնակցէր անոնց խա-
 դերուն:

Աքանջելի սիրտ ունէր այդ Սերաստացին, որ-
 քան պարզ, մտաչելի՝ իսկական ժողովուրդի դա-
 տակ, ճշմարիտ հերոս: Սոյի մէջ երեք օր միայն կա-
 րողացայ վայելել Մուրատի ներկայութիւնը: Կու-
 սակցական պարտականութիւնը ինձ բաժնեց անկէ,
 որմէ յետոյ ես բնաւ չհանդիպեցայ Մուրատին, որ
 կարճեմ 1908-ի աճրան վերջերուն գնաց Երկիր:

Անցեր է մահէն 12 տարի եւ ես միշտ պատկա-
 սանքով կը յիշեմ այդ աննման սաղմիկի անունը:
 Մուրատ, անտարակոյս, Հ. Յ. Գաշնակցութեան
 սաղմիկ սերունդի լուաշոյն դէմքերէն մէ'ն է»:

«ՀԻՒՐԻԷԹ»Ի ՕՐԵՐՈՒՆ

վերադարձ դէպի ծննդավայր.— Կովտունցիներու խանդավառ դիմաւորումը.— Մուրատ՝ սկեպտիկ օսմանեան յեղափոխութեան հանդէպ.— Ռազմիկի մշակութային աշխատանքը Սեբաստիոյ մէջ.— Ինքնապաշտպանութեան հոգը եւ անդուլ քարոզչութիւն.— Ականատեսներու վկայութիւններ.— Բալֆանեան պատերազմը.— Գաւեր Մուրատի կեանքին դէմ.— Հայդուկի ամուսնութիւնը: Գաղափարական Ազգային:

Եւ ահա 1908 թուականը, Օսմանեան Մահմանադրութեան եւ Իթիհատեան վազանցուկ «Հիւրիէթ»ի օրերը: Հանուր, չտեսնուած խանդավառութիւն թուրք կայսրութեան մէջ: Իսլամ ու քրիստոնէայ՝ իրաւահասարակ, բոլոր ազգերը ազատ կը ճանչցուէին, ազատ՝ նաեւ «քաղաքական յանցաւորները»: օսմանեան զննանի զոնները բացուեցան, աքսորականները վերադարձան, հայդուկները իջան լեռներէն, մտան հարազատ ժողովուրդի ծոցը եւ նետուեցան ազատ գործունէութեան ասպարէզ:

Մուրատ անցաւ Պիթլիս եւ հոն ալ կարճ ժամանակ կազմակերպական գործերով զբաղեցաւ: «Հիւրիէթ» խանդավառութեան ալիքը հոն ալ հասեր էր: Թուրք ու հայ կ'ողջազուրուէին, ճաշեր ու խորախճանքներ կը սարքէին: Օր մըն ալ միթիինկ-սղահանդէս Սերոր-Աղբիւրի գերեզմանին վրայ, զար-

ձեռք թուրքերու մասնակցութեամբ: Ճառեր արտասանեցին Մուրատ, Սեպուհ, Սարգիս եւ թուրք նշանաւոր դէմքերէն Սայիդ եւ Հաջի բէյ: Բժ. Ե. Թուզճեան այսպէս կը հաղորդէ մեզի Մուրատի հառին համառօտ պարունակութիւնը.

— Պիթլիսցինե՛ր, ըսաւ, դուք Սերոր փաշայի առջեւ եւ յեղափոխութեան առջեւ յանցաւոր էք: Երբ Սերոր նէմրութի, Գրգուռի, սէզ Միփանի բարձունքներուն, իր դէնքի ընկերներուն հետ կեանքը կուտար հայրենիքի ազատութեան համար, դուք անտարրեր էիք: Եւ ոչ ալ հաց ու փամփուշտ հասցուցիք, երբ անօթի էր եւ անդէն: Այսօր եկած էք ձեր յարգանքը մատուցանելու հերոսի յիշատակին, ձեր մեղքը կարող էք քաւել, այս հողակոյտին վրայ իր կիսարձանը կանգնեցնելով»...

Անմիջապէս հանդանակութեան ձեռնարկեցին եւ 22 օսմ. ոսկի հաւաքուեցաւ:

Պիթլիսէն Մուրատ անցաւ Տիգրանակերտ:

Այդտեղ եւս քարոզչութեան թափօր մը: Անոր մասին ընդարձակ տեղեկագիր մը կայ մեր առջեւ, որ արժէ գէթ քաղուածօրէն զետեղել հոս, վասնզի այս բոլոր նիւթերը խիստ հետաքրքրական են թէ Մուրատի կենսագրութեան համար եւ թէ առհասարակ ճանչնալու համար տրամադրութիւններն ու անցուդարձը այն պատմական շրջանին, երբ դարերէ ի վեր առաջին անգամը պանսլանձուած լեզուները մէկէն ի մէկ կը բացուէին օսմանեան հայութեան ծոցին, երբ նա կը ճաշակէր ազատութեան գերազոյն բարիքը, քիչ-չատ ազատ ու համարձակ շարժելու իրաւունքը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէ մը կար նաեւ

հեռուոր Տիգրանակերտի մէջ, որ եւ կը ղեկավարէր ժողովրդական շարժումները եւ հայրենասրտական տենդով համակուած, կը պատրաստէր ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան: Հայկական հայրենասիրութիւնը յանցանք չէր այլեւս իշխողներու տչքին: Եւ ոչ ալ հայ յեղափոխական Կազմակերպութեան պատրաստութիւնները: Չէ՞ որ Սահմանադրութիւնը դեռ թոյլ, երերուն էր եւ դեռ ուժեղ էին համրտականները, որ պատրաստ էին, առաջին խոհ առթիւ, տապալել նոր ուժի մը, կոտորելով անոր պաշտպանները, ամենէն առաջ՝ հայերը ... Չէ՞ որ Իթիթիհատը եղբայրական ձեռք մեկնէր էր «Գաշնակցութեան», դաշինք կուեր էր անոր հետ՝ ընդհանուր ուժերով պաշտպանելու նոր կարգերը ...

«Տիգրանակերտի 20,000 հայ բնակչութիւնը նահանգի 180,000 հայութեան հետ ելեքորականացած էր — կը պատմէ Յովհաննէս Երէցեան: Մեր խումբերը խիստ բազմացան: Գաւառներէն, գիւղերէն ալ շարունակ դիմումներ կ'ընէին մեզի՝ Գաշնակցական խումբեր կազմելու: Վարդգէս մեզ մօտ էր: Բայց նա չուտով Կարին մեկնեցաւ. երկար տարիներ մայրը չէր տեսած, կ'ուզէր անոր կարօտն առնել (եւ ի՞նչ ողբերգութիւն. իր Կարին հասնելէն քանի մը օր առաջ, մայրը կը մեռնի, որդու կենդանութեան ուրախառիթ լուրի յուզումէն ցնցուելով...):

Ժողովրդական շարժումը լաւապէս ղեկավարելու եւ շարքերու հետաքրքրութեանը գոհացում տալու համար մեր տեղական ուժերը անբաւարար էին: Ուստի գրեցինք Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնոյն, որ անպատճառ մեզ մէկ կամ երկու աչքառու գործիչ գրկէ:

1909-ին միայն Պատասխանատու Մարմինը կրցաւ Ֆարդինի կողմէն Մուրաան ու Ղեւոնդ Մեւրոյեանը մեզ զրկել: Երկու ընկերներ մեր կոմիտէէն (Տիգրան Մեղրիկեան ու Թուխման Տէր Պօղոսեան), ձիաւոր մինչեւ Ֆարդին զիմաւորութեան գացին ընկերներ Մուրատին ու Մելոյեանին, եւ անշշուկ զանոնք Տիգրանակերտի պարխպներէն ներս առաջնորդեցին:

Սկիզբէն մենք չէինք ուզեր որ Հայ Ժողովրդի լայն խաւերն ու թուրքերը իմանան Մուրատի Տիգրանակերտ մտնելը, բայց ի՞նչ հնար էր... Ռուսի մը պէս լուրը պայթեցաւ, թէ Ֆէտայի Մուրատը Տիգրանակերտ է: Տաճիկներն ալ լսած էին ու կը փոխտային թէ «գասապ» Մուրատը քանի մը հարիւր Ֆէտայիներով Տիգրանակերտ է: Բնական էր, որ թուրք շրջանակները առանց յուզումի չէին կարող դիտել Սասնոյ Մուրատը, 1905-ի Հայ-թաթարական կռիւներուն հերոսը...

Տիգրանակերտի մեծատուններէն Մկրտիչ եւ Յարութիւն Եկանեան եզրայրներ Մուրատն ու Մեւրոյեանը իրենց տունը հիւրասիրեցին: Իրենց համար մեծ պատիւ կը սեպէին այդ: Բոլոր Հայ մեծատուններուն հայրենասիրութիւնն ու հետաքրքրութիւնը շարժեցան այդ պարագային. Եկանեանի տունը դարձաւ խորհրդավայր մը. ամէնքն ալ Մուրատը տեսնելու ու ներշնչուելու կուզային: Առաջին անգամ մեր ողբացեալ ընկեր Կիրակոս Յովհաննէսեանի հետ գացինք երկու հիւրերը տեսնելու ու անոնց հետ մեր գործունէութեան մասին խորհրդակցելու: Տեսայ որ Մուրատը Եկանեանի մեծ բակին մէջ, խումբ մը Մշեցի ու Սասունցի արախջինաւոր երկուսասարգներով շրջապատուած, իր ձիու ոտքը կը

քննէր, որովհետեւ ձին կը կազար երկար ու քարքարուտ ճամբաներէ անցած լինելով:

Մուրատ բուռ մը վառօդ խնդրեց, որ ձիու ոտքին դեղ շինէ: «Ձեզ ի՞նչ փոյթ, ընկեր Մուրատ, որ ջորեպանին ձիու ցաւցած ոտքովը կը մտահոգուիք», — ըսի: — «Այս Դաշնակցութեան ձին է, մենք պարտաւոր ենք հոգ տանելու մեր ձիերուն», — ըսաւ:

— Դաշնակցութիւնը իր սեփական ձիերն ալ ունի:

— Ի հարկէ, Դաշնակցութիւնը մի փոքր պետութիւն է, իր զինուորներուն համար իր ձիերն ալ կ'ունենայ», — պատասխանեց:

Մշեցիներ, Մասունցիներ անհուն պատկառանքով միշտ Մուրատին շուրջը կը բոլորուէին. շատերը կռիւներու մէջ եղեր էին իրեն հետ: Կը յիշեմ յազթանդամ մշեցի երիտասարդ մը, երկար ժամեր ցուրտ գիշեր մը բակի մը մէջ կը սպասէր որ Մուրատը տեսնէ: Երբ խումբի մը ժողովէն դուրս կ'ելլէինք, այդ մշեցի երիտասարդը կրօնական ջերմեռանդութեամբ մօտեցաւ Խմբապետին ու խօսիլ ուղեց: Մուրատ հարցում տալով՝ անոր հայրն ու եղբայրները ու շատերը իրենց գիւղացիներէն ճանչըցաւ, ու գոհունակութեամբ դառնալով մեզ, ըսաւ թէ անգամ մը ասոնց գիւղին մէջ լաւ կռիւ մը մղած են ասկեարներուն ու քրտերուն դէմ:

Մուրատ շատ սիրեց Տիգրանակերտի քարաչէն բարձր ու ամբակուռ տուները ու չարտալսները, որոնք առհասարակ փողոցներու վրայ կը հսկէին: «Ինքնապաշտպանութեան համար հրաշալի դիրքեր կ'ըլլան ասոնք», — կ'ըսէր: Դիտողի մը համար անմիջապէս յայտնի կ'ըլլար, թէ Մուրատ իսկական

ուղղափար մըն էր, որովհետեւ ան ոտքը դրած վայրին մէջ առաջին անգամ ինքնապաշտպանութեան դիրքեր կ'որոնէր ու կը քննէր:

Եկանեանենց առնէն հիւրերը փոխադրուեցան մեր կամիտէն առնը. Մուրաւ ամէն իրիկուն մեղի հեռ էր. ծրարեցինք շարքերը խտացնել եւ ոգելորել: Մուրաւ առանց բացառութեան ամէն խումբի աշխուշ, խօսեցաւ եւ քաջալերեց: Եթէ նոյն խկ բնաւ չխօսէր, անոր ներկայութիւնը բաւական էր՝ մեր խոնարհ ու ջերմեռանդ ընկերներուն սրաւրը հրահրելու:

Այդեւց Ղեւոնդի հեռ գալոցները: Այցելեցին եւ խրախուսեցին արանց եւ կանանց Ուսումնասիրոց Միութիւնները, որոնք մեր քանքերով կազմակերպուած, մեր ժողովրդական գործօններն էին:

Ընկերներու այցելութեան առաջին կամ երկրորդ կիրակին հրապարակային մեծ ժողով մը սարքեցինք Սուրբ Կիրակոս հսկայ եկեղեցիին մէջ: Խորանէն մինչեւ բակին դուռը ժողովուրդ խոնուած էր: Խօսեցաւ Մելոյեան. նիւթն էր Հայ քաղաքական ազատագրութեան փուլերը:

Ընկեր Մելոյեան խօսած ժամանակ, երբ բաւ թէ Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը եղաւ կարճ ու առհասարակ ձախող եւ ժողովուրդը Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ գտաւ ազատագրութեան պայքարը վարող յարաճուն ուժը, անդիէն Խարբերդի Եփրատ գոլէճէն կիսաւարտ զըսորոցական մը, որ զրկուած էր Տիգրանակերտ Հնչակեան խումբ կազմելու, կարգը խանգարելով, սկըսաւ ընդդիմախօսութեան: Ընկեր Մելոյեան թէեւ այդ զարոյցականին ու աղմկողներուն յարմար պատասխանը տուաւ, բայց ահագին բազմութեան մէջ

փրթաւ անախորժ շփոթութիւն ու իրարանցում : Յանկարծ Մուրատը բեմ ելաւ առիւծի բաշով ու լայն կուրծքով, քանի մը վայրկեան լուռ աչքերը պտըտցուց ժողովուրդին վրայ : Բոլորը լռեցին, բոլորին աչքերը իրեն դարձան : Իրենց առջեւ կեցողը զէնքի մարդ էր, Ֆէտայի Մուրատը : Ղեկավարի մը վայել հանդարտութեամբ, մեղմ թոնով խօսեցաւ, խրատեց ու բոլորին ուշադրութիւնը հայու ազատութեան ու ինքնապաշտպանութեան գործին հրաւրեց . . .

Ժողովրդի բուռն ծափերն ու կեցցէները եկեղեցւոյ կամարները թնդացուցին :

Յեղափոխութեան շունչով տողարուած պատանիներն ու երիտասարդները Մուրատը շախազանց սիրեցին : Կրակոտ երիտասարդ մը, Տիգրան Չաքուճեան, երգ մը շինեց Մուրատին անուան, պարզ ու հրաշունչ երգ մըն էր, եղանակն ալ խիստ գեղեցիկ . ժողովրդի բոլոր խաւերը սկսան երգել : (Տիգրան Չաքուճեան 1915-ին Տիգրանակերտի տեղահանութեան ատեն թուրք ասիկարներուն զէմ երկար ամիսներ ինքնապաշտպան կռիւ մղող մեր ամենէն հերոսական նահատակ ընկերը եղաւ) :

Այդ օրերուն անախորժ զէպք մը պատահեցաւ :

Կազանդի օրերուն թուրք լէպլէպիներ մը կ'ըսէ թէ ազր ալ լեցնելու ըլլանք մեր լէպլէպիներուն մէջ, այս հայերը իրենց նոր Տարիին պիտի դնեն անպայման, եւ ճիշդ էր որ հայերը կազանդի սեղանին վրայ անպայման լէպլէպի կը դնեն :

Քանի մը տաքդլուխ, կարճատես հայեր ազգային արժանապատուութեան խնդիր հանեցին ու ժողովուրդը պոյքոթի մղեցին լէպլէպիներուն զէմ, որոնք բոլորն ալ թուրք էին : Այս բանը հայերու եւ

Թուրքերու մէջ տարածուելով, իրարու դէմ լարուեցան : Թուրք ամբոխավար տարրերը, հայոց այս յանդընու թիւնը Մուրատի ներկայութեան կը վերադրէին եւ նոյնիսկ կուսակալին դիմելով պահանջեցին, որ Խմբաստեալը մեր քաղաքէն հեռանայ :

Կուսակալը Մուրատը քովը կը հրաւիրէ եւ շատ քաղաքավարի կերպով կը հասկցնէ ու կը խնդրէ, որ հեռանայ Տիգրանակերտէն :

Մուրատ արդէն պիտի երթար Խարբերդ, կազմակերպական գործով : Այս դէպքի առթիւ խոհեմութիւն սեպեց անմիջապէս մեկնելու, եւ առաւօտ մը արշալոյսէն շատ առաջ, երբ ամբողջ քաղաքը կը քնանար, ան ետիունջիին տակ զէնքերը կապած, ձին նստած, խրոխտօրէն մեկնեցաւ Տիգրանակերտէն :

Ընկեր Մելոյեանն ալ մէկ երկու շաբաթ վերջ չալէպի ուղիով մեկնեցաւ Պոլիս» :

Եւ Երէցեան կը շարունակէ .

«1911-ին Մուրատը Պոլիս տեսայ, «Ազատամարտ»ի խմբագրատունը կուսակցական մեծ ժողով մը կար : Ես Տիգրանակերտէն, ընկեր Մուրատն ալ Սերաստիայէն եկած էր : Հոն էին Դաշնակցութեան զէմքերը, Ռոստոմ, Զաւարեան, Ակնունի, Խաթալ, Զարգարեան, Վարդգէս, Ահարոնեան, Վոսմեան, Արամ, Վարանդեան, Սեպուհ, Տէր եւ Տիկին Աստիկեան, Շահբիկ, ու շատեր, շատեր որ չկան այսօր :

Տիգրան Աստիկեանի եւ իր տիկին Եղիսարեթի մօտ գիշեր մը ընթրիքի էինք եւ երբ վար իջանք ու սկսանք քալել մեր սենեակները, Մուրատին հարցուցի, թէ իր սենեակը ո՞ւր է. ան փոխանակ պա-

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶ, Մուրատի մտերիմ գործակիցներէն,
Նահատակուած՝ 1915-ին

*տասխանելու, ծռաւ ականջիս ու փախաց.— «Ազա-
տամարտ»ի խմբագրատունն է»...*

*Սքանչելի, հերոսին վայել համեստութիւն ու
խոնարհութիւն... :*

Ապա զնաց Խարբերդ : Բարսեղ Շահպաղին հետ էր — ծանօթ երիտասարդ գործիչին՝ որ նոյնպէս քարոզչական պատյա կ'ընէր այդ կողմերը : Բարսեղի հետ մասնակցեցաւ տեղւոյն Շրջանային ժողովին, այցելեց բոլոր ազգային հաստատութիւնները եւ մէկտեղ գացին Մէլրէ : Իր առաջին ատենախօսութիւնը, Խարբերդի ժողովուրդին ուղղուած, Մուրատ կը վերջացնէր այս խօսքերով .

— «Երկաթէ լախտով պիտի զարնենք հայ ժողովուրդի դիտուն, մինչև որ ան ունենայ իր ազատութեան գիտակցութիւնը... Սահմանազրութիւնը պէտք չէ խարէ մեզի... Պատրաստ կեցէք վաղուան վտանգներուն համար»...

Այս խօսքերը կուսակալի ականջը հասցուցին եւ ան յաջորդ օրն իսկ բացատրութիւն պահանջեց Շահպաղէն : Բարսեղը հանդստացուց կուսակալը ըսելով, թէ Մուրատի ականարկները Համիտի ոչ մի մին կը վերարեբէին^{*)} :

* * *

1909 թ. Փետրուար ամսուն Մուրատ հասաւ, վերջապէս, Սերաստիա — Կովտուն, իր հայրենի գիւղը :

*) Բարսեղ Շահպաղ մեր ամենէն պատրաստուած, լեզուանի եւ յուսատու երիտասարդներէն էր, որ 1915-ին կիսատ ձգելով ուսումը (Իրաւարանութեան կը հետեւէր Պարիզի համալսարանին մէջ) վերագրծաւ Կ. Պոլիս, տարագրուեցաւ եւ մեր հարկաւոր մտաւորականներուն հետ զոհ զնաց իթթի-հատեան բարբարոսութեան :

Ի՞նչ խանդավառ ընդունելութիւն մօտ 20 տարուան բացակայութենէ յետոյ... Ականատես հայրենակից մը*) այսպէս կը նկարագրէ նշանաւոր դէպքը:

«Երբ լուր առինք թէ Մուրատ կուգայ, մեր ամբողջ ժողովուրդը 3-4 քիլոմետր հեռաւորութեամբ ընդ առաջ գացինք: Հանդիպումն այնքան յուզումնալից էր, որ շատերու աչքերէն ուրախութեան արցունքներ կը հոսէին: Քիչ մը հանդստանալէն յետոյ, իր առաջին հարցումն եղաւ, թէ արդեօք կազմակերպուած ենք: Մենք, խումբ մը Հնչակեաններս, պատասխանեցինք. «Այլ եւս ի՞նչ պէտք կայ յեղափոխական կազմակերպութիւններու, քանի որ Սահմանադրութիւն է, ազատութիւն եւ ազգերու հաւասարութիւն... Եւ յետոյ զէնքեր ո՞րտեղէն պիտի կրնանք ճարել»... Մուրատ քաղցրութեամբ ըսաւ, թէ պէտք չէ խարուինք մեր դարաւոր թշնամու յայտարարութիւններէն, թէ ազազան դեռ անստոյգ է եւ հարկ է օգտուիլ ծանուցուած ազատութիւններէն՝ մեր շարքերը սեղմելու եւ դիրքերը ուժեղացրնելու համար: Մինչեւ օրս, կ'ըսէր, մենք յեղափոխականներս, անդունդներով բաժնուած էինք մեր սիրած ժողովուրդէն. այժմ առաջին անգամը կը մտնենք անոր հետ ազատ ու սերտ շփման մէջ եւ պիտի ջանանք անդուլ քարոզչութեամբ խորացնել Սահմանադրութեան ու Ազատութեան գաղափարները ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ: Դուք լաւ դիտէք, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան թուրք դարաւոր

*) Արմենակ Միքայէլեան, Կովտունցի, այժմ Ֆրանսարնակ:

բունապետութիւնը ստրկացուցեր եւ մեղկացուցեր է մեր ժողովուրդը եւ թէ որպիսի տգիտութեան ու խաւարի մէջ թաղուած կը մնան մեր զիւղերը :

ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Մուրատի գործակիցներէն Սեբաստիոյ մէջ
Անդրանիկի ձիաւոր խումբի հարիւրապետ 1917-1919

Արդարեւ, հայ զիւղերուն մէջ հազիւ կը գտանէինք մէկ երկու կիսապրազէտ մարդիկ» :

Ինչպէս Անդրանիկ, ինչպէս շատ ուրիշ արեւմրտահայ յեղափոխականներ եւ ռազմիկներ՝ Մուրատ շատ չհաւատաց Իթթիհատեան մեծահռչակ

նշանարաններու անկեղծութեան : Շարունակ կը յորդորէր զինուիլ ու պատրաստ մնալ ընդդէմ ամէն պատահականութեանց . . .

Արտաքուստ, սակայն, ինքն ալ ողելորուած ծափ կը զարնէր Իթթիհատականներուն ու անոնց կատարած յեղաշրջումին : Արտաքուստ՝ կը ցուցընէր, թէ ինքն ալ կը հաւատար «նոր դարագլուխ» ի բացումին . . . Պէտք չէր առիթ տալ երիտասարդ թուրքերուն՝ տարակուսելու հայոց հաւատարմութեան զղացումներու, անոնց շիտակ, օսմանցիական քաղաքացիութեան մասին . . . Պէտք չէր զրգուել սօփտայատիպ «նոր թուրքերը» — մանաւանդ Ատանայի ոճիրէն յետոյ : Բայց եւ պէտք չէր քնացընել հայութիւնը՝ «հիւրիէթ» ի օրօրներով, թըրքական երկրորդ Սահմանադրութեան վարդազոյն խոստումներով :

«Feu de paille», — ըսեր էր հանդուցեալ Օրմանեանը այդ Սահմանադրութեան վաղորդայնին, պատասխանելով Եւրոպացի թղթակցի մը հարցումներուն . . . Եւ գրեթէ նոյնն էր մեր քանի մը ռազմիկներու համոզումը :

Feu de paille! — «յարդի կրակ» մը, դատապարտուած չուտով մարելու . . .

Բայց Կովտունցի հայդուկապետը, Ստամբուլի նախկին տաքգլուխ ու վառվռուն ահարեկիչը, զուրկ չէր նաեւ քաղաքագէտի բնագղէն, ունէր տակտ ու շրջահայեցութիւն : Ան վարագուրեց ներքին յոռետեսութիւնն ու կասկածները, ժպտաց հինաւուրց ոսոխին, առերևոյթս վար գրաւ գէնքը եւ նուիրուեցաւ խաղաղ, շինարար աշխատանքներու, եղաւ կրթական գործիչ՝ հայրենի գաւառին մէջ . . . Ինքը լինելով կիսազրազէտ մէկը . . . «Մուրատեան»

ժեսթ մըն էր, նոյնքան տարօրինակ եւ իւրայատուկ, որքան զեղեցիկ: Ինքը անուս մնացեր էր, բայց կը պաշտէր ուսումը: Տէր-թողիկեան դպրոց էր անցեր եւ կ'երազէր ճշմարիտ դպրոցներ հայրենի մանկըտեաց համար: Անդրազէտ էր, բայց համալսարանականի դատողութիւն ունէր հանրային, կրթական խնդիրներու մէջ: Կեանքի դպրոցը, երկարատեւ ու գոնգակ փորձառութիւնները ստեղծեր էին անոր մէջ կիրթ, հասուն մտաւորականի այդ առողջ դատողութիւնը:

«Իմ դպրոցը սարերն եղան, — կ'ըսէր յաճախ— իսկ ուսուցիչներս՝ իմ զէնքի ընկերները, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը»...

Շահեկան տեղեկութիւններ կը քաղենք մեր հայրենակից Գ. Ն. Գոճեանի յուշերէն:

«Մուրատի գործերէն առաջինն եղաւ հայ զիւղերու երիտասարդութեան կազմակերպումը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշին տակ: Յաջողեցաւ խիստ արագ կերպով կազմակերպել Սերաստիոյ շրջանի բոլոր հայ զիւղերը: Տեսնելով գործերուն այդ արագ ընթացքը, Մուրատ առաջին համաժողովը դումարեց Գոչհիսարի մէջ: Ներկայ էին շրջանի հայ զիւղերու պատգամաւորները: Օրուան գլխաւոր հարցերը հետեւեալներն էին. —

Ա. — Հ. Յ. Դ. Ծրագիր-Կանոնադիրը.

Բ. — Դաստիարակութեան հարց. — Դպրոցներու ի՞նչպէս զարկ տալ:

Գ. — Ինչպէ՞ս բարձր պահել անտեսական դիրք եւ վարկ:

Դ. — Ընտրութիւն Ենթակոմիտէի մը:

Վերոյիշեալ 4 հարցերուն շուրջ լայն բացատրութիւններ տուաւ, շեշտելով, թէ թրքական ճնշիչ

ուէժիմին տակ կազմակերպական, կրթական եւ արնտեսութեան վերաբերեալ մեքենաները ամլութեան մատնուած են :

Սօսեցաւ մեր ընելիքներու մասին : Գործնական թեւադրութիւններ ըրաւ : Պատգամաւորները, օրուան հարցերու կարեւորութիւնը նկատի ունենալով, խնդրեցին Մուրատէն, որ տեղւոյն հայ հասարակութիւնը ամբողջութեամբ, առանց կուսակցական խորութեան հրաւիրուի լսելու Սմբապետին մաքերը : Ընդունուեցաւ : Մուրատ ոգեւորիչ կերպով բանախօսեց : Սանդալաութիւնը ընդհանուր էր :

Սերաստիոյ Ռազմիկին գործերէն մին էր Գոչհիսար գիւղի դպրոցի շինութիւնը, որ երեք ամիսէն լրացաւ : Հրապարակային ժողով մը տեղի ունեցաւ նորաչէն դպրոցի սրահին մէջ : Ժողովուրդը տեղեկացաւ Մուրատի գործնական քայլերուն : Փրկիչ մը կը նկատէին զինքը : Սօսքերը պատգամներու պէս կ'ընդունուէին : Նոր սերունդը առանձնապէս ոգեւորուած էր : Ահագին էր այդ մարդու ժողովրդականութիւնը : Երբ բեմ կուգար, անվերջ էին ծափ ու կեցցէները : Երբ փողոցէն կ'անցնէր, — կ'ըսէ Երանոսեան — թաղին մանկահասակ տղաներն ալ վրան կը գուրջուրային, մատով կը ցուցնէին, իրարու ահանջին «Մուրատ փաշան» փոփսալով, Սմբապետին ընդ առաջ կը վազէին, եւ ինքն ալ ամենէն փոքրիկին հետ փոքր կ'ըլլար . . . Այդ պատիկներուն վրայ կարծես տեսակ մը հպարտութիւն կուգար, եռանդ ու ոգեւորութիւն, երբ կ'ըսէին, «Մուրատ փաշան մեզի բարեւեց» . . . Իւրաքանչիւրը կը խորհէր, թէ «ահա ես ալ որ մեծնամ, հերոս պիտի դառնամ ու զէնք պիտի կապեմ մէջքս» :

. . . «Սերաստացիներու համար Գրիստոս մը ե-

կաւ, որ կ'ըսէր շարունակ. «սպաշխարհեցէք, զի մօտ է երկնից թագաւորութիւն» . . .

Իր դիւղարարբառ պերճախօսութեամբ Հայդուկը կը վառէր ամէնքը: Ատենախօսութենէ մը վերջ, ներկաներէն 100 անձեր արձանագրուեցան եւ խմբուեցան Գաշնակցութեան գրօշին տակ:

Սերաստիոյ Գոչհիսար գիւղը 22 մղոն հեռու էր քաղաքէն, եւ կեդրոնն էր «ՀԱՅԻԳ» գաւառակին: Կեդրոնն եղաւ նաեւ հայ գիւղերու կազմակերպութեանց: 7 հօգիէ բաղկացեալ Ենթակոմիտէ մը, ձեռք ձեռքի կը գործէր Սերաստիոյ կեդրոնական կոմիտէին հետ:

Օր մը Մուրատ հաղիւ թէ բանախօսութիւնը լըրացուցած էր, երբ մարդ մը մօտեցաւ իրեն եւ հարգեց, թէ կառավարութեան պաշտօնեաները կ'ուզեն զինքը տեսնել:

Խմբապետը, առանց վարանելու «թող ներս հրամմեն» ըսաւ:

Եկողները չորս հօգի էին: Մին Գոչհիսարի Զինուորական Հազարապետը, մին կառավարութեան արկղակալը (սանտրզ էմիլի), միւս երկուքն ալ կառավարութեան պաշտօնեաներ էին:

Մուրատ գիմաւորեց զիրենք եւ բաղմեցուց սրահին առաջին կարգի նստարաններուն: Բոլոր ընկերներն ալ ներկայ էին: Ուշի ուշով մտիկ կ'ընէինք իրենց խօսակցութիւններուն:

Հազարապետը հարցուց.— «Մուրատ, դուք Վարապայ վանքի կոխներու ատեն կայի՞ք:— «Այո»:

Հազարապետը, կարճահասակ, սև աչքերով, թխագոյն շէրքէզ մըն էր: Եւ խօսակցութիւնը շարունակեց ըսելով.— «Մուրատ փաշա, ես երբ

Բարձրագոյն Գոնէն հրահանգ ստացայ յարձակիլ Վարազայ վանքին վրայ եւ պաշարել զայն, որպէս հրամանատար, հրամայեցի զուեղիս պատրաստ ըլլալու: Վանքին մօտ հասած էին զօրքերս: Քիչ մը կանգ առինք: Ես ինծի հարց տուի, թէ ի՞նչու համար մենք այս ժողովուրդը պիտի կոտորենք: Այս մարդիկը զողեր կամ աւազակներ չեն... Համոզուած էի թէ դուք ձեր զոյութիւնը պահելու համար կը կոուէիք: Այդպէս ըլլալը գիտնալով հանդերձ, մեր կամքէն անկախ, վերին հրամանը զործադրելու համար հրացանած զութիւնը կը շարունակէինք»:

Իրարու ձեռք սեղմեցին եւ զրոյցը մտերմիկ բրնոյթ մը ստացաւ: Պատմեցին իրարու անցեալ կրօնիւնեքէն զրուագներ: Կէս գիշերը անցած էր, Հազարապետը փափաք յայտնեց որ Մուրատ այցելէ Գոչհիսարի Իթթիհատական քլրպը: Խմբապետը շընորհակալութիւն յայտնեց:

Յաջորդ օրը պացին Մուրատ, Հրանդ Պապիկեան, որ դատարանի անդամ էր, Գրիգոր Տէրտէրեան, Պետրոս Տէմիրճեան եւ Մկրտիչ Քէնտիրեան:

Քլրպին մէջ Հազարապետը Մուրատը ներկայացուց միւս թուրք անդամներուն եւ պատմեց անոր զործունէութիւնը: Ակումբին մէջ Մուրատին սուրճ հրամցուցին: Ըսաւ թէ «սովորութիւն չունի սուրճ զործածելու»: Ֆերիա էֆէնտին, Մուրատին դարձաւ եւ ըսաւ, «Այո գիտեմ, դուք յեղատիրականներդ ուրիշներու ձեռքով պատրաստուած ուտելիք կամ խմելիք ընդունելու սովորութիւն չունիք: Սակայն, մի կասկածիք, խմեցէք»: Մուրատ մերժեց:

Ակումբին մէջ կառավարական պաշտօնեաներ

զինքը շրջապատած էին : Կէս գիշերը անցած , մեկնեցան :

Օր մը Գոչհիսարի ազգայիններէն Յարութիւն Չամանեան , 80-ամեայ ծերունի մը , որ գիւղին մէջ մեծ յարզանք կը վայելէր , հրաւիրեց Մուրատը իր տունը : Միրով ընդունեց :

Ծերունին ըսաւ .

«Մուրատ , տղաս , շմեռած կը փափաքիմ տեսնել ձիուդ՝ Աստղիկին մարզանքը , եթէ կարելի է» :

Մուրատ վարանեցաւ : Պարագան անպատահ էր , ցուցամուրթենէ կ'ուզէր խուսափիլ :

Ծերունին դողդոջուն ձայնով խնդրեց կրկին , «Մուրատ , տղաս , ես պատասխանատու եմ , եթէ անախորժութիւն մը պատահի : Մի մերժեր խնդրանքս : Մուրատ ահամայ տեղի տուաւ :

Շուրջը նայեցաւ , ահագին բազմութիւն մը կը սպասէր Աստղիկի մարզանքը դիտելու համար : Մուրատ զնայ եւ կէս ժամէն Աստղիկը առած եկաւ հրատարակը : Տկար եմ լիութի նկարագրելու այդ տեսարանը : Կոխեց ասպանդակին , նետուեցաւ Աստղիկին վրայ , որ ցատկեց պատկառելի բարձրութիւն ունեցող պատին վրայէն : Աստղիկ ահանջները սրեց եւ չորս կողմը կը դիտէր : Կը հասկնար թէ իր տէրը ցոյց մը պիտի ընել տար իրեն : Ձին զինուորական մարզանք մը կատարեց : Հայդուկի հրամանին տակ արշաւանքի մանեօվրը ըրաւ : Ամէնքս ափ ի բերան մնացինք :

Ծերունի Չամանեան , դաւաղանը ձեռքը , 20 տարեկան երիտասարդի մը ողբերութեամբ յառաջ վաղեց , բացաւ երկու թեւերը , գրկեց Աստղիկի սիրուն գլուխը , արտասուելով համբուրեց անոր աչ-

բերը: Ապա դառնալով Մուրատին, համբուրեց ձա-
կաօր եւ ըսաւ. —

«Փա՛ռք քեզ Աստուած, չմեռած, առ ալ տեսայ: Պատիւ մեծ Բեղախոխականին»... Միւս օրը ամբողջ Գոչհիտարը կը պատմէր Մուրատի եւ իր ձիու թռիչքները:

Օր մըն ալ Հաղարապետի եւ ուրիշ թուրք բարձրաստիճան զինուորականներու հրաւերով, Մուրատ կ'երթայ իր սեփական հրացանով մասնակցելու նշանառութեան:

Իրմէն առաջ տասնապետներ, յիսնապետներ ու հարիւրապետներ փորձեցին: Չգտնուեցաւ մէկը, որ մասնանշուած ճիշդ կէտին զարնէր: «Մուրատ, օգլում, կէլ, սէնի կէօրէյիմ», — ըսաւ Հաղարապետը: («Մուրատ, եկուր, քեզ տեսնեմ»): Նշանառութեան վայրը, առջեւը բաց տեղ մըն էր: Գիւղի հողադորձներուն կալերը: Այլիս գետին մօտը: Թիրախը գետեզուած է զօրանոցին առջեւ: Հայ-թուրք բազմաթիւ ժողովուրդ խոնուած էր: Կարգը Մուրատինն էր: Բարձրացաւ նշանառութեան տեղը եւ արձակեց զնոսրը: Լուր բերին, թէ վերջի զնոսրին արձակողը ո՞վ էր, որ կրցած էր ճիշդ տեղին զարնել... Հսկողները չէին գիտեր, թէ Մուրատ ալ մասնակցած էր նշանառութեան: Վարազայ վանքին վրայ յարձակում գործող Հաղարապետը եկաւ առաջինը շնորհաւորելու Մուրատը»:

Իր ուսմիկ պերճախօսութեամբ, խօսելու եւ համոզելու իր արտակարգ կարողութեամբ նա կարճ ժամանակուայ մէջ կրցաւ ստեղծել դպրոցներու ցանց մը գիւղին ու անոր շրջականներու մէջ: Անգաղար կ'երթեւեկէր գիւղէն քաղաք ու քաղաքէն

ՄՈՒՐԱՏԻ «ԱՍՏՂԻԿ» ՁԻՆ: Բովբ՝ Յ. ՓԵՀԼԻՎԱՆԵԱՆ, Մուրատի հետ ազատուած:
Այժմ կը մնայ վառնա, Պուլկարիա:

գիւղ, կը բանախօսէր, կը յորդորէր, կը բացատրէր ուսման ու գիտութեան արժէքը: Քաղաք եւ գիւղ իրարմէ այնքա՛ն էին հեռացած, այժմ գիրար կը հիւսուէին, Մուրասի շնորհիւ: Ան կամուրջ մըն էր Սերաստիոյ եւ գաւառի միջեւ: Նժոյզ մըն ալ ունէր — իր գեղեցիկ, արագավազ «Բէզասը» — որու վըրայ կը սլանար գիւղէ գիւղ, աւանէ աւան, ամբողջ Ալիսի երկարութեամբ, կը հաւաքէր խեղճ ու կրակ գիւղացիները, զպրոց, ուսում կը քարոզէր: Գտաւ նիւթական աղբիւրներ, տարեկան պիւտճէ ստեղծեց երկսեռ վարժարաններու համար, զպրոցական շէնքեր կառուցեց, ուսուցիչներ բերել տուաւ քաղաքէն, դարձաւ իրական լուսաւորիչը իր գաւառի, անոր վերածնութեան ոգին: Կը վարժեցնէր գիւղացիները զոհարերութեան եւ աղքատ հայրենակիցներուն օգնելու համար ալ՝ կը դիմէր յաճախ ամերիկարնակ սերաստացիներու բարեգործութեան: Միմիայն իր ծննդավայրի մերձաւոր գիւղախումբերուն մէջ — կ'ըսէ Վահան Համբարձումեան — յիսունէն աւելի զպրոցներու եւ կրկնապատիկ բարեգործական հաստատութիւններու հիմը դրաւ Մուրասը: Ծառ գիւղեր, Կովտուն, Յաղթ, Խորսանա, Կամիս եւ այլն ի նպաստ զպրոցի ջրաղացներէ, կալուածներէ, հաւաքական այլ եւ այլ ձեռնարկներէ զոյացած հասոյթները յատկացուցին եւ իրենց քրտինքով պտակեցին վարժարանները, իրենց ազատագրութեան բերդերը:

Ամենէն ուշագրաւը երկսեռ կրթութեան համար անոր թափած ջանքերն էին: Հայ կիներ՝ շղթայակապ, դարաւոր աւանդութիւններու եւ նախապաշարումներու բեռին տակ... Հայ կիներ՝ դրաստ մը, անշունչ առարկայ մը, արհամարհուած, տղա-

ՄԿՐՏԻՉ ԶԱՏՐՃԵԱՆ, 1890-1915

Ծնած Սերաստիա: Արամեանի 1900-ի շրջանաւարտ: Գաղափարական Դաշնակցական մը: Մուրատ զինքը Կովտունի ուսուցիչ կարգած էր: 1915-ի տարագրութեան օրերուն, Մալաթիոյ մօտերը բանի մը ընկերներով բուրբ յարձակող չէրաններուն դիմադրած եւ սպաննուած է:

մարդու քմայքներուն եւ կամայականութիւններուն ենթակայ: Խորտակել այդ շղթաները, դուրս բերել հայ կինը այդ անարդ գերութեան մթնոլորտէն, զրկել զայն դպրոց, զիրք տալ անոր ձեռքը, մղել զայն գէպի լուսաւորութեան ու ազատութեան ճամբան — այդ արդէն ճշմարիտ յեղափոխութիւն մըն էր:

Լուրջ ճիգեր կ'ընէր գեղարուեստն եւս քաջալերելու — այդպէս կը վկայեն ընկերները: Դերասաններ կը գտնէր, թատրոնական ներկայացումներ կը կազմակերպէր, կիներու մասնակցութեամբ:

ԱՐԱՄ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ, 1887-1915

Ծնած Սերաստիա: Արամեանի 1904-ի շրջանաւարտ: 1905-1909 Սեր. ուսուցիչ: Զոհարերոզ Գաշնակցական մը: Սեր. կեդր. կոմիտէի անդամ: 1903-1913, Պոլիս եւ շրջակայք ուսուցիչ: 1913-1914, Մուրատի բելագրութեամբ կոմիտէի ուսուցիչ եւ կազմակերպիչ: 1915-ի սկիզբը բիֆուսի գոհ կ'երբայ Շապին Գարախիսարի մէջ:

«Փարոս» անունով դերասանական խումբ մը կազմուեցաւ Գաշնակցական պատանիներէ: Ներկայացումները կը տրուէին միանգամայն հայերէն եւ թուրքերէն:

Անուս գեղջուկի ինքնազարգացման հոգսը կենսական խնդիր էր Մուրատի աչքին: Այդ նպատակով հիմնուեցին լսարան-ակումբներ, ուր, մանաւանդ ձմրան օրերուն կը հաւաքուէին հետաքրքրուողները՝ լսելու եւ խօսելու օրուան խնդիրներու շուրջ:

Հին սիստեմի դպրոցներն ալ, բնականաբար,

ԿՈՎՏՈՒՆՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՉՈՉԱՆԵԱՆ

1915-ին Ամերիկայէն կամաւոր: Ծառայած է Անդրանիկի բանակին: 1917-1918 եղած է Մուրատի հետ: Քաջ կռուող: Նահանջի ժամանակ նահապետուած է Մ. Թնկրեանի հետ, Եազանի մէջ:

Հին զբիւղեր ֆէտայի-լուսաւորչի ու շաղրութենէն: «Հին զլուխ» վարժապետները փոխարինուեցան նորերով, որոնք պատրաստուած էին ժամանակակից ողիով ու գաղափարներով: Այդ նորերն էին, որ մացուցին զիւղերու մէջ մարմնակրթութիւն, թատերական ներկայացումներ ու այլ նորոյթներ: Գրքովն զիտող մը չէր կարող նշմարել, որ այս բոլոր շինարար նախաձեռնութիւններուն մղում տուողը հայդուկապետ մըն էր՝ իր երկաթէ կամքով, անըստառ եռանդով եւ անոյշ, հմայիչ ու համոզիչ խօսքով...

Գիւղի հին աւանդական կեանքը յեղաշրջող աշխատանք մըն էր այդ: Եւ այդ ճամբուն վրայ, մեր մեծ ընկերը շատ արդելքներու հանդիպեցաւ: Տիրող անտեսական ու քաղաքական ծանր պայմաններու մէջ աճեր էր անբարոյականութիւնը — զողութիւն,

ՎԱՀԱՆ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ

Մուրատի յեղափոխական աշակերտներէն: Ողջ:

*Թայֆայականութիւն դարձեր էին իրական պատու-
հաս: Պայքար մըն ալ՝ այդ չարիքներուն դէմ:*

*Գիւղի այսպէս կոչուած մեծաւորները կամ
բէիզները ճարպիկութեամբ տիրացած էին իրենց*

ՌՍԿԱՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ, Մուրատի գործակիցներէն

կեղեքիչ պաշտօնեաներուն եւ իրենց չսիրած հայ մարդիկը սոսիկանական խոսութիւններու կը մատնէին: Դասակարգային այդ աւերիչ բարքերուն դէմ եւս ծառայաւ Մուրատ, ձգտելով չէզոքացնել այդ հարստահարիչ տարրին ազդեցութիւնը եւ յանձնել անոնց պաշտօնները մտքով ու հոգիով երիտասարդներուն, դեմոկրատներուն: Այդ համբուն վրայ, բընականաբար, շահեցաւ բազմաթիւ հակառակորդներ ազաններուն մէջ, որոնք երկար ատեն խուլ, անպատիւ կռիւ կը մղէին ժողովրդասէր առաջնորդին դէմ:

Վերջապէս, իր անդուլ քարոզչութեամբ, լայնմտութեամբ ու համոզիչ յորդորներով, Խմբապետը շատ տեղեր կարողացաւ մեղմել Հնչակեան ցաքուցրիւ խումբերու հակառակութիւնը, տեղ-տեղ ալ լուծեց զանոնք «Դաշնակցութեան» մէջ:

* * *

Աւելորդ է ըսել, որ զուտ կուլտուրական, մշակութային այդ քարոզչութիւնը բնաւ չէր գոհացներ Մուրատը: Անոր գլխաւոր նպատակն էր՝ կազմակերպել հայ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան համար, կազմակերպել ստէպ նոյնիսկ այդ խաղաղ, վերանորոգչական գործունէութեան վարագոյրին ետեւը:

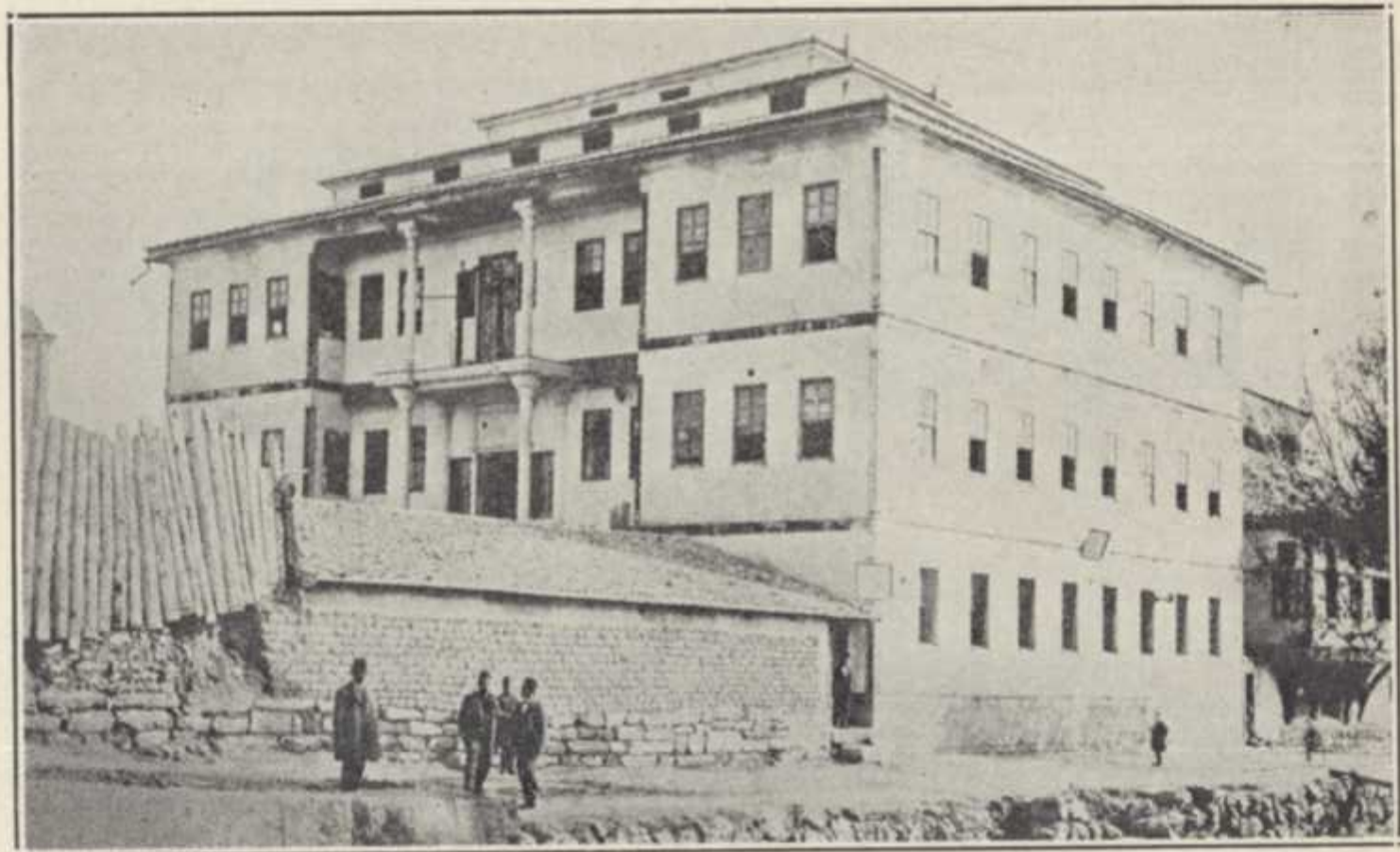
Եթէ Մուրատ ունէր, շատերու նման, որոշ պատրանքներ թուրք յեղափոխութեան անկեղծութեան նկատմամբ՝ Ատանայի ջարդը եկաւ ընդմիջտ խորտակելու այդ պատրանքներն ալ... Ջարդէն յետոյ Սվաղի կուսակալը կանչեց Մուրատը եւ ուզեց չքմեղանալ: Բոլոր յանցանքը կը բարդէր Սուլթան Համի-

տին վրայ եւ կերպով մը, խորամանկութեամբ կ'ուզէր հասկնալ թէ ի՞նչ է Մուրատի կարծիքը : Այլ եւս վարագուրելու տեղը չէր, Մուրատ խօսեցաւ պարզ ու անկեղծ : Յաւ յայտնեց, որ ազատութեան բանակն ալ մասնակցած էր կոտորածին : Կուսակալը աշխատեցաւ փարատել անոր կասկածները եւ ըսաւ. «Թիւրիմացութեան արդիւնք է այդ : Յոյս ունիմ, որ նահանգին մէջ համերաշխ զործակցութեամբ պիտի կրնանք նման աղէտներու առաջն տոնել» . . .

Սակայն թուրք խուժանը կը պատրաստուէր արդէն : Ոչ մի տարակոյս : Ատանայէն յետոյ Սերաստիան ալ պիտի տեսնէր ընդհանուր կոտորած : Մարտափը տիրած էր : Թուրք թաղերուն մէջ զէնք ու ռազմամթերք կը ցրուէին, նոյնիսկ թիթեղներով քարիւղ կը փոխադրէին, հայերու զէմ յարձակման պարագային, հայոց թաղերը այրելու համար :

Մուրատ անմիջապէս դործի սկսաւ, հաւաքեց կարեւոր բնիկները : Ձին Մարմին մը ընտրուեցաւ իր ու Վ.Շահպազի մասնակցութեամբ : Մուրատ առաւ Սերաստիոյ քարտէղը, նշանակեց հայ եւ թուրք թաղերը տարբեր դոյներով, թելադրեց փոխադրել փոքրաթիւ հայերը թուրք թաղերէն զէպի հայկական շրջանները : Վերջապէս ինքնապաշտպան խումբերու ղերքերն ալ որոշեց— Մէքթէպի Հարպիէ դպրոցի մէջ, բողոքականաց ժողովարանի դիմաց եւայլն, նոյն տեղերը զէնք ու ռազմամթերք փոխադրուեցան : Որոշ տեղեր Մուրատ զէնք ալ կը թաղէր : Թաղուած սրահեստներուն դադանիքը վստահած էր խառն ներկայացուցիչներու, 2 Դաշնակցական, 2 Հնչակեան եւայլն :

Բուն Սերաստիա քաղաքի մէջ եւս, Լիճ կոչուած թաղամասի կողմերը, թուրքական շրջանին մօտ, զէնքի պահեստ մը թաղուեցաւ մերիններուն ձեռքով. պահեստ մը, որ հաւանականօրէն այսօր ալ հոն թաղուած կը մնայ: Թուրքական յարձակումի պահուն, ծպտեալ հայ կամաւորներ, որպէս թուրք, պիտի անցնէին թուրքաց թաղը եւ այնտեղ պիտի գտնէին պատրաստի զէնքերը՝ կռուելու եւ շփոթութեան մատնելու թշնամին: Գեղեցիկ հեռատեսութիւն, ռազմական նուրբ հաշիւներ, որ անդադար կը յղանար Մուրատի ետուն ուղեղը... Եթէ 1915-ի աղէտը պայթէր 1909-10-ին, Ատանայի թարմ արպաւորութեան տակ, ապահովարար, Սերաստիոյ հայերը խիստ սուղի պիտի նստեցնէին թշնամիին... Գիշերները հայ գաղանի պահակներ կը հսկէին զանազան դիրքերու վրայ եւ ինքը Խմբապետը հսկումի իր պառչաները կ'ընէր գիշեր տեսն: Յուզմունքն ու իրարանցումը սաստկացան, երբ օր մը Անապատ վանքի մօտերը գանուեցաւ սպաննուած թուրքի մը դիակը եւ հաւարն ընկաւ այդ առիթով: Թակարդ մըն էր, լարուած թուրք դաւադիրներու ձեռքով... Մպաննուածի հայրը, որ Ոհայերէն կախում ունէր ու չէր ուզեր վնասել անոնց, զնաց վկայեց իշխանութիւններուն, որ իր որդին սպաննուած է թուրք տղաներու ձեռքով, պարզ թշնամութեամբ: Սակայն, պատրուակները պիտի չպակսէին կոտորած սորքելու համար եւ եթէ թուրքերը այնուամենայնիւ հանդարտ մնացին, մենք այդ կը պարտինք զլիաւորապէս մեր ինքնապաշտպան խումբերուն, անոնց մեծանուն Հրամանատարին, անոր ներշնչած երկիւղին: Թուրքերը տեսան, որ սերաստացիք այս

ՄԵՐԱՍՏԻՈՅ ԱՐԱՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Քարուէն, ամբակուս և հսկայ շէնք մը: Գմբէթի բարձրութիւնը 300 սարէն աւելի: Նմանը ունի Բղձիբի Ս. Ստեփաննոսը և ուրիշ մը էրզրումի մէջ: Երեքն ալ նոյն ճարտարագիտին ձեռքովը շինուած:

անգամ այլ եւս չպիտի ջարդուէին, ինչպէս 1895ին, այլ պիտի կուռէին, խոչըր կորուսաներ պատճառելով հակառակորդին:

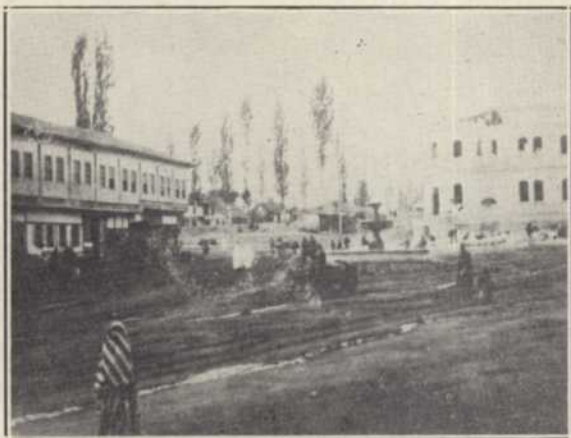
Բայց եւ այնպէս, ջարդի մղձաւանջն խապաւ չփարատեցաւ:

Ռազմիկը այնուհետեւ դուլ ու դադար չունէր. դպրոցին հետ միասին՝ զէնքն ու ժողովուրդի սպառազինումը դարձաւ իր գերազոյն նշանարանը: Ստորեւ կը բերենք ակնատեսներու հետաքրքրական վկայութիւնները Մուրատի այդ դուա յեղափոխական քարոզչութեան մասին: Տասնապետեան կը յիշէ բազմամարդ ժողով մը «գիշեր ուշ ատեն, Սվազի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ակումբին առջեւ», եւ խմբապետի մարդարէաշունչ խօսքերը.

Այս եկեղեցիին մարմարեայ Անգանէն տարիներով քարոզեցին Պետրոս Եպիսկոպոս Թահադճեան, Թորոս Գուշակեան, Շաւարշ Վրդ. Սահակեան: Բազմիցս, Անգանը վարադուրեւով՝ ստենախօսեցին Շաւարշ Վրդ., Տոբթ. Նազարէթ Տաղաւարեան, Դաշնակցական եռանդուն գործիչ՝ Բարսեղ Շահպազ եւ ՀեՐՈՍ ՄՈՒՐԱՏ:

ԾԱՆՅԹ.— 1915-ի ձմեռը, եկեղեցիի գմբէթի գաղաթէն խաչը վար առին: 1915-ի Յուլիոսին, Սերաստահայերու տարազրութեան ժամանակ, «Լքեալ գոյրեր»ով բնուցին եւ ճշին գներով «ձախեցին» թուրքերուն: Ժամանակ մը Քէմալական «Բանաս»ի վերածեցին: Սրբատեղի մը, ուր 300,000 Սերաստահայ ժողովուրդը տասնեակ տարիներով ազօթեց եւ արցունքներով սրբեց մարմարները, այժմ սրբապղծուած եւ շրջափակի բարձր պատերը փլցուած, կը դործածուի իբր զինուորական աէփօ (մթիբանոց):

Այդ եկեղեցիին նախապէս փոքր շէնք մը, 1594-ին, թուրքերու կողմէ գրաւուեցաւ: 1611-ին նորէն շինուեցաւ: 1705-ին նորոգուեցաւ: 1733-ին Առաջնորդարանը նորոգուեցաւ հիմէն: 1793-ին վերաշինուեցաւ: 1803 Յունիս 25-ին սկսան շինել երկու Սրբատուն, 2 Աւանդատուն, 7 ամբակուս Խորան, 5 դուռ, 12 սրահ, 24 լուսամուտներ: Սկզբներէ 13-ին աւարտեցաւ:

Սերաստիոյ բուրժ կառավարութեան շէնքին առջեւ, բուրժ հա-
գարապետ մը Մուրատը կը ծանօթացնէ բուրժ ժողովուրդին,
որպէս հայ փէտայի մը:

*«Ձե՛մ մտնար, հայ գիրերու փառաշուք յորեւ-
կանի օրերն էին. հազարաւոր բազմութիւն հրաւա-
ռութիւններ սարքելով, դառու-գունոնայով, պա-
րեր պարելով, եկան Ակումբին առջեւ ողջունելու
Սմբապետը ... Մուրատ կուսակցութեան կողմէ
նախ շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած պա-
տիւներուն համար, ապա վեր հանելով հայ գիրերու
պատմական արժէքը, սկսաւ ինքնապաշտպանու-
թեան քարոզ կարգալ. «Ո՛վ սիրելի հայրենակից-
ներ, եթէ կ'ուզէք, որ այս փառքի օրը յաւերժանայ
սերունդէ սերունդ, այժմէն ինքնապաշտպանու-
թեան մասին խորհեցէք... Ես այս փառաշուք օր-
ուան աւելի գէշ օրեր յաջորդելուն հոտը կ'առնեմ...
Եթէ այդ մասին չմտածէք, վա՛յ ձեզի»...*

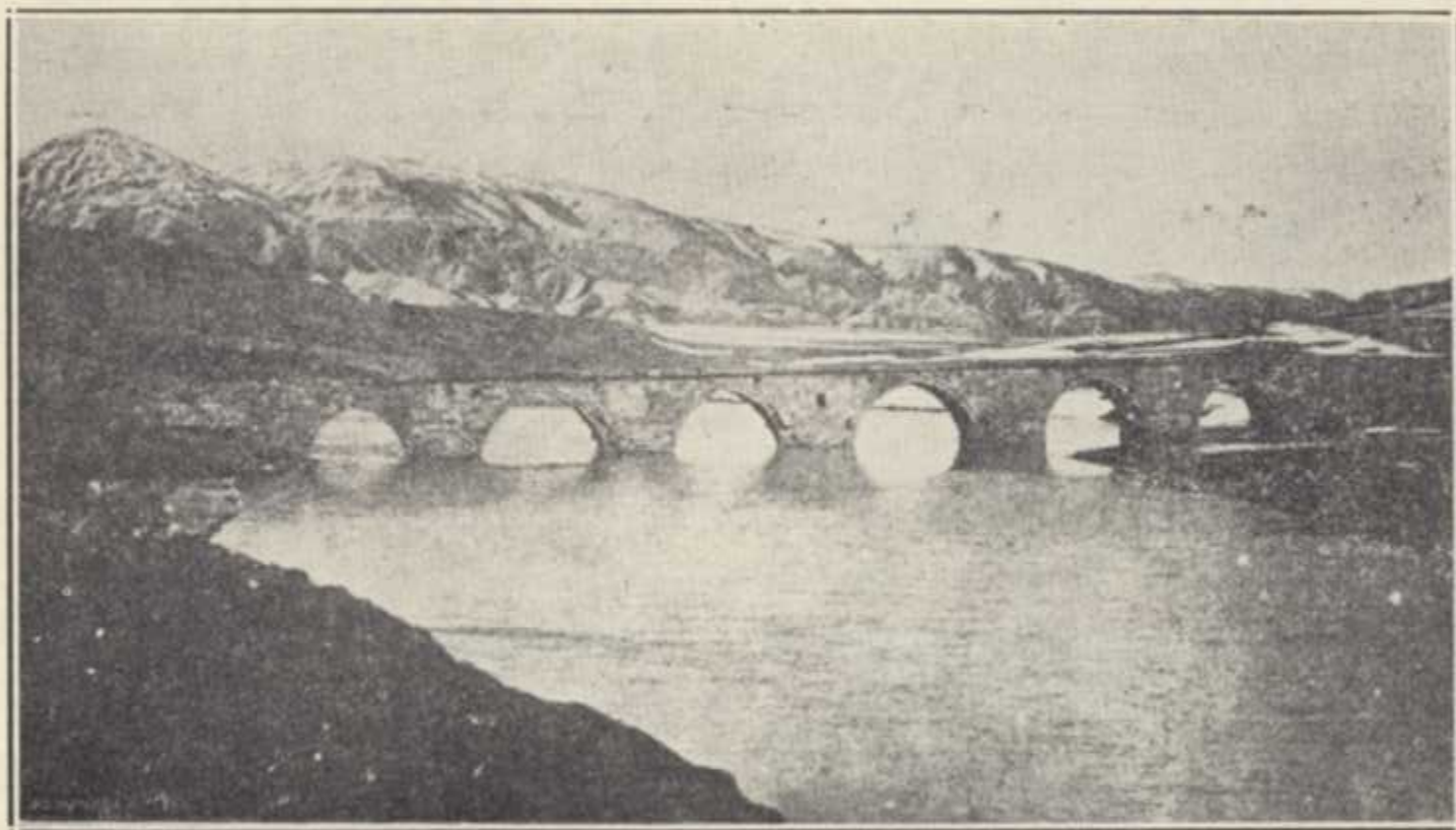
Ասանայէն յետոյ, ջարդի ու թալանի գերուականը դամոկլեան սուրի պէս կախուած էր շրջանի հայութեան վրայ: Սակայն անճար, ինքնօգնութեան բնազդէն զուրկ դաւառի ժողովուրդը 1895-ի օրերուն պէս ճակատագրապաշտ համակերպութեամբ՝ միայն Աստուծոյ ապաւինած էր: Եւ Ռազմիկի սիրտը կ'արիւնէր, ի տես այդ կացութեան, զէնքի ու ստրմամթերքի անբաւարարութեան: Բնականաբար, սոսկ կազմակերպութեան միջոցներով անկարող էր լրացնել այդ պակասը: Գիւղացիներու թուլամորթ առարկութիւնները լսելով, կ'ըսէր անոնց.

— Ի՞նչ օգուտ ունի, որ ախոռի ու քանի մը եղներու տէր ես. վաղը թուրքը կուգայ ու ոչ միայն եղներդ, այլ ևս զաւակդ ու քեզ ոչխարի պէս կը մորթէ, ինչպէս 1895-ին: Աւելի լաւ չէ՞, որ մէկ եզդ ծախես ու փոխարէնը զէնք գնես:

Մանկապարտէզի ուսուցչի մը համբերութեամբ կը բացատրէր, կը խրատէր, կը սորվեցնէր զէնք գործածելու եղանակը:

Յո՞ր մը Յաղթ գիւղն էր: Ընկերները սրուցեցին, որ Եկեղեցիին մէջ ժամասացութենէ յետոյ, Մուրաա բանախօսութիւն մը բնէ: Եկեղեցին լեցուեցաւ զբարոցական աշակերտներու և չափահասներու բազմութեամբ: Երկու հազարի չափ երկսեռ ժողովուրդ շունչերնին բռնած կ'ուկնդրէին սիրած առաջնորդին: Եւ Մուրաա այսպէս պարզեց իր բմբունումը վայրկեանի հրատապ պահանջներու մասին.

— «Ախրերներ, մեր ժողովուրդին գոյութեան համար ամենէն անհրաժեշտ բաներն են՝ ա. զէնք, բ. գրիչ, գ. դութան: Տեսէք, եզը ունի իր եզջիւրները, կատուն իր թաթը, շունը իր ժանիքը... Փոր-

ՊՕՂԱԶԻՁԻ ԿԱՄՈՒՐՁԸ, ուր 1915-ին Խորասանցի Նիկոլ Քէհեանի և ուրիշներու
նախքը տաղելով պայտեցին և վերջն ալ զանոնք գլխիվայր կախեցին:

ձեցէ՛ք զանոնք նեղել. այդ գործիքներով պիտի պաշտպանեն ինքզինքնին: Միթէ՞ դուք անոնց չափ ալ հասկացողութիւն չունիք ձեր կարիքներու մասին»...

Յաղթի վերեւ, լեռան՝ կողին կը բարձրանար Սենեքերիմեան օրերուն շինուած Ս. Հրեշտակապետ հռչակաւոր վանքը: Ամէն տարի, Վարդապետին քաղաքէն ու շրջակայ գիւղերէն կուգար այնտեղ ուխտաւորներու մեծ բազմութիւն: Մատաղ, կերուխում, խրախճանք, երբեմն ալ կոխու... տաքզլուխ ջահիլներու մէջ: Այդ կոխները արգիլելու համար, զախթիաներ ալ ներկայ կը դանուէին տօներուն...

Մուրատ ոչ միայն վերացուց կռուի յոռի սովորութիւնը, եւ զախթիաներն ալ հեռու պահեց, այլ եւ կ'օգտագործէր հանդիսաւոր առիթը՝ հայրենասիրութեան եւ համերաշխութեան գաղափարները արծարծելու: Ամէն տարի կը բանասուսէր այդ նիւթերուն շուրջ՝ երիտասարդ, վառվռուն բազմութիւններուն առջեւ: 1911-ին հոգ բացօթեայ, հրապարակային միթինկ մը կար եւ Խմբապետը վերստին քարոզ խօսեցաւ, նիւթ ունենալով զէնքի, զբէի, դուխանի սրբազան երրորդութիւնը: Ապա խօսք տրւաւ իրարու ետեւէ Սերաստիոյ Առաջնորդ Թորգոմ կալիսկոպոսին ու հանրածանօթ Շաւարշ վարդապետին, որոնք իրենց հերթին հայրենասիրական գեղեցիկ քարոզներ խօսեցան: Վանքը Խմբապետի սիրած վայրն էր, ինքն ալ ուխտագնաց ժողովուրդի զարդը: Մատաղիւր էր յարմար պատեհութեամբ երկբազործական դպրոց մը հիմնել այդ վանքին մէջ...

Սորվեցէ՛ք ինքզինքնիդ պաշտպանել — կ'աղաղակէր շարունակ քաղաքացիին ու գեղջուկին —

ծախեցէք, ինչ որ կարող էք եւ զէնք առէք: Եւ Խըմ-
րապետի շունչին տակ, մարտական խումբեր կը
կազմակերպուէին, եւ յատուկ խումբեր՝ արտա-
սահմանէն զէնք փոխադրելու:

«Կարճ ժամանակի ճէջ — կը հաղորդէ Վար-
դան Շահպաղ — Մուրատ կազմակերպեց ամբողջ
չրջանը, աշխատակցութեամբ քանի մը անձնուէր
ընկերներու, որոնք միանգամայն Կեղրոնական Կո-
միտէի անդամներն էին՝ զեղապործ Վահան Վար-
դանեան, բժիշկ Արշակ Պօղոսեան, Յովհաննէս Փո-
լատեան, Տիգրան Գույումճեան*): Քաղաքի մէջ
Մուրատ կազմակերպեց ոչ միայն արհեստաւոր դա-
սակարգը, երիտասարդութիւնը, այլ եւ հարուստ
վաճառականները, որոնք յանձնառու եղան աջակ-
ցիլ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գոր-
ծին: Կազմուեցաւ նաև Տիկնանց Միութիւն...
Կեղրոնական Կոմիտէի անդամներէն՝ Յովհաննէս
Փոլատեան պաշտօն ունէր մշտնջենական կապ պահ-
պանելու Իթիբիհատականներուն հետ:

Մուրատ ամէն կերպ կ'աշխատէր, որ միջկու-
սակցական վէճ մը չծագի: Հակառակորդ կուսակ-
ցութիւն մը ժողովուրդին մէջ գրեթէ չկար, բայց
ատեն-ատեն իրենց գոյութիւնը ցուցնելու համար,
հրապարակ կուգային Հնչակեան անունը կրող ան-
հատներ: Շրջանի գործիչ Վահագն Նալպանտեանին
Խմբապետը կը պատուիրէր կազմակերպել եւ զինել
ժողովուրդը, ամէն կերպ խուսափելով կուսակցա-
կան վէճեր ստեղծելէ»:

*) Յիշենք նաև Վարդան Շահպաղ, Բիճա, Զի-
մառացի Մկրտիչ եւ ողբացեալ բժիշկ Հայրանեանը:

ԶՄԱՌԱՅԻ ԲԻԶԱ ՆԻ ՎԱՐԳԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

Ուշագրաւ ներդաշնակութիւն մը կայ այս բոլոր ներբողայից վկայութիւններու մէջ, որ կուտան Ռազմիկի մասին մեր սերաստացի եւ այլ գործիչները, կուսակցական թէ չէ գոք: Ահա եւ Արմենակ Միքայէլեանը.

«Շատ անքուն գիշերներ անցուց, կը չափօճիէր ամենայնախին գիւղերը, կը քարոզէր, կ'աղերսէր, կը սպառնար... Շատեր իրենց լծկանը ծախեցին ու զէնք գնեցին: Նախկին յունական կոսայ հրացանները, որ հինցած էին, շուտով փոխարինուեցան Մանլըլտէր-ներով: Կարճ ժամանակուայ մէջ Սամսոնի վրայով մեր նահանգը մտան վաթսուն Մանլըլտէրներ եւ մեծ քանակութեամբ տասնոց մաուզէրներ: Քաղաքի եւ գիւղերու մէջ բոլոր մարտական խումբերը Մուրատ կը զինէր այդ նոր ձեւի հրազէններով. եւ կը ծախէր նոյն գներով, ինչպէս գներ էր կուսակցութիւնը: (Ուրիշ, Հակառակորդ տարրեր չարաչահութեան աղբիւր դարձուցին զէնքի առեւտուրը): Այս բոլորը 1910 թուականին էր: Հակառակ քաղաքացիներու անվերջ խնդրանքին, որ Հարատուի Սվազ, Մուրատ իր պայծառ հեռատեսութեամբ նախընտրեց բնակիլ գիւղ, որպէսզի չկաշկանդուի քաղաքի կապերէն եւ կրնայ աւելի ազատօրէն շարունակել իր դործունէութիւնը: Չէր ախորժեր կուսակալի այնքան սիրալիբ վերաբերմունքէն եւ թուրք երեւելիներուն շողոքորթ հրաւերներէն, որոնք իրենց մութ կողմերն ունէին... Այդ հրաւերներն ու խնճոյքները Մուրատի շուրջ թակարդներ լարելու կոչուած էին, ինչպէս յետոյ պիտի պարզուէր»...

Մուրատի կապերուն եւ թուրքերու մէջ ունեցած հմայքի մասին կը գրէ միւս սերաստացի հայրենակիցը՝ Մկրտիչ Միքայէլեան.

«Ինքնապաշտպանութեան համար գիւղէ գիւղ անձամբ կ'այցելէր: Երբ որ մեր գիւղը դար, մեզի հետ կ'ըլլար, մեր տունը: Եւ այդ պատճառով շրջանի թուրքերը ինձմէ կը վախնային. «Մուրատ

փառայի ընկերն է, կ'ըսէին, գրպանը պայթուցիկ խնձոր կ'ըլլայ»... Եթէ հայ մը թուրքի հետ կամ կառավարական մի գործ ունենար, Մուրատի բարեւոյ կը կարգադրէր: Ան կառավարութեան ամէն տեսակ պաշտօնեաներուն «բարեկամ» էր, մեծին ու սղտիկին: Բայց ամենէն աւելի մտերիմ էր զՂըւպաշ հազարապետի մը հետ»...

Մուրատ կապ ստեղծած էր Տիվրիկի, Գարահիսարի եւ Կիւրինի կազմակերպութիւններուն հետ, որպէսզի, ի հարկին միացեալ ոյժերով կարողանան զիմադրութիւն ցոյց տալ հայատեաց խուժաններուն: Շատ ոգեւորուած էր իր յաջողութիւններով եւ միշտ կ'ըսէր. «Վստահ եմ, որ թալանի կամ զինուած յարձակումի պարագային հայեր պիտի կրնան զիմադրել, որովհետեւ թուրք ժողովուրդը այս անգամ իր առջեւ պիտի դանկ զիտակից ու զինավարժ երիտասարդութիւն եւ իր շահերը հասկցող ժողովուրդ մը»:

Ընկերները հիացումով կը խօսին նաեւ Հայդուկի աղնիւ, անկաշառ բնաւորութեան, անոր անհատական եւ ընտանեկան առաքինութիւններու մասին: 1911-ին, երբ նա քանի մը ամսով Պոլիս գնաց (որպէս պատգամաւոր Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովին), հակառակորդները, օգտուելով այդ երկարատեւ բացակայութենէն, չարամտութեամբ լուր տարածեցին, — մասնաւորապէս քաղաքի կանանց Միութեան շրջաններուն մէջ — թէ Մուրատ զրամները հաւաքեց իրր թէ կուսակցութեան համար, խարեց նուիրատուները, «առաւ ու փախաւ»:

Վարդան Շահպազ, որ կը պատմէ այդ տխուր

իրողութիւնը մեզի զրկած իր տեղեկագրին մէջ, հետեւեալը կ'աւելցնէ .

«Երբ Մուրատ Կ. Պոլսէն վերադառնալով, լսեց իր մասին տարածուած անարգական զրոյցները, ժողովի հրաւիրեց Կանանց Միութիւնը, խօսեցաւ առանց յուզմունքի, բացատրեց ամէն բան եւ վերջը ըսաւ հեզնօրէն . «Ես ձեր զրամները տարի ու կերայ, հիմա եկած եմ, բերէք ձեր հաշուետարակը, որ ամէն մէկիդ տուած զրամները իրենց վերագարձնեմ» : Ու նստաւ տեղը, բաւական սպասեց, տեսաւ, որ ոչ ոք կը համարձակի խօսք մը ըսել . կրկին անգամ երկարօրէն բացատրեց Միութեան նւապատակը եւ ըսաւ . «Ով որ մեզ վրայ վստահութիւն չունի, կարող է հրաժարիլ» : Եւ այս խօսքերով փակեց ժողովը» :

Անհաշիւ են զրոյցներն ու պատմութիւնները հերոսի կեանքէն, որոնց մէջ կը ցոլայ յեղափոխականի ազնիւ, անչահասէր, ասպետական հոգին : Հայրենակից մը, Տ. Կորկոտեան, հետեւեալ սրբատուչ տողերը կը զրկէ մեզի (Ամերիկայէն) — «Փոքրիկ զրուագ մը Մուրատէն» խորագրով .

«Այն պահուն, երբ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով հայ ժողովուրդը երեւոյթական ազատութեան մը խելացնոր գինովանքը կ'ապրէր, Պոլսէն ու արտասահմանէն դէպի ներքին գաւառները խռժող ազգային, քաղաքական ու յեղափոխական գործիչներու խանդավառ շունչին տակ, առջին անգամ ըլլալով, Սերասաիոյ մէջ, Լուսարբեր լսարանական բեմին վրայ ճանչցայ զինքը, գաղափարական այդ մեծ մարտիկը՝ Սերասուացի Մուրատը :

Հազիւ քառասուն տարեկանի երեւոյթը ունէր,

միջակէն վեր հասակով, թիկնեղ ու առնական: Քիչ մը ծաղկած դէմքին վրայ զոյգ մը աչքեր՝ արծուային նայուածքով, դունչին տակ մտուտ ծալքեր, թաւ պեխերով շքաւորուած, ճակատ մը լայն ու պայծառ, սեւ ու խիսառատ մազերով շրջանակուած, ձայն մը՝ հուժկու, ազդեցիկ, իսկ արտայայտուելու ինքնեկ, դիւրեկան շեշտ մը՝ անդիմազրելիօրէն գրաւիչ ու փոխանցիկ:

Կը խօսէր յտակ, պարզ ու անսեթեւեթ, այլ՝ աշխոյժ ու հաստատ, յոյժ փորձառական ու թեւազրիչ, մարդարէական յայտնութեամբ մը՝ որմէ գրաւուած կը մնար դինք ունկնդրողներու հազարաւոր բազմութիւնը:

Այդ օրերուն Սերաստիոյ մէջ շատ էի տեսեր ու լսեր քաղաքական եւ յեղափոխական գործիչներ, աւելի զարգացած ու պերճախօս, բայց այդ շատերուն մէջէն, մինչեւ այսօր, ամենէն աւելի Մուրատի յուսաւոր դէմքն եղաւ, որ սրտիս մէջ անեղծ մնաց:

Բանախօսութենէն վերջ, խումբ մը տղաքներ, իր օձիքը չձգեցինք, ու, լսարանի մասնաւոր սենեակին մէջ պաշարելով զինքը, ստիպեցինք որ դըրուազ մը պատմէր մեզի իր յեղափոխականի կեանքէն. լսեր էինք արդէն թէ՛ այնքան բեղուն էր եղած ան, փոթորկալից ու հետաքրքրական: Բայց ի դ՛ուր: Մուրատ հանդարտեցնելով մեզ, պաշտելի համեստութեամբ մը հետեւեալը ըսաւ. —

«Ես անձնապէս պատմուելու արժանի գործ մը տեսած չեմ բնաւ: Ինձի վիճակուած պաշտօնը Սասնոյ սարերուն վրայ՝ Անդրանիկին ու Գէորգ Չաւուշին հաց ու ջուր տանիլն եղաւ...»:

Այդ պահուն էր, որ Մուրատ մեր պատանեկան աննեղ հոգիներուն առջեւ յեղափոխական ճշմարիտ

առաքեալի մը կերպարանքը ստացաւ :

Երեք տարի վերջ, 1912-ի աշնան, երկրորդ անգամ Մուրատը տեսայ Եւզոկիոյ մէջ, ուր եկած էր կուսակցական ու կազմակերպչական դործով: Այդ միջոցներուն իր հզօր անհատականութիւնն ու խօսքը կախարդական ներդործութիւն մը ունեցան մինչեւ այդ ազգային ու հասարակական դործերու հանդէպ թոյլ վերարերում ունեցող Եւզոկիոյ երիտասարդութեան լայն խաւերուն վրայ, որոնք սթափած խոր թմբութենէ մը, խանդարորբ հետաքրքրութեամբ ու նախանձախնդրութեամբ նետուեցան դէպի ազգային ու մշակութային ասպարէզը:

Այդ թուականներուն Եւզոկիա այցելութեան եկած էր նաեւ մայրիկս, որ երկու ամիս ինձ մօտ մնալէ վերջ, կ'աճապարէր այլեւս վերադառնալու իր զաւակներուն մօտ, Սերաստիա: Բայց, ինչպէ՞ս պիտի ճամբորդէր միայնակ կին մը: Մտալիկող հարց մը, որուն իսկական դժուարութիւններուն պիտի գիտակցին այն կիները միայն, որոնք թուրքիոյ մէջ առանձինն ճամբորդելու հարկադրանքին տակ գտնուած են: Բարեբախտաբար, սակայն, այդ միջոցներուն կ'իմանամ, որ Մուրատ եւս կը պատրաստուի Սերաստիա մեկնելու: Թէեւ անհամարձակ, բայց հարկադրուած զգալով կը դիմեմ իրեն ու կը խնդրեմ, որ մայրիկս իրեն հետ տանելու դոհողութիւնը չխնայէ ինձի: Մուրատ յայտնելէ վերջ, որ արդէն երկու ընկերակիցներ ալ ունի իրեն հետ ու կառքին մէջ տրամադրելի տեղ չկայ ուրիշ ուղեկից մըն ալ ընդունելու, կրկին սիրով կ'ընդունաջէ ինդրանքիս ու կ'ապահովցնէ զիս, որ մայրս, իբրեւ իր հարազատ մայրը, ճամբու ընթացքին պէտք եղած հոգածութիւնն ու պաշտպանութիւնը

պիտի վայելէ իր կողմէն :

Մեկնումի օրը, Մարիճա հանումի պանդակին մէջ, հանգիստ սրտով ողջներթ կը մաղթեմ մայրիկիս, Մուրատին եւ իր ուղեկիցներուն :

Չորս օր վերջ, եղբայրս Սերաստիայէն տեղեկագրելով, որ մայրս ողջ եւ ապահով տուն հասած է, իր նամակին մէջ կը կցէր նաեւ հետեւեալ դրուագը .—

«Նւղոկիայէն մինչեւ Սերաստիա, մայրիկիս կատարած ճամբորդութիւնը Մուրատի հետ, վերջին ծայր հասնելի ու անմոռանալի եղած է : Միայն թէ՛ առաջին օրը, կէս օրէ վերջ, Չամլը Պէլի գազաթը գտնուած խանին մէջ երբ ճաշելու իջած են, մայրիկս իր գլխու մետաքս շալը (ծածկոց) ինչպէս կ'ըլլայ, ընդհանուր զուարճութեան մէջ հոն կը մոռնայ, ու, լերան բարձունքէն վար իջնելէ եւ Յէնի Խան հասնելէ վերջ միայն իր կորուստին կ'անդրադառնայ : Խեղճ կիներ նախ կը շուարի եւ չ'ուզեր խնդիրը յայտնել, բայց իր դէմքի յանկարծական տխրութիւնը կը մատնէ եղելութիւնը, որմէ ազդուած՝ Մուրատ առանց վայրկեան կորսնցնելու, կը ցատքէ կառքի մէկ ձիուն վրայ ու կը թռչի դէպի Չամլը Պէլի բարձունքը, (գրեթէ 2½ ժամուան տաժանելի ճամբայ) ու շալը գտնելով, դիչերուան ուշ առնն կը վերադառնայ իր ընկերակիցներուն մօտ, Յէնի Խան :

Մուրատի հազարաւոր հերոսական պատմութիւններուն քով, թերեւս այս աննշան ու անկարելոր դրուագ մը մնայ : Բայց, դուք չէ՞ք տեսներ Մուրատի անձնուէր, աննման ու մեծ հոգին, որ այս փոքրիկ դրուագին մէջ իսկ, վճիտ բիւրեղացումով մը կ'արտացոլայ» :

Պատկառանք ունէր մեծերուն հանդէպ, մեծերն ալ զինքը պաշակելու չափ կը սիրէին:—

— «Եավրու աղայ է Մուրատ,
Հազար կայ՝ մէկ չի արժեր
Մէկ կայ՝ հազարներ կ'արժէ»...

Մեծերուն հետ մեծ էր, պզտիկներուն հետ՝ պզտիկ:

Ունէր երբեմն բարկութեան, ցասումի բորն-
կումներ, բայց առհասարակ բարեհամբոյր էր, զիւ-
րահազորդ, անոյշ: Որքա՛ն ճիգ թափեց Հնչակեան
ու ալլ հակառակորդները համերաջխութեան ու հա-
մադորժակցութեան բերելու «Դաշնակցութեան»
հետ: 1910-ի վերջերը — կը պատմէ սերաստացի Ոս-
կան Երկանեան, որ մեծ պատերազմին զինուոր ե-
ղած էր թուրք բանակին մէջ — կիրակի օր մը Հըն-
չակ-Դաշնակ միացման համար ժողով կայացաւ
մորթահաւաք Նշան Տէր Յովհաննէսեանի տանը:
Ներկայ էին Դաշնակցականներէն Մուրատ (Ատենա-
պետ), Կայծակ Առաքել, Վարդան Շահպաղ, Վա-
հան Վարդանեան, Յովհաննէս Փօլատեան, Յար-
Վարդուկեան, Վահան Մեծատուրեան, Յար. Տամ-
րամայեան: Հնչակեաններէն ներկայ էին Գրիգոր
Նալբանդեան, Խորախոնցի Մուրատ, Միհրան Չու-
ղասղեան, Միհրան Իսպիրեան, Տիգ. Շիրինեան,
Տէվէ Տիգրան, Ստեփան Թէլլալեան եւ բազմաթիւ
ալլ ունկնդիրներ: Ինքնապաշտպանութեան հարցին
չուրջ՝ ոչ մի տարակարծութիւն: Վէճը ծագեցաւ
Միացեալ Կազմակերպութեան անունին շուրջը: Կը
խօսուէր «Հ. Յ. Դաշնակցութեան քոյր Հնչակեան
կուսակցութիւն» անուանման շուրջ: Եւ այդ առթիւ

ժողովէն Հեռացան Տիգ. Շիրինեան, Տէվէ Տիգրան
 եւ ուրիշներ: Մուրատ, յուզուած խորհրդակցու-
 թեան ձախողանքէն, ըսաւ.

— «Անունի կամ բառի համար իրարմէ խրաչե-
 ցանք ու դժբախտարար տեղի տունք, որ թշնամին
 դրաւ միր գիրքերը» . . .

Ընդհանուր ճակատ սակցծելու մտքով տար-
 ուածը Հայդուկը չէր վհատեր եւ կը շարունակէր
 տեսակցութիւններ ունենալ միւս տարրերու զեկա-
 վարներուն հետ:

* * *

Սօսք տանք դարձեալ Երուսաղէմի մեր յար-
 ցելի թղթակցին (Տաննապետեան), որ սրտառուչ
 ձևով կը ցուցադրէ իր մեծ հայրենակցի դադանի
 ձեռնարկները, անոր լեզենդական «Բէկասն» ու
 «Ատաղիկը» եւ անոր քանի մը յատկանշական ժեսթե-
 րը: Այդ ցրիւ էջերուն մէջ մեր առջեւ նորէն կը
 պատկերանայ ամբողջ Մուրատը՝ անձնուէր մարտի-
 կի իր թովիչ կերպարանքով:

«Աերաստիոյ քաղաքին եւ շրջանի Դաշնակցա-
 կան լաւ տղաներէն 12-16-նոց մարտական խումբեր
 կազմած էր, որոնց շարաթը երեք անգամ զինա-
 վարժութեան փորձերուն կը հսկէր: Սվազի խում-
 բերուն փորձերը տեղի կ'ունենային Մէրէքիւմի լե-
 ուր, քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու: Ամէն տղայ
 կարգով 8-12 փամփուշտ պիտի արձակէր: Ստաիւ
 արգիլուած էր տղոց դուր տեղը փամփուշտ նետելը:
 Պզտիկ պատմութիւն մը իմացած եմ, հետաքրքիր է
 հոս յիշել զայն:

Օր մը, Մուրատ տղաներուն անձնուիրութեան
 ու զոհողութեան ոգին փորձելու մտօք կ'ըսէ.
 «Չեզմէ ո՞վ է այն քաջը, որ զիմացս կրնայ կենալ,

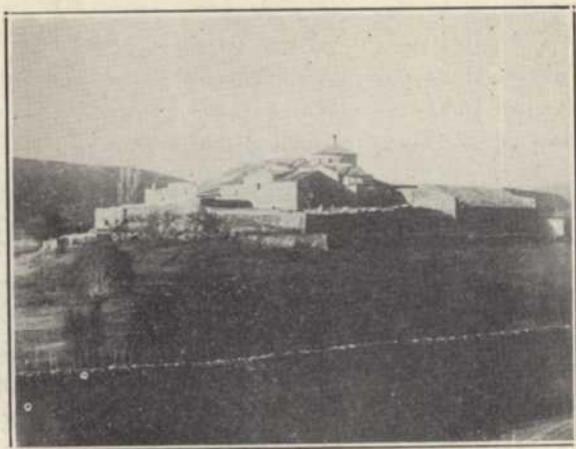
ԱՐԱՐ ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ: ՈՂՁ:

Իր գլխուն վրայ ուղիղ կեցած հաւկիթ մը կամ սուրճի գաւաթ մը ունենալով, որուն ես նշան պիտի բռնեմ եւ գէնքը պարպեմ: Թէեւ Մուրատի ճիշդ նշան առնելու վրայ կասկածիլ ներելի չէր, եւ սակայն աղաներէն շատ քիչեր են որ ինքզինքնին այդ

վտանգաւոր փորձին կ'ենթարկեն, բայց թէ ինչպէ՞ս. հազիւ Մուրատ զէնքը աչքին դրած, տեղի կուտան՝ կը փախչին: Վախի եւ անփորձութեան յատկանիչ, հակառակ անոր որ Մուրատի նշանաւական կարողութեան առաջնութեան մասին առասպելի կարգ անցած զանազան պատմութիւններ շրջան ըրած էին. ահա անոնցմէ մէկը: Կը պատմուէր թէ՛ (այս պատմութիւնը հօրմէս լսած էի) խումբ մը Յեղափոխականներ ատենօք, երբ Սասունի վրայօք անցնելու վրայ եղած են, հարկադրուած կիրճէ մը իրենց ճամբան շարունակելու, հոն կը հանդիպին վրանարնակ քիւրդ աշիրէթի մը: Մուրատ կը տեսնէ որ աշիրէթապետը, վրանին ներսի կողմէն զէնքը ձեռքին զիբենք կը լրտեսէ փոքրիկ բացուածքէ մը. խսկոյն մասին հրացանը ուսէն վար առնելով, ուղիղ անոր աչքին նշան կ'առնէ եւ կը յաջողի իր կէտ նպատակին հասնիլ:

«Երբ Ատանայի ջարդը պատահեցաւ, ըսինք որ նոյն օրերուն Սվազն ալ ահ ու սարսափի մէջ էր: Մուրատ՝ առանց ատեն կորսնցնելու՝ քաղաքին բոլոր թրքարնակ թաղերը ապրող հայերուն տուները մէկական զէնք ցրուեց. իսկ լաւազոյն դիրքը ներկայացնող տուներն ալ, միշտ իր տղաները տեղաւորուած պահեց, միւս կողմէն հարիւրաւոր լեցուն քարիւղի թիթեղներ փոխադրեց այն կեդրոնները, ուրկէ հնարաւոր կը դառնար զիրութեամբ կրակելը թրքաց թաղերը. այս ամէնը ի հարկէ բոլորովին ծածուկ կերպով կատարած էր եւ կատարած էր ինք, տեղւոյն Դաշնակցութեան սրտումով:

Կիրակի օր մը, Մուրատ՝ քաղաքին Ազգ. լսա-

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ՍՈՒՐԲ ԵՇԱՆ ՎԱՆՔԸ,

ուր 1910-ին Մուրատի ամուսնուրեան ծէսը կատարուեցաւ :

րանին մէջ խօսելու պատրաստուած էր, երբ հարիւրապետ Թուրք սպայ մը, որ Սվազ այդ օրը ժամաներ էր, չեմ գիտեր ուրիշ, փնտռելով եւ իմանալով որ Մուրատ լսարանն է, հոն եկաւ եւ բազմահարիւր ներկաները ճեղքելով ուղիղ Մուրատին հասաւ, անոր պարանոցը նետուեցաւ, ճակատն ու ձեռքը համբուրեց՝ արցունքը աչքերուն եւ ինքզինքը ծանօթացնելով Մուրատին, կողքին տեղաւորուեցաւ անոր երկու ձեռքերը միշտ իր ձեռքերուն մէջը պահած . ի հարկէ մենք հանդիսականներս այդ յուզիչ պատահարին անտեղեակ մնացինք եւ ապշած կը գիտէինք զիրենք . վերջ ի վերջոյ երբ բանախօսներու շարքը լրացաւ, սպան՝ օրուայ ատենապետէն խօսելու իրաւունք ձեռք բերած՝ բեմ բարձ-

րացաւ եւ պատմեց հետեւեալը — Ինքը եղած է ժամանակին Մշոյ դաշտը, բուռ մը յեղափոխականներուն դէմ հաղարաւոր զինուորներով կռուողներէն մէկը. կռիւր իրենց պարտութեամբը վերջացած է եւ ինքը վիրաւոր ինկած է կռուին դաշտը. կռուէն վերջ յեղափոխականներ, երբ թուրք վիրաւորները մեռածներէն կը զատեն, զինքն ալ վիրաւոր կը դրանեն: Մուրատ իր ուսն առած զինք կը տանի յեղափոխականներուն թաղստոց քարայրները, իրեն դեղ ու դարման կ'ընէ եւ ամենավերջն ալ կը լաւացնէ զինքը: Մուրատ նորէն ուղեկից դառնալով իրեն՝ ապահով կը հասցնէ զինքն իր բնակարանը: Եկած է Սվազ իր երախտազիտութիւնը Մուրատին յայտնելու...:

* * *

«Գաւառին անպարկէշտ տղոց սարսափն էր... Մուրատին մուտքը շատ զօրաւոր էր. իր դրսերեւոյթը բոլորին ալ պատկառանք կ'ազդէր, հայ թէ թուրք իր անձին նկատմամբ մասնաւոր յարգանք կը տածէին, կը սիրէին զինքը իր անկեղծութեան, ծայր աստիճան համեստութեան պատճառով. ան ինքնագով բնաւ չէ եղած. իր բանախօսութիւնները շարունակ կը համեմէր յեղափոխական դրուագներով, մասնաւոր քաջագործութիւնները միշտ ուրիշներուն՝ Անդրանիկին, Գէորգ Չաուչին, Հրաչյրին, Կայծակ Առաքելին վերագրելով: Իր այս համեստութեան պատճառով բոլորը, բոլորը կը սիրէին զինքը: Նոյնիսկ Հնչակեաններ, որ այնքան հակառակ էին Մուրատի պատկանած կուսակցութեան, իր ներկայութենէն միշտ կ'ակնածէին:

Թուականը մոռցած եմ. 1910-ին ըլլալու էր. «Արմենեան-Արելեան» դերասանական խումբը իր

կազմով Սերաստիա գալով, տեղւոյն Դաշնակցական քլբը կ'իջևեանին, այնտեղ ծանօթներ ունենալով. ասիկա պատճառ կը դառնայ, որ որոշ մարդիկ յիշեալներուն «Արցունքի Հովիտ»ը թատերախաղին Ազգ. լսարանին մէջ ներկայացուելուն հակառակին, եւ մինչեւ անգամ կ'որոշեն կազմակերպիչներ, որ ներկայացման զիշերը կռիւ հանեն թատրոնին կողքի սենեակին մէջ եւ թատրոնը խանգարեն: Տեղական Դաշնակցական կոմիտէն լուր կ'առնէ, լուր կ'ունենայ նաեւ Մուրատը եւ անմիջապէս կոմիտէի անդամներուն միացած կը փութայ թատրոն: Հնչակեան պաշարագույններ, մսազորք, թիթեղազորք թափթփուկներ, որ բիրերով եկած էին, երբ կը տեսնեն Մուրատին գալը, կը սմքին տեղերնին եւ կամացուկ խոյս կուտան առանց ձայն ծպտուն հանելու:

«Մուրատ Սլազի մէջ գտնուած Ժամանակաշրջանին դիտաւորարար երկու հատընտիր ձիեր ունեցած է. առաջինը «Ասաղիկ»ը, երկրորդը «Բեզաս»ը: Ասաղիկը՝ իր հին ընկերն էր, յեղափոխականի շրջանէն հետը բերած. բայց օր մը անդարմանելի հիւանդութենէ մը բռնուած էր եւ հարիւրներ արժած Մուրատի քսակին. Մուրատ երբ կը տեսնէ որ դարմանել անկարելի է, զինքը տառապանքէ ազատելու սիրոյն արցունքը աչքերուն կը կապէ ծառի մը եւ կը հրամայէ խփել: Զի դիմանար ցաւին. կը յշտակցի անոր կորուստին, որովհետեւ «Ասաղիկ» զինքը շատ մը փորձանքներէ փրկած էր կռիւի տաք պահերուն: Նոր մը կ'ունենայ, տակաւին փոքր հասակէն դայն ալ կը կրթէ, ճիշդ այն կրթութիւնով, ինչ որ հայր մը իր զաւկին, զինուորական մը իր սիրած զինուորին կուտայ: Այս վերջինը որ վա-

բութան «Բեզաս» անունով մկրտեց, շատ լաւ կը ձանձնամ, եւ քանիցս ներկայ եղած եմ իր խաղերուն. Մուրատէն զատ ոչ ոքի կը հպատակէր եւ ոչ ոք իրեն կը մօտեցնէր. իր կերը Մուրատին ձեռքէն պիտի ուտէր. Մուրատ երբ հրամայէր, չորս ոտքերը փռած իր տիրոջ առջեւ զիրքի ձեւով կը պառկէր բոլորովին խաղաղ հողիով. թնդանօթ արձակէիր՝ տեղէն չէր շարժեր, մինչեւ տիրոջ հրամանն ստանալը. չափազանց արագավազ էր, կարծես թըռուէն:

Անգամ մը դարնան առաջին ամիսներուն ձիարչաւ կազմակերպուեցաւ Մ. Նշան վանքին կից անտառին մէջ: Ես պատահաբար ներկայ գտնուեցայ եւ ականատես եղայ «Բեզաս»ի յաղթանակին: Դաւուացի անասնապահներ, այդ օրը իրենց ձիերը դաշտ հանած էին անոնց խամերը քակելու համար. նոյնը բրած էր Մուրատ. դաւուացիները որ մեծաւ մասամբ Հնչակեաններ էին, վստահ իրենցիներուն, փափաք յայտնեցին «Բեզաս»ին հետ մրցումի ելլելու: Մուրատ սիրով ընդունեց. կարգի շարուեցան տասնի չափ ձիաւորներ, որոնց կարգին նաեւ Մուրատը: Արչաւի ազգանշանը տրուեցաւ, բոլորը քըշեցին իրենց ձիերը եւ հակառակ որ Մուրատ նպատակով սպասեց 3 վայրկեան եւ վերջը վազցուց «Բեզաս»ը. հրեղէն ձին ակնթարթի մը մէջ, բոլորը անցաւ եւ յաղթանակը շահած վերադարձաւ... սպառնալի մատնելով ներկաները:

Զիով իր պտոյտներն ու անցքերը միշտ ուշադրութիւն կը զբաւէին: Օր մը նորէն հանդիպեցայ իր հրեղէն «Բեզաս»ին նստած, այս անգամ իրեն կ'ընկերակցէին Վարուժանն ու Թոգաթի Առաջնորդ Շաւարշ վրդ. Մահակեանը. անոնք ալ ձիաւոր: Կէս

ՇԱԽԱՐՇ ՎՐԳ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Ծնած Շաղին Գալասար: Արմաշու վանքէն: Գուրեան Սրբազանի աշակերտ: 1908-1910 Սեր. քաղաքին ազգային 11 դպրոցներու ընդամենուր տեսուչ: Առաջնորդական փոխանորդ Սերաստիոյ մէջ: Թոգատի առաջնորդ՝ 1911-էն սկսեալ: Մտերիմ Մուրատի: Նահատակուած Թոգատ-Սերաստիա համբուն վրայ, Յունիս 2, 1915-ին:

*օրէ ետք էր, արեւը դէպ արեւմուտք չափով մը
թերուած էր. Ս. Նշանի բարձունքին մշակուած
հսկայ անտառին մայրիկի եւ սօսիի ծառերը անսահ-
ման զովութիւն կը սփռէին իրենց շուրջը. ամառ-*

ուայ այդ տաք օդին, մեր երեք ձիաւորները իրր երեք անմահ հերոսներ, մին՝ սուրի, միւսը՝ զրչի, երրորդը՝ խաչի եւ աւետարանի, Ս. Նշան վանքէն դուրս թռան եւ սկսան հոն հաւաքուած երկսեռ րազմութեան հուռոսներու մէջ, սրարչաւ յառաջանալ «Անապատ» կոչուած վանքը, ուր ազգ. որբանոցը հաստատուած էր. շատ հաւանական է որբերու այցի կ'երթային: Տեսնելու եւ հրճուանք զգալու տեսարան էր այս երեք հայ մարդոց զնայքը. Մուրատը՝ իր յաղթական կուրծքը, Վարուժանը իր խորհոզ ճակատը, իսկ վարդապետը իր մետաքսէ վերարկուին լայն թեւերը, զով հովին տուած կը թռչէին:

Անոնք նոյն օրն իսկ, առտուն երբ քաղաքը իրարու միացած վանք երթալու որոշում կը կայացրնեն, նախ քան քաղաքէն մեկնելնին՝ կ'այցելեն տեղւոյն առաջնակարգ նկարող՝ Ընքապապեան Եղբայրներուն եւ կը նկարուին (լուսանկար) իրենց ձիու վրայի երեւոյթը առաւել եւս խորհրդաւոր դարձնող նկար մը:

Վարդապետը կեդրոնը՝ խաչ ի ձեռին, Մուրատը աջ կողմը՝ սուրն ի ձեռին, իսկ Վարուժանը ձախ՝ անմահ գրիչը բռնած:

Հայերէնէն զատ՝ թուրքերէն լեզուով ալ կրնար քարոզել եւ իր զղացածը յստակ արտայայտել: Երբևմն ալ փիլիսոփայելով իր խօսքերը վերլուծումներ կ'ընէր, հակառակ անոր որ եղած են պահեր, երբ մէկու մը հետ թուրքերէնով պիտի խօսէր զրժուարութիւն կը կրէր բառերու դասաւորման համար, թէեւ այս իր գաւառ ոտք կոխելու նախօրեակին էր: Իր թուրքերէն լաւ խօսելու ձիրքին ծանօթացայ հետեւեալ առիթով:

Օր մը, Եփրեմի մահուան շանթահարիչ լուրը Սվազ ա'լ հասաւ. տեղւոյն Գաշնակցական կոմիտէն իր Ակումբի ընդարձակ պարտէզին մէջ մասնաւոր սզահանդէս կազմակերպեց. կիրակի մըն էր եւ կէս օրէ վերջ պարտէզը իր տարածութիւնով ամբողջովին լիքն էր: Բազմահարիւր հայերու կողքին կային նաեւ բարձրաստիճան թուրքեր, որոնց հետ իթթիհատական լիտրներ եկած էին մեծ հերոսի անմահ յիշատակը յարգելու պատիր ղիմակին տակ: Հանդէսին կը նախապահէր Սերաստիոյ առաջնորդը՝ Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեանը, որ նոյն օրուայ հանդէսին բացման եւ փակման խօսքերէն զատ, մէջ ընդ մէջ երիցս բեմ բարձրացաւ արցունքը աչքերուն եւ Գաշնակցութեան հմայքն ու գործունէութիւնը պանծացուց: Մուրատ այդ օրը հարկադրուեցաւ իր բանախօսութիւնը թուրքերէնով կատարելու. բեմ բարձրանալէ ետք, իր թրքազիտութեան վրայ կասկածելով, համեստօրէն ներկաներէն թարգման մը հրաւիրեց, եւ սակայն սկիզբէն մինչեւ յաւարտ, որ տեւեց $\frac{3}{4}$ ժամ, բնաւ անոր պէտք չունեցաւ: Նոյն իսկ կրցաւ իմաստասիրաբար խօսիլ, թուրքերէն ըսելով. «Գուք ազնիւ հայեր, որքան կ'ուզէք ամուր փակեցէք ձեր բնակարաններուն դռներն ու պատուհանները. թող ըլլան անոնք անգամ երկաթէ, նորէն վաղը աշխարհի չորս ծայրերուն մըրկացող հողմերը Եփրեմի աճիւններէն մէկ մէկ աննշան մասնիկներ ձեր դռներուն եւ պատուհաններուն ծերպերէն ներս պիտի նետեն, ուրտեղ հայ արզանդ մը կայ եւ վաղը ասոնք նոր Եփրեմներ պիտի ծնին»:

* * *

Մէկ երկու տարուան ետանդուն քարոզչութեան

չնորհիւ — դպրոցի, դէնքի, ինքնապաշտպանութեան շուրջը — բան մը փոխուեցաւ, անշուշտ հայ գեղջուկի եւ քաղաքացիի մտայնութեան մէջ: Հայը այլեւս նախկին ռայեան չէր, թուրքի թալանին, անոր անիրաւ ոտնձգութիւններուն նա կը դիմադրէր եւ իր արդար իրաւունքն ու իր աշխատանքի վատակը չէր թողուր յափշտակել. չէր թոյլ տար նա եւ իր անձնական եւ ընտանեկան պատուին հետ խաղալ, ոչ ալ սանձարձակ կեղեքել զինքը, վաշխառուական անվերջ տոկոսներով: Ժողովուրդի տնտեսական կեանքը կը բարելաւէր, չնորհիւ կազմակերպութեան եւ միութեան: Մուրատ ստեղծեր էր կուռ, միակամ հայութիւն, որ միանգամայն գիտակից էր իր շահերուն, դէպքերը կը կռնէր, կը քննէր եւ այլ եւս Աստուծոյ կամքին չէր թողուր:

Այդ կացութիւնը, բնականաբար, դիւր չեկաւ հայու ապրանքին վարժուած խուժանին: Դիւր չէին դար մանաւանդ ինքնապաշտպանութեան ճիգերը: Թուրքը կը զրկուէր իր կթան կովէն: Սկսաւ դըժգոհութիւն, լսուեցան տրտունջներ. «Հայերը մեզի կը նեղեն», «հայեր կը զինուին», «հայեր կ'ուզեն բաժնուիլ մեզմէ» եւայլն: Չրոյցներ եւ բողոքներ... Ի վերջոյ կուսակալը կանչեց Մուրատը եւ շատ քաղաքավարութեամբ բացատրութիւններ ուղեց...

Նենդ թշնամին սրտի խորքին մէջ կը դիտակցէր, անշուշտ, որ հայերու զինուիլն ու պատրաստուիլը միանգամայն բնական էր Աստանայի եղեռնէն յետոյ եւ որ նպատակը պարզ ինքնապաշտպանութիւն էր եւ ոչ պատերազմ թուրքիոյ դէմ եւ անջատում:

Մուրատ հանգստացուց կուսակալը, որքան կրցաւ: Յայտարարեց, բնականաբար, որ հայ ժո-

դովուրդը չունի սեւէ անջատողական ձգտում եւ անկեղծօրէն փարած է սահմանադրական թուրքիային :

* * *

Եւ ահա ծագեցաւ Բալքանեան պատերազմը :

Թուրք-հայկական յարաբերութիւնները աւելի եւս ձգտուեցան : Թուրքերն իմացան, որ Անդրանիկ եւ ուրիշ հայեր կը կռուէին բուլղարներու շարքին՝ ընդդէմ օսմանեան բանակի : Միւս կողմէն հրապարակ զրուած էր Ռուսիոյ կողմէն թրքահայաստանի բարենորոգումներու խնդիրը եւ Կաթողիկոսական պատուիրակութիւն մը Պօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեան տակ եռանդով կ'աշխատէր արեւմրտեան մեծ պետութիւններու մօտ՝ նոյն բարենորոգումները իրագործելու համար (1912-13 թ.) : Այդքանը, բնականաբար, աւելի քան բաւ էր թուրք վորիչներու աչքին՝ հայ տարրը հռչակելու որպէս անջատական ձգտումներով տարուած, հակաթուրք ու դաւաճան տարր... Եւս առաւել՝ որ Կ. Պոլսոյ մէջ ալ՝ Պատրիարք, Ազգային Ժողով եւ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները համերաշխ կանգներ էին Կաթողիկոսական Պատգամաւորութեան թիկունքին եւ Ռուսիոյ հովանիին փարած, միաձայն կը պահանջէին այն ռեֆօրմները, որոնք, Ռուսիոյ մղումով եւ Գերմանիոյ համաձայնութեամբ, ի վերջոյ յանգեցան եւրոպական մարդպաններ նշանակուելուն (Վեստենենկ եւ Հօֆ) թրքահայ վիլայէթներու վարչութեան համար :

Ատամներու կրճտոցին հետ վրէժխնդրութեան սպաննապին ազազակ մը կ'անցնէր Իթիհատի շարքերէն, ազազակ մը, որ յանգեցաւ 1915-ի դուլումին... Հող, բալքանեան պատերազմի ընթացքին

էր, որ ծրագրուեցաւ Թալէաթեան մեծ եղեռնը. Մուրատ լաւ հասկցեր էր այդ եւ երբ 1915-ին թըրքական դժոխքէն ազատուելով, Թիֆլիս հասաւ, իր առաջին խօսքերէն մէկը այդ էր. 1912-էն ի վեր է, որ Թալէաթ, էնվեր ամբողջ Իթթիհատին հետ կ'որոճային հայ ժողովուրդի տեղահանութեան եւ զանդուածային ջարդի դազափարը: Թշնամու աչքին ոչինչ էին թրքահայ ժողովուրդի մարդկային եւ նիւթական խոշոր գոհարերութիւնները, ոչինչ էին հազարաւոր հայ զինուորներու անձնուէր ծառայութիւնները օսմանեան բանակին, զինուորներ՝ որոնց հաւատարմութիւնն ու քաջութիւնը հրապարակով ներքոյեց ինքը թուրք զինուորական հրամանատարը բալքանեան պատերազմի ընթացքին— նազըմ փաշա:

«Հայերը դաւաճան են օսմանեան հայրենիքին» — այս չարաշուք գաղտասուքը շրջան ըրաւ բոլոր թրքահայ գաւառներու մէջ, նաեւ Սերաստիոյ մէջ: Հող փոխադրուեցաւ Կարնոյ զօրքի մէկ մասը: Կուսակալը հրաւիրեց Մուրատը իր ու խումբերու կամաւոր մասնակցութիւնը բերելու որպէս ընդհ. հայրենիքի գաւազներ: Մուրատ կրցաւ խուսափիլ, պատասխանելով մօտաւորապէս հետեւեալը. «Ի՞նչ են բալքանեան թղուկ պետութիւնները օսմանեան հսկայ տէրութեան առջեւ... Ես վտտահ եմ, որ թուրք բանակը մէկ քանի շարթուան մէջ ջարդ ու փշուր պիտի ընէ բոլոր թշնամիները եւ իմ մասնակցութիւնը միանգամայն աւելորդ է»:

Իրօք կուսակալի նպատակն էր՝ հեռացնել Մուրատը Սերաստիոյ շրջանէն, տեղւոյն հայութիւնը «զլխատելու» համար...

Այնուհետեւ Ալալի սէլին հետ կը խորհին ա-

մէն դնով «մէջտեղէն վերցնել» Մուրատը: Յարմարագոյն միջոցն էր՝ թունաւորել հաղուկը խնջոյքի մը հրաւիրելով զինքը: Այդ ուղղութեամբ, սակայն, բոլոր ճիշդերը ապարդիւն կ'անցնին, Մուրատ միշտ ոեւէ պատրուակով խոյս կուտար թրքահան խնջոյքներէն: Կուսակալի եւ Ալայի պէյի դադտնի դիտաւորութիւնները յաճախ կը հաղորդէր թուրք էմիր պէյը, որ շատ կը սիրէր Մուրատը եւ չէր ուզեր, որ նա սպաննուի: Մուրատ, իր շնորհակալութիւնը յայտնելով էմիր պէյին, չէր մոռնար ըսելու անոր. «Հանգիստ եղէք. ես դիտեմ թանկ ծախել իմ կեանքը. այն ձեռքը, որ կը բարձրանայ իմ վրայ, պիտի կտրուի եւ պիտի բնաջինջ լինի իր ամբողջ գերդաստանով»...

Այդ բոլոր վտանգներու հանդէպ անուանի Սմբապետը շատ ալ չէր շափազանցեր իր զգուշաւորութիւնը: Չեր ուզեր ցուցնել, որ հայ ժողովուրդի առաջնորդները կը վախնան, կը դողան թուրքերէն, անոնց սպառնալիքներէն: Եւ յաճախ ձի նստած, 4-5 ուրիշ ձիաւոր ընկերներու հետ զրօսանքներ կ'ընէր խուլ ու վտանգաւոր անկիւններու մէջ:

Կ'ապաւինէր իր Բեգասի իմաստութեան ու ճարպիկութեան:

Զարմանալի կենդանի մըն էր, նոյնքան դեղեցիկ, որքան ուշիմ ու խելացի: Սմբապետը այնքան ինքնաւստահ էր իր հաւատարիմ ու հոտառու ձիուն վրայ, այնքան հպարտ, որ կ'ըսէր թէ աշխարհի ոչ մի հարստութեան հետ չէր փոխանակեր զայն: Քանի քանի անգամ թուրք հարուստներ առաջարկեր էին բարձր դնով ծախու առնել եւ միշտ մերժուեր էին:

ԳԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Ուշադրաւ դէպք մը . օր մը Մուրատ խումբ մը ձիաւորներով, որոնց մէջ Տիւրիկէն նոր եկած իր հինաուուրց ընկերը՝ Բիճան, կը շրջապայէր Սվազի փողոցներուն մէջ: Զբօսանքի ընթացքին հասան թրքական զօրանոցի առաջ: Հոն կանգնած թուրք սպայ մը քաղաքավարի ձեւով ըսաւ. «Մուրատ փաշա, ներողութիւն, այս կողմէն ճամբայ չկայ, եթէ կարելի է, վարէն անցնիք»:

Սմբապետը այդ բանը լաւ գիտէր, եւ որպէսզի ցոյց տայ, թէ ինքը լաւատեղեակ է լարուած թաղարդներուն, գիտամամբ նորէն այդ ճամբան ընտրեց: Ու իր չքնաղ ձիով յառաջ սլացաւ: Շուտով յայտնուեցան փլած պատի մը տակը. ահագին շեղջակոյտ մըն էր, մօտ երկու մեթր բարձրութեամբ եւ խոշոր լայնութեամբ, որ կը փակէր մեր ճամբան: Մուրատի մէկ հրամանին՝ ձին ցատկեց փլուածքի վրայէն: Սմէնքը եւ ահանատես թուրք զինուորականներ ապշած մնացին: Միւս ձիերն ալ ընտիր էին, բայց չհամարձակեցան մօտենալ անգամ վտանգաւոր արդելքին:

Ահա թէ ինչ կը գրէր այդ սքանչելի Բեգասի մասին Դանիէլ Վարուժան.

Բ Ե Գ Ա Ս

Բնկ. Մուրատին եւ իր
 ձիուն կայծակնավազ

Բե'գաս, հրեղէն ձիս,
 Երկնամուխ լեռն արեւուն մէջ կը շողայ
 Զերթ շարիւղայ,

Իր կատարին աստղապսակ՝ պիտի զիս տանիս :
 Ջետեղեցի քամակիդ աւասիկ քամբըդ՝ ծեփուած
 ադամանդով ,

Եւ դրբի սանձըդ՝ հիւսուած շանթով ,

Եւ նուսիդ վրայ գերք մրբիկ

Ե սնետուեցայ աւասիկ :

Դէ՛հ , թող մտրակըս՝ յաւէտ լոյսերու մէջ
 քաքաղուն՝

Կողերուդ շուրջը սուլէ օձի նըման գալարուն .

Եւ դուն

Անդունդներուն վըրայէն ու վըրայէն ձիւներուն

Տար զիս

Արեւո՛ւն :

Վե՛ր . դէպի բարձո՛ւնքը , Բեգաս . . .

Կրօնակուտ լոյս պայտերդ ահաւասիկ կը քաղես

Պորտերուն մէջ ոպնիազ

Վիշապներուն .

Եւ դուն

Ջախջախեցիով հրէշներուն

Կուտ պատեանին մեղեսիկները հրակէզ՝

Կը ծառանա՛ս , կը ծառանա՛ս մոլեգին

Կատարն ի վեր յազքական

Լեռան :

Բեգա՛ս , Բեգա՛ս , այժմ երբ ե՛ս կը պարզեմ

Առագաստները Մըտֆիս լոյսին վրայ ծովացած

Եւ Քրնարիս լարերով՝ քու բաշերովըդ հիւսուած՝

Կ՛երզեմ

Արեգդէմ

Ազատութիւնը Մարդուն , եւ գերութիւնը Աստուծոյ ,

Բեգա՛սդ իմ հատոյ,
 Դուն իմ քովիկըս կանգուն
 Բաշերդ ու պոչդ յանձնելով ցրտասարսուռ քամիին .
 Վիզըդ ծռէ սիրասուն,
 Ծըռէ՛, — եւ քու առջի ոտքովըդ նրբին
 Փորէ՛ ընդթա՛փ կոյս ձիւնը կոյս բարձունքին .
 Փորէ՛, Բեգա՛ս, փորէ, մինչեւ որ գտնես
 Լուսածաղիկ էտրլվայսները անտես,
 Եւ քարակես — ոտքի մըտքիս հետ միասին —
 էտրլվայսներն Երագին,
 Հոս, ձիւներուն ու լոյսին
 Մէջ քարախոսած՝ խաղաղօրէն կը ծաղկին
 էտրլվայսներն Երագին :

«ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ»

*Ուղեւորուեցան Սր. Նշան վանք, ուր կը
 դանուէր Սերաստիոյ առաջնորդ Թորգոմ վարդապետ :
 Վերջինը շատ կը սիրէր Մուրատը եւ խօսակցութեան
 ատեն հայրական խրատներ կարգացանոր, յորդորելով
 զգոյշ լինիլ ու խնայել իր կեանքը :*

*Եւ ահա Մուրատի պատասխանը, որ արժանի է իր
 ասպետական նկարագրին .*

*— «Շատ լաւ կ'ըսէք, բայց ի՞նչ կը լինի մեր
 ժողովուրդի կեանքը, եթէ մենք պահուինք ու արդեւ
 արհաւիրուինք մեր աներու մէջ : Եթէ մենք զուր-
 զուրանք մեր կեանքի վրայ, այլեւս ինչպէ՞ս կ'ըր-
 նանք ժողովուրդէն պահանջել անձնագոհութիւն . . .
 Անհրաժեշտ է, որ մենք մեր ընթացքով օրինակ
 դառնանք : Գիտենք, ի հարկէ, որ մեզի միշտ վը-*

ՄՈՒՐԱՏ

ԳԷՈՐԳ

ԱԳԱՊԻ

տանդ կը սպառնայ, բայց էտի երբեք պիտի չկասեցնէ մեր աշխատանքը»...
* * *

Վայրկեան մը անդրադառնանք մեր ընկերոջ ընտանեկան կեանքին: Այնքա՞ն քիչ տեղ կը բռնէր ընտանիքը անոր հոգեբուն մէջ... Համակ դադար փար մըն էր, այլասիրութիւն եւ անձնուրացութիւն: Գրեթէ միշտ զբաղուած էր հանրային գործերով: Երեք եղբայր ունէր, քոյր մը եւ մէկ եղբորորդի: Զեռնարկեց իրենց օճախի կազմութեան եւ չէնք մը կառուցեց, երկյարկանի, ինքն ալ չարաչար աշխատելով եղբայրներուն հետ: Ամուսնացած էր եւ զաւակ մըն ալ ունէր, զոր մկրտեր էր «Գէորգ Չավուշ» անունով: Մեր թղթակիցներէն մէկը կը վկայէ, որ Մուրատ ամուսնացաւ ակամայ, իր մրտերիմներու թախանձանքներուն անսալով: Կիրը հազուադիւր աղջիկ մըն էր, դադարաբական, եւ արիասիրտ, իրեն պէս: Վերստին խօսք կուտանք Տասնապետեանին.

«1910-ի դարունն էր. ամուսնութեան հանդէսը կատարուեցաւ Ս. Նշան վանքին մէջ, Վարուժանի մասնակցութեամբ: Ճառախօսութիւններու ընթացքին Մուրատն ալ խօսեցաւ ու յայտարարեց.

Ամուսնանալով, չեմ հրաժարիր իմ պայքարէս: Ուե՛կ ատեն որ հայրենիքս զիս կը կանչէ, անոր ձայնին է, որ պիտի հետեւիմ, հաւատարիմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան փառապանձ դրօշին:

Զէր սխալած իր կենակցի ընտրութեամբ: Ազապին, այս էր Մուրատի տիկնոջ անունը, յեղափոխական շունչով սնած ու մեծցած տիպար հայ աղջիկն էր: Ան դաստիարակ ուսուցչուհի էր, քաղաքին «Փաշա Պարաէզ» թաղին մէջ դասնուղ

«Թորդոմեան» մանկապարտէզին՝ ուր Դաշնակցութիւնը իր անդրանիկ ակումբըը հիմնեց, որ ամէն օր զիշեր ու ցերեկ ուխտատեղի դարձաւ Սվազի բուռ մը նորահաս սերունդին: Մուրատ եթէ ոչ սովորական օրերուն՝ դոնէ կիրակիները միշտ հոն էր իր ժպտուն երեսովն ու քաղցր զրոյցներով, եւ իր չուրջը ջերմ մթնոլորտ կը ստեղծէր:

Ազապին տեղւոյն Օրիորդաց Միութեան եւ Հայ կարմիր Խաչի գործօն անդամներէն էր. Մուրատի հետ շարունակ ժողովի մէջ կը լինէր: Քիչ կը խօսէր, շատ կը գործէր. Մուրատ «սակաւախօս» կը կոչէր զինքը, որ վերջէն իրրեւ կեղծանուն գործածել սկսաւ: Նախ գաղտնի սէր կը կապէ Մուրատին, երկար ժամանակ կը ծածկէ անկէ եւ անոր մտերիմներէն, ինչ որ դաւառի յոռի սովորութիւններէն մէկն է. օր մըն ալ զիշեր ուչ ասեն, երբ ժողովէ մը կը ցրուէին, Մուրատ ներկայ եղող օրիորդներու վերադարձովը մտահոգուած՝ կը հարցնէ մասնաւորաբար Ազապիէն թէ՛ ինչպէ՞ս թուրքերով բռնակուած վտանգաւոր թաղերէ անվախ մինակ ժողովներու կուգայ եւ կ'երթայ, այսքան ուչ ժամանակ. ի պատասխան ատոր, Ազապին ցոյց կուտայ նախ իր դրսիանին փոքրիկ զէնքն ու ապա իր անութիւն տակէն կախուած փարփուուն դաշոյնը: Մուրատ՝ սկսած այդ օրէն կը համակրի Ազապիին:

* * *

Չարագուշակ ամպերը կը կուտակուէին Սեբաստիոյ եւ սղջ Թրքահայաստանի հորիզոններուն վրայ:

Մուրատ արդէն տեղեկացեր էր Սելանիկի Իթթիհատական Համադումարին հայաջինջ որոշումի

մասին, որ պիտի գործադրուէր յարմար վայր-
կեանին...

Դէմքը հետզհետէ կը մռայլուէր եւ կնճիռները
կը շատնային ժողովրդական մարտիկի ճակտին :
Վտանդը մօտալուտ էր... Եւ իր ահազանգը կը
զառնար օր աւուր ցաւօտ, եղերաշունչ, հրամայա-
կան եւ ստիպողական : Շարունակ կը յորդորէր ըն-
կերները, ժողովուրդը, կազմակերպուիլ, պատ-
րաստուիլ, յանկարծակիի չզալու համար : Կը պա-
հանջէր ի յայտ բերել աննուազը 200 լաւ զինուած
հայդուկներ, մարդուած, անձնագոհ յեղափոխա-
կաններ, որոնք զխոնան մեռնիլ հայրենիքի ու ազա-
տութեան համար :

Բերել տուաւ Կ. Պոլսէն դնդակ թափելու եւ
փամփուշտ լեցնելու գործիք մը, շինել տուաւ անոր
նմուշով բազմաթիւ գործիքներ, որոնցմով օժտեց
ամբողջ շրջանը : Բուռն թափով յառաջ տարաւ ազ-
գային համերաշխութեան քարոզը, կը ջանար միա-
ցրնել բոլոր տարրերը — կուսակցական եւ չէզոք-
ինքնապաշտպանութեան հրատապ եւ տիրական
գործին շուրջը :

1913 թուի Նոյեմբեր ամսուն էր, երբ Սվազի
կուսակալ Մուսամէէրը հրաւիրեց Մուրատը Իթ-
թիհաստի մէկ հաւաքոյթին, ուր ներկայ էին այդ
կուսակցութեան Սերաստիոյ բոլոր ականաւոր
դէմքերը : Հաւաքոյթի նպատակն էր՝ միացեալ ոյ-
ժերով պայքար մղել թէ արտաքին թշնամիներու
եւ թէ ներքին — Իթթիլաֆ կուսակցութեան —
դէմ :

Մուրատին կ'ընկերանային կոմիտէի անդամ-
ներէն՝ Վահան Վարդանեան եւ Յովհաննէս Փոլատ-
եան : Ճառեր կ'արտասանուին, որոնց մէջ կը փա-

ոսարանուի Իթթիհատի գործունէութիւնը: Պօսելու
կը հրաւիրեն նաեւ Մուրաաը: Ահա անոր ճառին մօ-
տաւոր պարունակութիւնը.

«Մենք ազատ երկրի մը զաւակներն ենք եւ
պարտաւոր ենք, հարկաւ, ծառայելու մեր ընդհա-
նուր հայրենիքին: Սակայն, կը հաստատուի, տա-
րարախտարար, որ Իթթիհատը չէ շեղած սուլթան-
ներու քաղաքականութենէն... Ես ալ եւ ձեզմէ շա-
տերն ալ տեսանք, լսեցինք, որ Կիլիկիոյ աղէտին
մասնակցեր է ազատութեան բանակը, օգնելով Չար-
դարարներուն եւ բնաջնջելով հայութիւնը այդ
չրջանին մէջ... Երբ կը խօսինք օսմանեան հայրե-
նիքի պաշտպանութեան մասին, պէտք չէ խարու-
թիւն դնենք ազգերու միջեւ, պէտք չէ ընթանանք
հին ուղիով: Չեզ յայտնի է, թէ ինչ հետեւանք ու-
նեցաւ այդ հին սուլթանական քաղաքականութիւ-
նը: Անոր շնորհիւ օսմանեան հսկայ կայսրութիւնը
անդամահատուեցաւ եւ հասաւ այսօրուան ցաւալի
վիճակին»...

Ճառը, բնականաբար դիւր չեկաւ Իթթիհա-
տի մոլեռանդներուն, որոնք այնուհետեւ հաստա-
տուն որոշում մը տուին ըստ կարելւոյն շուտ վեր-
ցնել մէջտեղէն հայ Պմբապետը: Այդ որոշումը
դլուխ բերելու համար, կը դռնեն արիւնարբու ոճ-
բազործ մը, որուն մեծ պարգեւ կը խոստանան:

Այդ մարդը Չէրքէզ Ահմէտն էր: Բայց, որպէս-
զի գէպքը կատարուի անազմուկ եւ իրարանցում
չյարուցանէ հայոց մէջ, կ'որոշեն սպաննել Մու-
րաաը իր խի տան մէջ: Կ'օգտուին այն հանգաման-
քէն, որ Մուրաա եւ իւրայինները դրկարաց կ'ըն-
դունէին ու կը հիւրասիրէին բոլոր եկող զնացող
ճամբորդները:

Եւ ահա օր մը, երեկոյեան մութին Չէրքէզ Ահմէտ կ'երթայ կը ծեծէ Մուրատենց դուռը, որ կղպուած էր: Ներսէն, եղբորորդին, Սարգիսը, Մուրատին նման, անոր պէս արի եւ ճարպիկ, կը հարցնէ՝ «ո՞վ ես»:

— Ես եմ, Մուրատի բարեկամը, կը պատասխանէ չէրքէզը:

Երբ դուռը կը բացուի, «եա՛ պիտիլլահ» կը կանչէ եւ ատրճանակը կը քաշէ:

Բայց Սարգիսը ճարպիկ շարժումով կը բռնէ չէրքէզին ձեռքը եւ կը խլէ ատրճանակը:

Դէպքը մեծ իրարանցում առաջ բերաւ գիւղին մէջ, եւ ամէնքը փութացին Մուրատենց տունը: Ոճրազորքը բռնուած էր եւ հասնողը առանց հարցնելու կը զարնէր: Վերջապէս ընկերները վրայ հասան (Մուրատ այդ օրը Չառա ըսուած գիւղաքաղաքը գացած էր) եւ ազատեցին մարդը: Երկար հարցաքննութենէ յետոյ, խոստովանեցաւ, որ Մուրատը սպաննելու համար զրկուած էր, բայց պիտի չսպաննէր: Մարդասպանը թող տուին, բայց այնքան ծեծ կերամ էր, որ Սերաստիա չհասած մեռաւ:

Կառավարութիւնը իմացաւ, անշուշտ, անցուդարձը, բայց իր դաւը վարազուրեկու համար, քնացուց խնդիրը:

Կոմիտէն եւ ժողովուրդը այնուհետեւ միշտ զգուշութեան յորդորներ կ'ուղղէին Հայդուկին: Բայց նա յանկերդի պէս միշտ նոյնը կը կրկնէր. «Քանի որ Թուրքիոյ մէջ կ'ապրինք, ամէն վայրկեան մեր կեանքին վտանգ կը սպառնայ, բայց էտի պէտք չէ կաշկանդէ մեր գործունէութիւնը»:

Կամ թէ կ'ըսէր. «Թուրքերը բարբարոս են, բայց ընդունակ չեն տերրօրներ (ահարեկչական

դործողութիւններ) կատարելու» :

Սակայն նա գիտէր զգուշանալու կերպն ալ :
Քաղաք կ'իջնէր, ամէն անգամ տարրեր ուղղու-
թեամբ : Աւելի ապահովութեան համար, ընկերնե-
րէն մէկ-երկուքը կը հետեւէին իրեն :